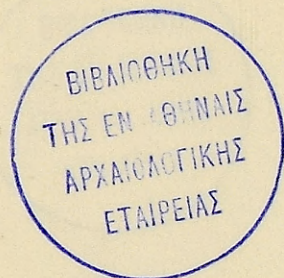

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

719 : 1996

Εικόνα εξωφύλλου: 'Ο πύργος της μονής Καρακάλλου σὲ σχέδιο
'Αναστασίου 'Ορλάνδου (Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, 2, Ἀθῆναι
1958, 134 εἰκ. 161).

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Ac 10

© 'Η ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία
Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθήναι
Fax (01) 3644 996

ISSN 1105-7785
ISBN 960-7036-56-5

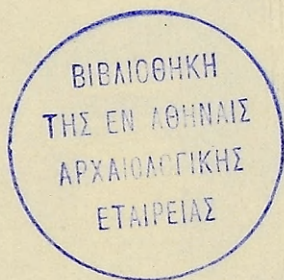
ΑΝΑΤΥΠΟ ΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ 37
ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ Ο ΜΕΝΤΩΡ

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως: Κλειώ Δάκαρη

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ

27 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1996

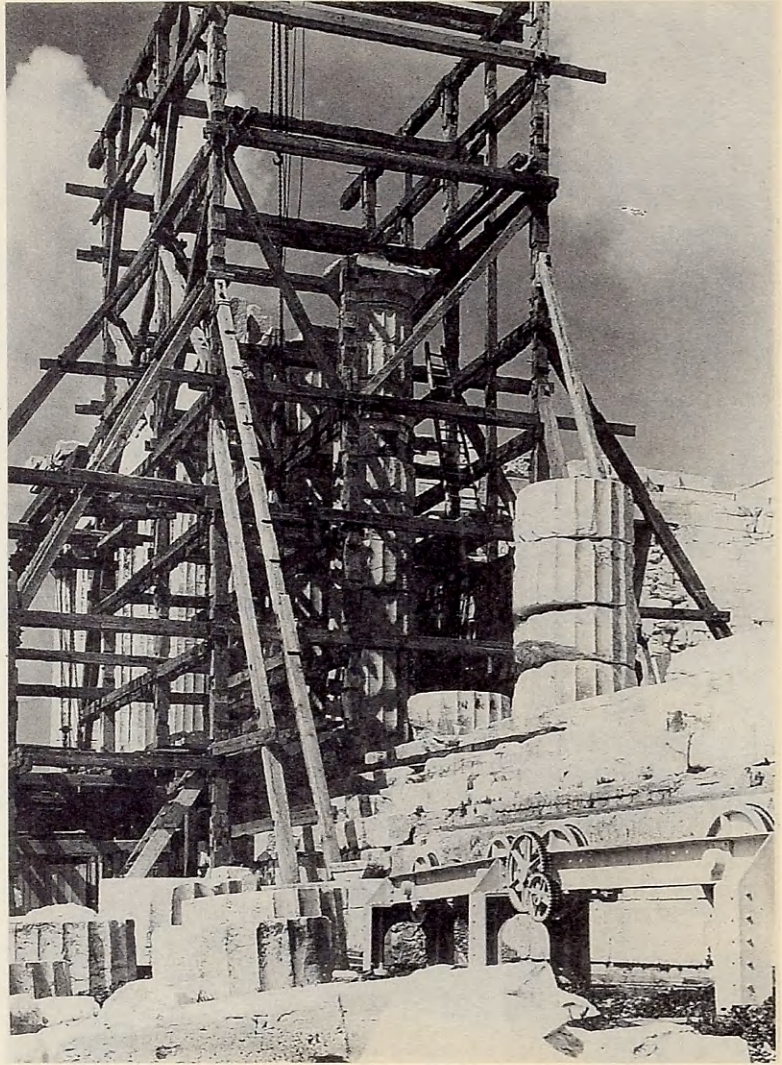
ΑΘΗΝΑΙ 1996

(ΑΞ10)

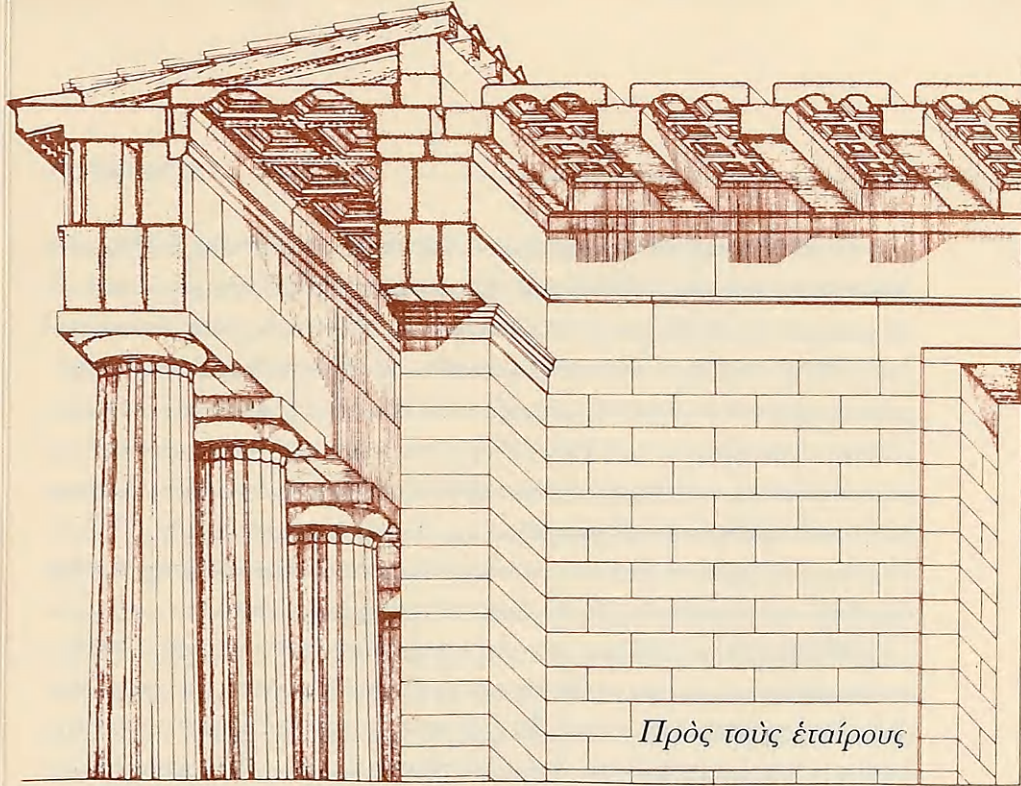
(ref.3)
YE 1(154)

Κίονας τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συμπλήρωσός του μὲ σκυρόδεμα, κατὰ τὴν περίοδο τῶν ἀναστυλώσεων Μπαλάνου· διακρίνεται ὁ ὄπλισμός του. Τὸ τοιμέντο ἀγοραζόταν, στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα, ἀπὸ τὴν Ἄγγλία σὲ σφραγισμένα βαρέλια. Τὸ ἰκρίωμα γιὰ τὴν ἀναστυλῶση εἶναι βελτίωση καὶ ἀνάπτυξη τῶν ὑποδειγμάτων τοῦ Durm, πού συνόδευσαν τὴ μελέτη πού ἔκαμε γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως μετὰ τὸν σεισμό τοῦ 1894, ἔπειτα ἀπὸ αἴτηση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης (AE 1895, 1-58).

Μέγα ικρίωμα σὴν Ἀκρόπολιν γιὰ τὶς ἐργασίαι ἀναστίλωσης τοῦ Μπαλάνου. Ἡ βραδύτητα σὴν ἐκτέλεση τῶν ἔργων, ποὺ γίνονταν ὑπὸ τὴ διεύθυνση Ἐπιτροπῆς, ἀνάγκασε τὸν Καββαδία νὰ δηλώσει ὅτι «τὰ ἔργα τοῦ Παρθενῶνος παρατείνονται ἐπὶ τοσοῦτον ὥστε οὐδὲ νὰ προῖδη τις τὸ πέρας αὐτῶν δύναται· ὁ λόγος τῆς παρατάσεως δύναται νὰ εἶναι διάφορος κατὰ τὴν κρίσιν ἐκάστου, δὲν εἶναι παράδοξον ὅμως νὰ ἐπιρριφθῇ ποτε ἡ εὐθύνη καὶ εἰς τὴν Ἐταιρείαν, ἥτις ἀνέλαβεν ἀμέσως αὐτὴ τὴν ἐπιτήρησιν τῶν ἔργων, ἐν ᾧ τεχνικὸν ἔλεγχον δὲν δύναται νὰ ἀσκήσῃ».

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Ἡ δεύτερη συνεδρία τῶν ἐταίρων δὲν εἶχε τὰ δυσμενῆ χαρακτηριστικὰ τῆς πρώτης, κατὰ τὴν ὁποία οἱ ὀμιλητὲς παρουσιάσθηκαν ἀπαράσκευοι. Δὲν εἶχε ὄμως καὶ τί, σχετικὰ, αὐξημένη προσέλευση ἐταίρων ἐκείνης. Ἡ ἀναζήτηση τῶν αἰτίων δὲν εἶναι εὐκόλη, καὶ ἡ ἀπόδοση σὴν κακοκαιρία ἢ τῆ γρίπη τῆς ἀπροθυμίας τῶν ἐταίρων — μάλιστα τῶν ἀρχαιολόγων καὶ τῶν τεχνικῶν — νὰ συμμετάσχουν σ' αὐτήν, εἶναι ἐξήγηση πού μπορεῖ νὰ γίνει δεκτὴ χωρὶς σχόλια.

Ὅλες οἱ ὀμιλίαι ἦσαν πολὺ ἐνδιαφέρουσες. Οἱ ὀμιλητὲς, πλὴν τῆς κυρίας Καράγιωργα, εἶδαν τὸ θέμα τῆς συνεδρίας ἀπὸ γενικὴ ἄποψη, ἐνῶ χρειαζόταν ἡ ἐντελῶς εἰδικὴ ἐξέταση τοῦ πράγματος. Ἡ ἀνασπλῶση τῶν μνημείων εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν πρακτικὴ πλευρὰ τῆς ἀρχαιολογίας, καὶ ἡ ἐξέταση τῶν μεθόδων πού ἐφαρμόζονται καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων πού ἐπιτυγχάνονται δίνει ὕλη γιὰ τὴ διατύπωση γενικῶν ἀξιωμάτων. Ὑπῆρχε μεγάλο πεδίο ἐξετάσεως ἀνασπλωτικῶν μεθόδων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τους. Μεταπολεμικῶς μόνον ἔχουν γίνει ἀνασπλώσεις σὲ σημαντικὰ μνημεῖα, μάλιστα κλασικὰ ἢ κλασικίζοντα: ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, ναὸς τῆς Ἀφαιάς, στοῖ Βραυρῶνος, Ἐρέχθειο, Παρθενῶν, Ὀλυμπιεῖο, γιὰ νὰ ἀναφέρω μερικὰ πολὺ κοντὰ μας. Ἐκὼ καὶ ἐγὼ μερίδιο μὲ τις ἀνασπλώσεις τοῦ Ραμνοῦντος· τεῖχη φρουρίου, ταφικοὶ περίβολοι, ναῖσκοι, θριγκὸς ναοῦ. Ἡ οἰαδήποτε κριτικὴ μποροῦσε νὰ περιλάβει καὶ αὐτές.

Οί θεωρητικές διακηρύξεις του Χάρτη τῶν Ἀθηνῶν (1931), τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας (1964) ἢ τοῦ Amsterdam (1975) δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρέασαν κανέναν ἀναστηλωτὴ κατὰ τὶς ἐνέργειές του, καὶ εὐλόγως. Μία γενικόλογη διακήρυξη ἀποκτᾶ τὴν ὄγνη πού τῆς δίνει ἡ ἐρμηνεία ἐκείνου πού τὴν ἐφαρμόζει. Ὁ Νικόλαος Μπαλάνος ἐπαινέθηκε σπὴν ἐποχὴ του ἀπὸ ὀρισμένους καὶ γιὰ τὶς τοιμεντένιες συμπληρώσεις, ἐνῶ σήμερα εἶναι πιθανὸ νὰ κατηγορηθοῦν ἐκεῖνοι πού τὶς ἀντικαθιστοῦν μὲ μαρμάρινες. Αὐτομάτως προκύπτει λοιπὸν τὸ ζήτημα ἂν πρέπει νὰ γίνονται συμπληρώσεις· καὶ τὸ ζήτημα αὐτὸ περιέχει καὶ τὴ μέθοδο καὶ τὰ ὄρια τῶν ἀναστηλώσεων.

Ἡ ἐκλογή τοῦ θέματος τῆς συνεδρίας δὲν ἔγινε τυχαία. Ὑπάρχει ὅπωςδῆποτε ζήτημα μεθόδου καὶ ὀρίων στὶς ἀναστηλώσεις. Σπὴν Ἑλλάδα μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τέθηκε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀναστηλώσεων τῶν Ludwig Ross, Eduard Schaubert καὶ Κυριακοῦ Πιπτάκη. Οἱ ἀναστηλώσεις Μπαλάνου στὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως μετὰ τὸν σεισμὸ τοῦ 1894, παρὰ τὴν ἀρχικὴ συνεργασία μεγάλων ὀνομάτων, ὅπως τοῦ Joseph Durm, τῶν Lucien Magne καὶ Francis Crammer Penrose, δὲν ἦσαν οἱ εὐτυχέστερες. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὶς ἀναστηλώσεις τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου. Ἀλλὰ καὶ οἱ τῶν Ἐένων Σχολῶν, εἴτε πρόκειται γιὰ προϊστορικὰ μνημεῖα (λ.χ. Κνωσὸς) εἴτε γιὰ κλασικά (θόλος Προναίας Δελφῶν), πάσχουν ἐξ ἴσου.

Ὁ περιορισμὸς τοῦ θέματος στὰ ἀρχαϊκὰ καὶ τὰ κλασικὰ μνημεῖα ἦταν σκόπιμος. Ὅσο μικρότερη εἶναι ἡ ἔκτασή του τόσο μεγαλύτερη ἢ πιθανότητα ὅτι θὰ ἐξετασθῆ σὲ βάθος, κάτι πού δὲν πετύχαμε, ὅπως λέγω παραπάνω. Ἄλλωστε τὰ μνημεῖα τῶν ἄλλων ἐποχῶν, προϊστορικά, βυζαντινά, νεώτερα, ἀπαιτοῦν ἄλλη μέθοδο καὶ ἔχουν ἄλλα ὄρια. Ἐνα φρούριο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναστηλωθῆ ὅπως τὰ φράγκικα ἢ τῆς τουρκοκρατίας. Ἐρειπωμένες ἐκκλησιῆς ἀναστηλώθηκαν ἕως τὴ στέγη. Μπορεῖ κάτι παρόμοιο νὰ γίνει γιὰ ἕναν ἀρχαῖο ναὸ; Μπορεῖ ὁ ναὸς τῆς Ἀφαιίας νὰ ἀποκτήσει τὶς ἐσωτερικὲς κιονοστοιχίες; Τὸ τόλμησε ὁ Ὁρλάνδος, καὶ σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ μνημεῖο ξεπέρασε τὰ ὄρια καὶ ἀπέτυχε ὡς πρὸς τὴ μέθοδο.

Πολὺ νωρὶς ἔγινε ἀνυληπτὸ ὅτι οἱ ἀναστηλωτὲς ξεπερνοῦσαν τὰ νόμιμα ὄρια κατὰ τὴν ἀσκηση τῶν καθηκόντων τους. Παραλείποντας τὰ ὅσα γεμάτα πάθος ἔγραψε ὁ Γ.Γ. Π(απαδόπουλος) τὸ 1851, σταματοῦμε σπὴν πρώτη διαμαρτυρία κατὰ τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Παρθενῶνος, τὸ 1895, ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Ρουσόπουλο. Λίγα χρόνια ἀρ-

γότερα, τὸ 1905, δημοσιεύτηκε στὸ Παρίσι ἡ Réponse des écrivains et des artistes à la question posée par le Congrès Archéologique International pour 1905, τὸ πρῶτο διεθνὲς συνέδριο ποὺ ἔγινε στὴν Ἀθήνα. Τὸ ἐρώτημα ἦταν: «*Dans quel esprit et jusqu'à quel point convien-t-il de restaurer les monuments antiques, et en particulier le Parthénon?*». Ὑπῆρξαν πολλὲς ἀπαντήσεις, ἀνάμεσά τους τοῦ Auguste Rodin, τοῦ Emile Bourdelle καὶ τοῦ Frédéric Mistral.

Εὐρύτατη διατύπωση γνωμῶν εἰδικῶν ἔγινε τὸ 1922, ὅταν ἀποφασίστηκε ἡ ἀναστίλωση τοῦ Παρθενῶνος. Ἀκούστηκαν (ἐφημ. «Πρωτεύουσα», Φεβρουάριος 1922) οἱ ἀπόγειοι σημαντικῶν ἐπιστημόνων, τῶν Ἀναστασίου Ὀρλάνδου, Charles Picard, Παναγιώτη Καββαδία, Ἀδαμαντίου Ἀδαμαντίου, Wilhelm Dörpfeld, Χρήστου Τσουντα, Βαλερίου Στάπ, Ἀντωνίου Κεραμόπουλου, Ernest Gardner, Bert Hodge Hill, Alan Wace, Otto Walter, Alessandro della Seta, Κωστὴ Παλαμᾶ. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ζήτησε καὶ αὐτὴ τὶς ἀπόγειοι τῶν Διευθυντῶν τῶν Ξένων Σχολῶν γιὰ τὸ ζήτημα, τὶς ὁποῖες καὶ δημοσίευσε (ΠΑΕ 1922-1924, 50-63).

Ἡ βασίλισσα τῶν «ἀναστυλώσεων» στὴν Ἑλλάδα, ἡ ἀνακατασκευὴ τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου, προκάλεσε τρικυμία ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαιολόγους καὶ ἀρχιτέκτονες μεταξὺ 1955-1956 καὶ τὴν παλινοδοξία τοῦ Ὀρλάνδου μὲ τὸ «μῆνυμά» του τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1956, κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας στοᾶς. Δὲν πρέπει νὰ παραβλέγουμε βέβαια ὅτι, ἀκόμη καὶ ἂν ἡ Ὑπηρεσία δὲν ἔδινε τὴν ἄδεια γιὰ τὴν ἀνακατασκευή, οἱ Ἀμερικανοὶ θὰ τὴν ἐξασφάλιζαν μὲ πολιτικὴ ἀπόφαση. Ἴσως αὐτὸ εἶναι μικρὸ ἄλλοθι.

Πραγματικὴ συζήτηση γιὰ ὅλα τὰ ἀναστυλωμένα ἑλληνικὰ μνημεῖα ἔγινε ὅταν δημιουργήθηκε τὸ περιθώριο «Ζήτημα τῆς Διευθύνσεως Ἀναστυλώσεως». Πρόσφατα ἐξέθεσα τὰ τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς (Ἡ περιπέτεια τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας στὸν βίο τοῦ Χρήστου Καρούζου, Ἀθῆναι 1995, 150-159), δίνοντας ὅλες τὶς ἀναγκαῖες πληροφορίες. Τὰ ὅσα δημοσιεύτηκαν τὸ 1965 γιὰ τὴν ἀναστίλωση ὑπῆρξαν ἴσως μοιραῖα, γιὰτὶ καθόρισαν τὴν πορεία τῆς γιὰ τὶς ἐπόμενες δεκαετίες, ἕως σήμερα. Ἡ συζήτηση ποὺ ἔγινε καὶ οἱ γνώμες ποὺ διατυπώθηκαν τότε δὲν ὠφέλησαν, γιὰτὶ τὸ ζήτημα πῆρε τὴ γνωστὴ ἑλληνικὴ τροπὴ καὶ ξέφτισε. Ἐκτοτε ἔγιναν πολλὲς συζητήσεις, μνημονεύω τὰ συνέδρια γιὰ τὴν ἀναστίλωση τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, τὴ δημόσια συζήτηση τῆς 8 Ἰανουαρίου 1986 ποὺ ὀργάνωσε

ή Ἑλληνική Ἐταιρεία, καὶ τὴν Ἑλληνοϊταλικὴ Συνάντηση εἰδικῶν σπὴν Ἀθήνα, τῆς 1 Δεκεμβρίου 1994, κατὰ τὴν ὁποία ἐξετάστηκε ἡ «Φιλοσοφία καὶ ἰδεολογία στὶς ἀποκαταστάσεις τῶν μνημείων».

Κατὰ τὴ συνεδρία εἰπώθηκε ἀπὸ τὸν Γεώργιο Λάββα, ὅτι ἐκεῖνο ποῦ πρέπει νὰ ὀρισθῆ εἶναι ὄχι τὸ τί πρέπει νὰ γίνεται κατὰ τὶς ἀνασπλώσεις, ἀλλὰ τὸ τί δὲν πρέπει νὰ γίνεται. Ὅσες ἀνασπλώσεις κλασικῶν μνημείων πάσχουν, τοῦτο ὀφείλεται σπὴν παράβαση λίγων κανόνων, οἱ ὁποῖοι φαίνονται αὐτονόμοι ἀλλὰ ποτὲ δὲν διατυπώθηκαν ὡς κανόνες. Μερικοὶ ἀκολουθοῦν:

1. Πλήρης ἀνασκαφὴ τοῦ μνημείου καὶ ἀπόλυτη βεβαιότητα ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἄλλα μέλη του σπὸν γύρω κῶρο.

2. Συστηματικὴ ἀρχαιολογικὴ περιγραφὴ καὶ δημοσίευση μὲ πλήρη, ἀξιόπιστα σχέδια.

3. Συγκολλήσεις τῶν μελῶν τοῦ μνημείου μόνον ὅταν ἡ συγκόλληση εἶναι πλήρης καὶ ἀσφαλής, καὶ δὲν πρόκειται σπὸ μέλλον νὰ προστεθοῦν νέα θραύσματα.

4. Καμία συμπλήρωση ἐλλιπῶν μελῶν. Ἐνα μέλος (γεῖσο, τρίγλυφο, μετόπη, σπόνδυλος) τοποθετεῖται σπὴ θέση του ὅπως εἶναι, μόνον ἐφ' ὅσον ἔχει σταικὴ ἐπάρκεια. Ἡ συμπλήρωσή του γιὰ λόγους μορφολογικοὺς καταστρέφει καὶ τὸ μέλος καὶ τὸ μνημεῖο (πρβ. ναὸ Ἀφαίας, Σουνίου, Προπύλαια Μπαλάνου). Ἀνακατασκευὴ φέροντος μέλους γίνεται ἐφ' ὅσον ἀπὸ αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἡ ἀνασπίλωση περισσότερων ἀρχαίων μελῶν.

5. Ὑπαρξὴ ἱκανοῦ χρονικοῦ διαστήματος μεταξὺ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μνημείου καὶ τῆς ἀνασπίλωσός του.

Οἱ ἀπαγορεύσεις ποῦ ἀναφέρθηκαν εἶναι ἐνδεικτικές. Ἡ κατάρτιση πλήρους καταλόγου προϋποθέτει τὴν καθολικὴ θεώρηση τῶν ἀνασπλωμένων μνημείων. Βλέποντάς τα κανεῖς διαπιστώνει ποῦ ἔσφαλαν οἱ παλαιοὶ ἀνασπλωτῆς καὶ ποῦ εὐδοκίμησαν.

Μία νέα συνεδρία γιὰ τὶς ἀνασπλώσεις δὰ εἶχε νόημα τότε μόνον, ἂν, ὅσοι λάβαιναν μέρος, μελετοῦσαν τὰ ἔως τώρα ἀνασπλωμένα μνημεῖα καὶ κατόπιν διατύπωναν τοὺς πρακτικοὺς κανόνες ποῦ δὰ ἔπρεπε νὰ διέπουν οἰοδόηποτε μελλοντικὸ ἐγχείρημα. Ἐπανάληψη θεωρητικῶν ἀπόγεων καὶ ἀνώφελη δὰ ἦταν καὶ ἀνιαρῆ. Ὅπως εὐκόλα διαπιστώνει κανεῖς, ὅσο αὐξάνεται ἡ ἀνασπλωτικὴ φιλολογία τόσο πληθαίνουν οἱ περιπτώσεις κακῆς μεταχείρισης τῶν μνημείων.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ

ΟΜΙΛΙΕΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Σ. ΔΟΝΤΑΣ

Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ θέματος τῆς ἡμερίδας μας, καὶ συγκεκριμένα ὁ περιορισμὸς τοῦ μεγάλου ἀναστηλωτικοῦ θέματος στὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς κλασικῆς περιόδου μόνο δὲν εἶναι τυχαῖος. Ὁ κύριος ὅμως λόγος δὲν εἶναι, ὅπως θὰ φαντάζεται ἴσως κανεὶς, ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν μνημείων τῶν αἰώνων αὐτῶν μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι σπαρμένο τὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος καὶ ἡ ὑψηλότετη αἰσθητικὴ ποιότητά τους, ὅσο τὸ γεγονός ὅτι λείπει στὴν ἀναστηλωτικὴ βιβλιογραφία μία εἰδικὴ πρόβλεψη ἢ καὶ μία «φιλοσοφία», τολμῶ νὰ πῶ, γενικότερα, γι' αὐτὴν τὴν κατηγορίαν τῶν μνημείων, τῶν ὁποίων ὅμως μερικὰ ἀπὸ τὰ λαμπρότερα καὶ ἐνδοξότερα ἀναστηλώνονται ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Πολιτεία, μὲ τεράστιες δαπάνες, μὲ ἐντυπωσιακὴ συμμετοχὴ ἐπιστημονικοῦ καὶ τεχνικοῦ προσωπικοῦ, καὶ μὲ ὑποδειγματικὴ, ὁμολογουμένως, τεχνικὴ ὑποστήριξη, ἐπιμέλεια μελέτης καὶ ἀριότητα ἐκτέλεσης.

Θὰ παρατηρηθεῖ βεβαίως ἀπὸ κάποια πλευρά, ὅτι οἱ διενεργούμενες ἀναστηλώσεις ἀκολουθοῦν τὶς βασικὲς ἐπιταγὲς ποὺ περιέχονται σὲ πασίγνωστα θεωρητικὰ ἀναστηλωτικὰ κείμενα. Ὅμως ἡ ἔλλειψη ποὺ ὑπάρχει στὰ κείμενα αὐτὰ εἰδικὰ γιὰ τὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ κλασικὰ μνημεῖα, δὲν πρέπει, κατὰ τὴν γνώμη μου, νὰ μᾶς ἀφήσει ἀδιάφορους. Διότι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑψηλότετη αἰσθητικὴ ἀξία τους τὰ μνημεῖα αὐτὰ ἔχουν μερικὲς πολὺ σοβαρὲς ἰδιαιτερότητες, οἱ ὁποῖες τὰ διακρίνουν ἀπὸ μνημεῖα ἄλλων ἱστορικῶν περιόδων καὶ ἀπαιτοῦν κατὰ τὴν ἀναστήλωσή τους τὴν τήρηση αὐστηρότερων ἀρχῶν μέσα στὰ πλαίσια τῶν γενικῶν ἀρχῶν ποὺ περιέχονται στὰ γνωστὰ κείμενα, ἄλλως ἢ ἴδια ἢ οὐσία τῶν μνημείων διατρέχει τὸν ὄχι ἀσφμαντο, ὅπως θὰ δοῦμε, κίνδυνο τῆς παραποίησης. Ἐκὼ ἐπομένως τὴν γνώμη ὅτι ἡ ὑπόμνηση ἢ καὶ ἔξαρση τῶν χαρακτήρων τους, καὶ στὴν συνέχεια ἡ ὑποβολὴ συγκεκριμένων προτάσεων ποὺ θὰ βοηθήσουν στὴν κάλυψη τοῦ κενοῦ τῆς ἀναστηλωτικῆς θεωρίας, εἶναι ἐνέργειες ἀπόλυτα ἐπιβεβλημένες, ἰδιαίτερα σήμερα, περισσότερο ἴσως ἀπὸ

κάθε ἄλλην ἐποχή, πού ἡ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι σὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ἔχει χάσει τὸ βαθύ, τὸ θρησκευτικὸ σχεδὸν δέος πού τὰ μνημεῖα αὐτὰ προκαλοῦσαν ἄλλοτε.

Θέλω πάντως, πρὶν ἀρχίσω τὸ ζετύλιγμα τῶν σκέψεών μου, νὰ ξεκαθαρίσω ἓνα πράγμα, πού ἐνδεχομένως τριγυρίζει ἤδη σὲ μερικῶν τὸν νοῦ: ὅτι δὲν εἶμαι κατ' ἀρχὴν ἐναντίον τῶν ἀναστηλώσεων. Ὅμως δὲν μπορῶ νὰ ἀποκρύγω ὅτι βαθιὰ μὲ ἀνησυχεῖ ἓνα ἄλλο θέμα, τὸ τῶν συμπληρώσεων πού κατὰ κανόνα συνοδεύουν τὶς ἀναστηλώσεις, τὸ πλῆθος καὶ ἡ κατανομή τους στὶς ἐπιφάνειες τῶν κτιρίων, ὁ ὄγκος καὶ ἡ εἰδικὴ μορφὴ τους σὲ ἐπαφῇ καὶ δίπλα στὰ αὐθεντικὰ μέλη, τὸ ὑλικό τους καὶ τὸ χρῶμα τους ἀκόμη, ζητήματα, ὅπως πιστεύω, βασικά, σὰ ὅποια καλεῖται νὰ πάρει θέση κάθε ἀναστηλωτής, καὶ μάλιστα ὁ ἀναστηλωτὴς τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν μνημείων.

Σπεύδω ἐπίσης μὲ εἰλικρίνεια νὰ ὁμολογήσω ὅτι ἀπαντήσεις γιὰ ὅλες τὶς ἐπὶ μέρους περιπτώσεις δὲν ἔχω, οὔτε πιστεύω ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξουν γι' αὐτές, ἐπειδὴ εἶναι ἄπειρες. Ὅμως πλαίσια μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ καθορισθοῦν, πλαίσια πάντως σταθερά, πού νὰ μὴν ἐπιτρέπουν παρεκκλίσεις. Ὅσο γιὰ τὴν ἀνυμετώπιση τῶν ἐπὶ μέρους περιπτώσεων, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐπιδεικνύεται στὸν ἀκρότατο βαθμὸ εὐαισθησία καὶ προβληματισμός, αὐτονόητες προϋποθέσεις γιὰ νὰ μπορέσει νὰ φέρει εἰς πέρας τὸ ἔργο του μὲ τὸ ὀφειλόμενο σέβας ὁ ἀναστηλωτὴς τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν μνημείων. Ποιὰ εἶναι αὐτὰ τὰ πλαίσια δὲ τὸ δεῖξουν οἱ ἀκόλουθοι συλλογισμοί:

Τὰ μνημεῖα σὰ ὅποια ἀναφερόμαστε ἔχουν μερικὰ ἀπὸ τὰ βασικά τους χαρακτηριστικὰ κοινὰ μὲ τὰ μνημεῖα τῶν προχωρημένων καὶ τῶν ὕστερων χρόνων τῆς ἀρχαιότητος πού βρίσκονται στὴν Ἑλλάδα ἰδίως καὶ τὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ καὶ μὲ πολλὰ μνημεῖα νεώτερων χρόνων ἀκόμη. Ἐνα τέτοιο κοινὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ χρῆση τῶν ἴδιων ἀρχιτεκτονικῶν ρυθμῶν, τοῦ δωρικοῦ βασικά καὶ τοῦ ἰωνικοῦ, διότι ὁ κορινθιακός —ὑπενθυμίζω— γεννήθηκε μὲν στοὺς ὕστερους κλασικοὺς χρόνους, ὁ χαρακτῆρας του ὅμως εἶναι νεώτερος, καὶ ἡ χρῆση του ἄλλωστε στοὺς ὕστερους χρόνους εἶναι πού διαδόθηκε. Ἐνα ἄλλο κοινὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι καὶ τὸ ἀρθρωτὸ δομικὸ σύστημά τους, σύστημα ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν χυτὴ κατασκευὴ ἢ τὴν κατασκευὴ μὲ τοῦβλα ἢ καὶ μικτὴ κατασκευή, πού ὅλες συνηθίζονταν, σὰ καθ'αυτὸ ρωμαϊκὰ κτίρια, μὲ ζωγραφισμένες γύμινες ἐπενδύσεις πού ἀπέκρυπταν ἐντελῶς τὴν τοικοδομία.

Καὶ ὅμως, παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς ὁμοιότητες ποὺ ἔχουν τὰ μνημεῖα τῶν δύο μεγάλων περιόδων τῆς ἀρχαιότητος, ποὺ ἔτσι πολὺ κονδρικὰ χωρίσαμε στὰ δύο, τὸ πνεῦμα τους εἶναι σὲ τέτοιο σημεῖο διαφορετικό, ὥστε θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὸ δεύτερο ἀντίστροφο τοῦ πρώτου. Ποῦ ἔγκειται ἡ μεγάλη διαφορά τους καὶ ποῖα ἡ σημασία της γιὰ τοὺς ἀναστηλωτὲς θὰ τὸ δοῦμε ἀμέσως, συγκρίνοντας δύο παραδείγματα δωρικοῦ ρυθμοῦ: ἀπὸ τὴν μία μεριά τὸν Παρθενῶνα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν πύλη τῆς Ἀρχηγείδος Ἀθηνᾶς στὴν ῥωμαϊκὴ Ἀγορά, ποὺ κτίσθηκε ἐπὶ Αὐγούστου. Ἡ σύγκριση εἶναι βέβαια συντριπτικὴ εἰς βάρος τοῦ μνημείου τῆς ῥωμαιοκρατίας, λόγῳ τῆς ἀνυπέρβλητης αἰσθητικῆς ποιότητος τοῦ Παρθενῶνος, ἃν δέλετε καὶ τῶν ἐπιβλητικῶν διαστάσεων του. Ἐμᾶς ὅμως ἐδῶ αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ σημειώσουμε τὴν ὑπαρξὴ τῶν διαφορῶν στὴν βασικὴ καλλιτεχνικὴ σύλληψη τῶν δύο κυρίων, καὶ γιὰ νὰ εἶμαι πιὸ συγκεκριμένος, ἃς παραβάλουμε τοὺς κίονες καὶ τὰ κιονόκρανα τοῦ Παρθενῶνος μὲ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ πρώιμου ῥωμαϊκοῦ προτύλου, καὶ δὲν θὰ δυσκολευθοῦμε βέβαια νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι τὰ κλασικὰ μέλη εἶναι ζωντανὰ σώματα, ὁργανισμοί, τῶν ὁποίων ἀκοῦμε σχεδὸν τὴν ἀναπνοὴν στὶς θαυμαστὰς μειώσεις καὶ ἐντάσεις τους, νιώθουμε μὲ τὸ ἄγγιγμα τοῦ χεριοῦ στὴν λίθινη σάρκα τους μία ἐσωτερικὴ ζωὴ νὰ ἀναβλύζει ζεστὴ ἀπὸ τὸν πυρήνα στὴν ἐπιφάνεια. Στὸ νεώτερο μνημεῖο τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἶναι ἐντελῶς συμμμένα ἀπὸ χυμὸ, ἡ ζωὴ τους ἔχει μαραθεῖ, ὁ σφυγμὸς τους ἔπαγε νὰ χτυπᾷ, ἔχουν παγώσει σὲ ἀπλὰ γεωμετρικὰ σχήματα. Καὶ ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἰσχύει κατὰ μείζονα λόγο καὶ γιὰ ὀλόκληρα τὰ μνημεῖα.

Ποιὲς εἶναι οἱ αἰτίες τῆς θέρμης τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, οἱ γενεσιουργοὶ καὶ κινητήριες δυνάμεις της; Εἶναι ἡ εἰδικὴ στάση ποὺ ἔχουν οἱ δημιουργοὶ τέχνης στὶς πρώιμες φάσεις τοῦ πολιτισμοῦ: Προσπαθοῦν, μιμούμενοι, συναγωνιζόμενοι τὴν φύση, νὰ δώσουν, ὅπως αὐτή, στὰ ἔργα τους ζωὴ, ὅχι ὅμως ἀντιγράφοντας δουρικὰ τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τῶν πραγμάτων, ὅπως τόσο συχνὰ συμβαίνει ἀργότερα, ἀλλὰ δημιουργώντας κατὰ κάποιον τρόπο τὰ ἔργα τους ὅπως ἡ φύση τοὺς ζωντανοὺς ὁργανισμοὺς, ἀπὸ μέσα πρὸς τὰ ἔξω, κατὰ τὴν τόσο ἐκφραστικὴ προτροπὴ τοῦ Rodin γιὰ τὴν δημιουργία σωστῆς πλαστικῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ὅλες οἱ μορφὲς ποὺ βγῆκαν ἀπὸ τὰ χέρια τῶν δημιουργῶν τῶν πρώιμων πολιτισμῶν, γιὰ παράδειγμα τοῦ αἰγυπτιακοῦ, τοῦ μεσοποταμιακοῦ ἢ τοῦ πρώιμου

έλληνικοῦ, ἔχουν ἐξαιρετικά πειστική, καὶ συχνὰ ἔντονη ὀργανικότητα καὶ σωματικότητα, ποὺ ὑπογραμμίζεται ἀπὸ περιγράμματα πεντακάδαρα, ὥστε οἱ μορφές αὐτὲς νὰ πείθουν ὅτι εἶναι ὄχι μόνον αὐτοτελεῖς ἀλλὰ καὶ χειροπιαστὲς ὀντότητες, καὶ ὅτι δίκαια κατέχουν στὴν ἱστορία τῆς τέχνης τὸν χαρακτηρισμὸ τους ὡς «ἀπτικῶν» δημιουργιῶν. Καὶ αὐτὸ δὲν συμβαίνει μονάχα στὴν πλαστική, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ στὶς ἄλλες τέχνες.

Ὅμως στὴν πρώιμη ἑλληνικὴ τέχνη καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἡ ὀργανικότης δὲν εἶναι ἓνα ἀπλὸ βλάστημα, ὅπως τοῦ φυτοῦ ποὺ γεννιέται ἀπὸ ἓνα σπόρο, ἀλλὰ ἐξώθηση, προβολὴ στὴν ἐπιφάνεια μιᾶς δυνάμεις κλεισμένης στὴν μορφή, ἐνὸς πυρηνικοῦ κέντρου, δραστικὴ δηλαδὴ ἐνέργεια, ὄχι φυτικὴ ἀνάπτυξη, ἡ ὁποία ὅμως στὴν ἐπιφάνεια ἐκδηλώνεται μὲ ἀπαλότητα, καὶ καμιά φορὰ μὲ τρυφεράδα, πάντοτε ὅμως μὲ καθαρότητα, ὀργάνωση, τάξη καὶ ρυθμὸ, ποὺ διώχνουν ἀπὸ τὶς μορφές ποὺ σχηματίζονται καθετὶ τὸ ἀπειθάρχητο καὶ ἀτομικὸ, καὶ τὶς ἀνάγουν ἀντίθετα σὲ ιδέες, τὸ δὲ ἀτομικὸ καὶ περιπτωσιακὸ σὲ ὑπερατομικὸ, γενικὸ. Αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ σχέση δυναμικῆς σωματικότητας καὶ ἀφαιρετικῆς καθαρότητας, φύσης καὶ λόγου, ἐλευθερίας καὶ νόμου, εἶναι ποὺ ὀδηγεῖ τὴν ἑλληνικὴ τέχνη καὶ ἀρχιτεκτονικὴ σὲ δημιουργίες θαυμαστῆς, ἀξίας ἀγέραςτης, αἰώνιας, καὶ ὄχι ὅπως ἄλλοτε νόμιζαν οἱ ἰδεοκράτες, λ.χ. ὁ Hegel, ἡ μορφοποιητικὴ δυνάμη τῶν καθαρῶν ιδεῶν.

Ἐκεῖνο πάντως ποὺ πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ἐντελῶς ἰδιαίτερα σχετικὰ μὲ τὴν πρώιμη ἑλληνικὴ τέχνη, εἶναι ὅτι ποτὲ σ' ἓνα ἔργο τῆς δὲν προτάσσει τὸ νόημα τοῦ συνόλου στὸ νόημα τῶν μερῶν του, ποτὲ μ' ἄλλα λόγια δὲν δίνεται στὸ σύνολο τὸ κύριον νόημα τοῦ ἔργου, σὲ βαθμὸ μάλιστα ποὺ νὰ παραμερίζει ἢ καὶ νὰ ἐξαφανίζει τὸ ὅποιον νόημα τῶν μερῶν, ὅπως στὴν μετακλασικὴ τέχνη. Ὅχι. Τὸ πρώιμον ἑλληνικὸ ἔργο, εἴτε ἀρχιτεκτόνημα εἶναι αὐτὸ εἴτε γλυπτό, εἶναι, ὅπως ἔγραφε κάποτε ὁ Χρῆστος Καροῦζος, «*ἓνα πρᾶγμα*» ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἓνα «*ἄμεσο αἶσθημα ζωῆς, τέλειον σύνολο ποὺ συνταιριάζεται μόνον ἀπὸ τέλεια μέρη (παράταξη)*», «*ἡ ἔκφραση τοῦ ἔργου... εἶναι χειροπιαστὴ σ' ὀλόκληρο τὸ σῶμα, ἔτσι ποὺ ἓνα κομμάτι ἀρχαϊκοῦ ἔργου νὰ ἔχει ὀλωσδιόλου ἰδιαίτερη ἀξία*». «*Τὸ ἴδιον συμβαίνει [συνέχιζε ὁ Καροῦζος] ὡς ἓνα σημεῖο καὶ στὴν κλασσικὴ τέχνη... μὲ συνέπεια: ἓνα κλασσικὸ κομμάτι νὰ ἐκφράζει ἀξία καὶ καθεαυτὸ καὶ ὡς μέρος τοῦ συνόλου*».

Και για να ξαναγυρίσουμε στα δικά μας, δεν είναι λοιπόν απαραίτητη ή διατήρηση του συνόλου του έργου, για να μπορέσει κανείς να χαρεί την όμορφιά του και να εκτιμήσει την αξία του. Για παράδειγμα, ένα κομμάτι εκίνου του Παρθενώνος με την δυνατή και μεγαλόπρεπη, την γεμάτη συγκρατημένη ένταση καμπύλη του, είναι και μόνο του ικανό να προκαλέσει την ίδια πάντως ποιότητα συγκίνησης που προκαλεί η θέαση του μνημείου όπως σώζεται σήμερα, η άκομη και αυτήν ίσως που θα είχαμε αν σωζόταν ολόκληρο, όπως στην αρχαιότητα· «καθένα από τα μέλη του είναι ολόκληρος ο Παρθενών», κατά την επιγραμματική έκφραση του Rodin.

Ένα παρόμοιο παράδειγμα, από τον κλάδο της πλαστικής παρμένο, πιστεύω ότι βοηθά στην κατανόηση των όσων υποστηρίζω. Τα δάκτυλα των Αιγινητών του ναού της Αφαίας, που βρίσκονται στο Εθνικό μας Μουσείο —υπενθυμίζω ότι το μεγαλύτερο μέρος του γλυπτού διακόσμου του ναού βρίσκεται στο Μουσείο του Μονάχου—, άσκοϋν και μόνα τους ισχυρότατη γοητεία επάνω μας με την θερμή ζωντάνια τους, που πειθαρχείται μέσα σε μία εξαιρετικά απεριτητή φόρμα. Γι' αυτό και ώρες ολόκληρες μπορεί κανείς να καθίσει να τα βλέπει και να μην τα χορταίνει, να νιώθει μάλιστα σαν να τραβιέται από ένα μαγνήτη προς αυτά για να τα χαρεί και με την άφη άκομη, όχι μόνο με τα μάτια, και το ίδιο φυσικά ισχύει και για τα κεφάλια των Αιγινητών που έχουμε εδώ. Αυτά βέβαια δεν σημαίνουν ότι αν είχαμε εδώ το σύνολο των σωζομένων, και αν μάλιστα οι Αιγινήτες σώζονταν στην αρχική τους πληρότητα, δεν θα ήταν απείρως καλύτερα, το ίδιο όπως άνοπτος θα ήταν αυτός που θα άρνιόταν ότι θα ήταν άληθινή εύλογία της τύχης αν είχαμε ολόκληρον τον Παρθενώνα η τους άλλους προκλασικούς και κλασικούς ναούς, αυτά είναι πράγματα άυτονόπτα. Αυτό όμως που θέλω να πώ είναι ότι και των δακτύλων των Αιγινητών, όπως και του εκίνου του Παρθενώνος η ένος σπονδύλου η κιονοκράνου του ναού του Διός στην Όλυμπία, η αξία διόλου δεν θα μειωνόταν αν δεν είχαμε ό,τι έχουμε σήμερα από αυτά τα έργα, διότι ένας τέτοιος ισχυρισμός θα έρχόταν σε μετωπική αντίθεση με την ουσιώδη, την θεμελιακή ιδιότητα που έχουν όλα αυτά τα έργα, αρχιτεκτονικά και γλυπτά, και κομματιασμένα όταν είναι, να διατηροϋν την ζωή τους, την αξία τους σ' αυτά μέσα τα ίδια συμπυκνωμένα, και να μάς μιλοϋν με άμεσότητα και να μάς «συγκλονίζουν» (όπως έλεγε ο Καροϋζος), «ως τα τρισθαθα της καρδιάς μας»,

χωρίς να έχουν την ανάγκη να είναι έντεταγμένα, όπως τα νεότερα έργα, σε ένα ευρύτερο σύνολο για να μας μεταδώσουν τα όποια μηνύματά τους.

Δεν θέλω βέβαια να παρασιωπήσω ούτε να υποτιμήσω την σημασία που είχε για τους αρχαίους ή πληρότης των μνημείων, ειδικά μάλιστα για τον 'Αριστοτέλη, ο οποίος έγραφε στα *'Ηθικά Νικομάχεια* τα εξής: «*Η γὰρ τῶν λίθων σύνθεσις ἑτέρα τῆς τοῦ κίονος ραβδώσεως καὶ αὐταὶ τῆς τοῦ ναοῦ ποιήσεως. Καὶ ἡ μὲν τοῦ ναοῦ τελεία, οὐδενὸς γὰρ ἐνδεὴς πρὸς τὸ προκείμενον, ἡ δὲ τῆς κρηπίδος καὶ τοῦ τριγλύφου ἀτελής, μέρος γὰρ ἑκατέρα*».

'Αλλά η δέση αυτή έχει το νόημά της βασικά μόνο για τον αρχαίο, ο οποίος έβλεπε τον ναό ως λειτουργικό κτίριο, και ως τέτοιο δεν έννοετο φυσικά να είναι άτελές, και ειδικότερα για τον 'Αριστοτέλη, επειδή γι' αυτόν η ολοκληρωμένη μορφή είναι το τέλος στο οποίο τείνει καθετι στήν φύση, με την δύναμη της έντελέχειας.

Για μας όμως που ένα έργο αρχαϊκής και κλασικής τέχνης έχει χάσει την αρχική του λειτουργία, η αξία του εκτός από ιστορική είναι συνήθως και ύψηλης ποιότητας αισθητική, και περιέχεται, όπως είπα, και στο παραμικρότερο κομμάτι, που από ποιοτική άποψη είναι το ίδιο ανεκτίμητο, όπως θα ήταν και το σύνολο —άν μας σωζόταν— από το οποίο έχει αποσπασθεί.

Αυτά που εκθέτω είναι, το παραδέχομαι, σε πολλούς γνωστά, αλλά τα αναφέρω επειδή έχουν άμεση σχέση με το ζήτημά μας, αποτελούν την θεωρητική θεμελίωση της γνώμης μου για το μεγάλο, το δύσκολο, το τόσο ευαίσθητο θέμα των συμπληρώσεων που συνοδεύουν τις αναστηλώσεις των αρχαϊκών και των κλασικών μνημείων. Νομίζω δηλαδή ότι οι συμπληρώσεις, ουσιαστικός σκοπός των οποίων είναι μόνον η αύξηση του σωζόμενου ποσοστού της αρχικής μορφής, βλάπτουν καίρια τα μνημεία. 'Επειδή όμως δεν θέλω να όκυρωθώ πίσω από την κατηγορηματική έπιταγή των βασικών αναστηλωτικών κειμένων, τα όποια όρίζουν ως «θεμελιώδη άπαίτηση της αναστήλωσης τον σεβασμό και την διάωση της αυθεντικότητας των συστατικών στοιχείων του έργου», για να προβάλω την αντίρρηση μου, θα την αναπτύξω και με έπιχειρήματα. Κατ' αρχήν λοιπόν πιστεύω ότι ένα έργο τέχνης, και μάλιστα της άφθαστης «άπικης» αξίας των προκλασικών και κλασικών ναών μας όπως την διαγράψαμε πρωύτερα, έχει μία μοναδικότητα που δεν έπιτρέπει, αλλά ού-

τε καὶ ἀνέχεται τὴν «ἐνσωμάτωση» ξένων πρὸς αὐτὸ στοιχείων, παρὰ μόνον ὅπου τοῦτο εἶναι ἀπόλυτα ἀπαραίτητο, καὶ τοῦτο σὲ ἀριθμοὺς ἐλάχιστο καὶ σὲ θέσεις αὐστηρὰ ἐπιλεγμένες, ὅπως θὰ δοῦμε ἐκτενέστερα παρακάτω. Ἄλλωστε θεωρῶ ἀδύνατη τὴν ἀναπαραγωγὴν ἔργων τῆς ἴδιας ποιότητος καὶ τῶν ἴδιων «ἀπικῶν» ἀρετῶν ὅπως τὰ ἀρχαῖα ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς τεχνίτες, ὅσοδῆποτε καλοὶ καὶ ἂν εἶναι αὐτοί, καθὼς ποτὲ οἱ σημερινοὶ δὲν θὰ μπορέσουν, δουλεύοντας τὸ μάρμαρο μὲ τὴν σμίλη τους, νὰ νιώσουν τὴν, εἰδωλολατρικὴν δὲ τὴν ὀνόμαζα, φλόγα ποὺ ἔκαιγε στὴν ψυχὴ τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν μαστόρων καθὼς σκάλιζαν τὴν πέτρα, καὶ εἶναι αὐτὴ ἡ φλόγα ποὺ μᾶς βοηθᾷ νὰ ξεχωρίσουμε ἓνα πρωτότυπο ἔργο τους ἀπὸ ἓνα ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀντίγραφό του, ὅσοδῆποτε καλὸ. Ἡ συμπλήρωση, παραγνωρίζοντας — γιὰ νὰ μὴν πῶ ἀδιαφορώντας — αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν βασικὴν ιδιότητα καὶ ἀρετὴ τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν μνημείων, τὸ ἀπαράμιλλα ζωντανό, τὸ θερμό, τὸ ἔμμοιο πάντως, ποὺ περικλείεται συμπεκνωμένο καὶ στὸ παραμικρότερο κομμάτι τους, θὰ καταλήξει ἀναπόφευκτα σὲ μία ὀλωσδιόλου ἀταίριαστη παράθεση καὶ ἀντιπαράθεση νέων κομματιῶν μὲ τὰ αὐθεντικὰ συστατικὰ μέλη τοῦ μνημείου.

Ἄν σᾶς φαίνομαι πολὺ αὐστηρὸς στὸ θέμα τῶν συμπληρώσεων, θὰ δεῖτε ὅτι δὲν ἔχετε δίκαιο ἂν σᾶς πῶ στὴν συνέχεια ὅτι δὲν ἔχω τὴν ἴδια αὐστηρὴν στάση στὶς περιπτώσεις «ἐλασσόνων» μνημείων, κτιρίων δηλαδὴ ποὺ δὲν ἦσαν ναοὶ ἢ ἄλλα ἐξέχουσας δημόσιας σημασίας οἰκοδομήματα, ἀλλὰ χρηστικὰ οἰκοδομήματα, ὅπως τὰ γυμνάσια, οἱ παλαιότερες ἢ ἀκόμη περισσότερο τὰ κοινὰ ἰδιωτικὰ σπίτια, διότι στὶς κατηγορίες αὐτὲς οἱ κατασκευεὺς ἔχουν σὲ μικρότερο βαθμὸ τὴν ὑψηλὴν καλλιτεχνικὴν ποιότητα ποὺ διακρίνει τὰ μεγάλα μνημεῖα, ἂν καὶ πρέπει κανεὶς νὰ εἶναι ἰδιαίτερα προσεκτικὸς καὶ σ' αὐτὲς ἀκόμη τὶς κατηγορίες κτιρίων, ὅταν ἀνήκουν στὶς περιόδους ποὺ συζητοῦμε. Κανόνας βέβαια δὲν ὑπάρχει· ἡ ἀναστολή, ὁ στοχασμὸς καὶ ἡ εὐαισθησία εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση τὰ ἐφόδια ποὺ πρέπει πάντοτε νὰ ἔχει μαζί του ὁ ἀναστηλωτής. Διότι μόνον μὲ αὐτὰ θὰ μπορέσει νὰ μετρήσει καὶ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὸ πόσο μακριὰ θὰ πρέπει νὰ προχωρήσει στὴν συμπλήρωση τῶν κτιρίων ποὺ θέλει νὰ ἀναστηλώσει, προσθέτοντας νέο ὑλικό.

Ἄκόμη πιὸ εὐκόλα εἶναι πάντως τὰ πράγματα γιὰ τὸν ἀναστηλωτὴ στὶς περιπτώσεις μνημείων τῶν προχωρημένων αἰώνων τῆς ἀρ-

χαιότητας, κυρίως μνημείων τῆς ρωμαιοκρατίας, πρῶτα πρῶτα διότι, ὅπως ἤδη εἶπα, τὰ ἀρχιτεκτονικά τους σκέλη ἔχουν στεγνώσει ἀπὸ ὀργανικὸ χυμό, καὶ συχνὰ ὁ ρόλος τῶν φερόντων μελῶν μετατρέπεται ἀπὸ στατικὸ σὲ διακοσμητικὸ.

Τὴν ἐπιβαλλόμενη συμπεριφορὰ γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο κύριες χρονικὲς κατηγορίες ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ αἰσθητοποιήσω μὲ μία μεταφορικὴ εἰκόνα. Ἐὰν διακοσμοῦμε ἕνα κῶρο μὲ γεύτικα λουλούδια καὶ θέλουμε νὰ αὐξήσουμε τὴν ἐντύπωσίν μας, ἔχουμε χωρὶς ἄλλο τὸ δικαίωμα νὰ προσθέσουμε γεύτικα λουλούδια σ' αὐτὰ ποὺ ἔχουμε ἤδη συγκεντρώσει, ὅταν ὅμως ἔχουμε ἕνα κῶρο στολισμένο μὲ ἀληθινὰ, δροσερὰ λουλούδια τῆς φύσης, θὰ ἦταν ντροπὴ καὶ γι' αὐτὰ καὶ γιὰ μᾶς βέβαια τοὺς ἴδιους, νὰ προσθέσουμε γεύτικα στὰ ἀληθινὰ γιὰ νὰ αὐξήσουμε δῆθεν τὴν ἐντύπωσίν τους. Κάπως ἔτσι βλέπω λοιπὸν τὴν διαφορὰ καὶ τῆς ἀνασπληρωτικῆς συμπεριφορᾶς μας ἀνάμεσα στὰ μνημεῖα τῆς προκλασικῆς καὶ κλασικῆς περιόδου ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς μετακλασικῆς ἀφ' ἑτέρου.

Ἐπειτα, δὲν εἶναι μόνον ἡ χυμώδης ὀργανικότης τῶν μνημείων τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς κλασικῆς περιόδου ποὺ ἔχει στεγνώσει στὰ νεώτερα μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητας. Καθὼς τὰ μνημεῖα αὐτὰ μετέχουν σὲ μία βαθύτατη μεταβολὴ ποὺ συντελεῖται μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου σὴν σχέση κυρίου καὶ κώρου, μὲ τὴν βαθμιαία ὀργάνωση τοῦ κώρου καὶ τὴν ἀντίστοιχη αὔξηση τῆς σημασίας του σὲ βάρος τῆς σημασίας τοῦ κυρίου, χάνουν ὄχι μόνον τὴν πλαστικότητά τους, τὴν δυναμικὴ σωματικὴ τους οὐσία, ἀλλὰ στὸ τέλος καὶ τὴν ἴδια τὴν ὀργανικὴ τους αὐτοτέλεια, καταλήγοντας σὲ ἀπλὴ σκηνογραφικὴ διακόσμηση στοιχείων τοῦ ὀργανωμένου κώρου, ὅπως ἀγορῶν, δρόμων, πλατειῶν, σταυροδρομίων κλπ. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ ρόλος ποὺ παίζουν τὰ κτίρια σὴν διαλεκτικὴ τους σχέση μὲ τὸν κῶρο εἶναι τώρα, γιὰ νὰ δανεισθῶ ἕνα ὄρο τοῦ Riegl, ὁ π τ ι κ ὸ ς πιά, δηλαδὴ διακοσμητικὴ ὑπογράμμιση, ἐξυπηρέτηση τοῦ κώρου στὸν ὁποῖο μεταφέρεται τὸ κύριον νόημα, στὰ πλαίσια τῆς πολὺ εὐρύτερης πλέον ἀρχιτεκτονικῆς δημιουργίας, ποὺ ἐμφορεῖται ἀπὸ μία πολεοδομικὴ, ὅπως θὰ τὴν λέγαμε σήμερα, χωροαντίληψη. Ἐτσι οἱ συμπληρώσεις εἶναι ἐπιτρεπτὲς σ' αὐτὰ τὰ μνημεῖα, διότι εἶναι σὲ θέση νὰ ἐξυπηρετήσουν σὲ κάποιον βαθμὸ τὸ νέο αὐτὸ νόημα, ποὺ εἶναι εὐρύτερον ἀπὸ τὸ ἴδιον τὸ μνημεῖο.

Μακρολόγησα, τὸ ὁμολογῶ. Θέλησα ὅμως ἔτσι νὰ στηρίξω θεωρητικὰ τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ ἔχω γιὰ τὶς συμπληρώσεις τῶν ἀρχαϊκῶν

καὶ τῶν κλασικῶν μνημείων καὶ τὴν κατ' ἀρχὴν κατάφασί μου σὺς συμπληρώσεις κυρίων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ποὺ βεβαίως δὲν ὑποστηρίζω ὅτι πρέπει νὰ προχωροῦν σὲ ὀλοκληρωτικὲς ἀποκαταστάσεις, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, ἀλλὰ σὲ τμήματά τους, ὅπως γιὰ παράδειγμα μία γωνιὰ περιστυλίου, τμήμα μιᾶς κιονοστοιχίας δρόμου καὶ ἄλλα παρόμοια, ὅταν σκοπὸς εἶναι ἡ ἀπόκτηση μιᾶς ἰδιαίτερα σημαντικῆς ἢ καὶ ἐντυπωσιακῆς ὀπτικῆς εἰκόνας γιὰ τὸν γενικότερο κῶρο, στὸν ὁποῖο αὐτὰ κατεῖχαν κάποτε μία θέση καὶ ἐπιτελοῦσαν τὸν σκηνογραφικὸ τους προορισμό.

Ὅμως, ἀντίθετα πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται τὰ ἀρχαϊκὰ καὶ τὰ κλασικὰ μνημεῖα μας, τουλάχιστον αὐτὰ ποὺ ἔχουν ὑψηλὴ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ἀξία. Νὰ τὰ ἀναστηλώνουμε ὅταν ὑπάρχει τὸ ὑλικό τους ναί, ὅμως τὸ νέο ὑλικὸ ποὺ ἐνδεχομένως θὰ χρειασθεῖ, νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν πιὸ μεγάλην φειδῶ. Ἡ, γιὰ νὰ τὸ πῶ ἀλλιῶς, μὲ μία μεταφορὰ παρμένη ἀπὸ τὴν γλωσσικὴ σύνταξη, οἱ βασικὲς συμπληρώσεις νὰ ἔχουν στὸ ἀναστηλούμενο κτίριο τὸν ἴδιο ρόλο ποὺ ἔχουν στὴν γλώσσα τὰ συνδευκὰ μόρια. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀπλῶς νὰ βοηθοῦν στὴν σύνδεση τῶν αὐθεντικῶν μελῶν ποὺ ἔχουμε καὶ θέλουμε νὰ ἀναστηλώσουμε, ἐκεῖ ὅπου κάτι λίγο μόνο λείπει γιὰ νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ συνέχιση τῆς ἀναστήλωσης τοῦ ὑπάρχοντος ὑλικοῦ.

Θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ προχωρήσουμε καὶ λίγο πιὸ πέρα. Μία συμπλήρωση μὲ νέο ὑλικὸ θὰ ἦταν κάπου κάπου ἐπιτρεπτή, καὶ ἐκεῖ ὅπου αὐτὴ συνιστᾶται γιὰ σοβαροὺς αἰσθητικοὺς λόγους. Ἐνα παράδειγμα: σὲ κάποια κορυφή, ὅπου τὰ αὐθεντικὰ μέλη ἀφήνουν χάσμα ἢ παρουσιάζουν κρέμαση, ποὺ προκαλοῦν δυσάρεστη ὀπτικὴ αἴσθηση ἢ καὶ αἴσθημα ἀνασφάλειας, ἡ συμπλήρωση θὰ ἡρεμήσει τὴν ἐντύπωση, καὶ ἡ ἐξηρέμηση θὰ μετρήσει περισσότερο ἀπὸ τὴν βασικὴ μας θέση νὰ ἀποφεύγεται ἡ χρῆση τοῦ νέου ὑλικοῦ. Πάντως μία τέτοια ἀπόφαση θὰ πρέπει νὰ εἶναι προῖον μακρᾶς παρατήρησης καὶ ἀπροκατάληπτης στάθμισης τῶν ὑπὲρ καὶ τῶν κατὰ.

Δὲν μπορῶ ὅμως μὲ κανέναν τρόπο νὰ δεχθῶ συμπληρώσεις, ποὺ γίνονται ὄχι γιὰ στατικούς ἢ αἰσθητικούς λόγους τοῦ εἴδους ποὺ προανέφερα, ἀλλὰ γιὰ λόγους δῆθεν διδακτικούς. Ἄς δοῦμε ἀπὸ κοντὰ αὐτὴν τὴν περιλάλητη «διδακτικότητα», ἡ ὁποία θεωρήθηκε σχεδὸν ὡς μία ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ παραμέτρων κάθε ἀναστήλωσης. Τί θὰ πεῖ ἡ λέξη; Διδακτικότης, κατὰ τοὺς ὑποστηρικτὲς της, εἶναι ἡ διὰ τῶν ἀναστηλώσεων καὶ τῶν συμπληρώσεων παροχὴ ὅσο τὸ δυνα-

τὸν περισσότερων πληροφοριῶν περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς ἐνὸς ἐρειπωμένου κυρίου μὲ σκοπὸ τὴν διδασκίαν, διότι ἔτσι προσφέρεται δῆθεν ἓνα κοινωνικὸ ἀγαθόν. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο εἶναι ἡ «φιλοσοφικὴ» βάση τῆς «διδασκτικότητος». Ἄλλ' ὦ ἀγαθοί! Ἡ «διδασκτικότης» δὲ ἐπιτελοῦσε ὅπως πρέπει τὸν κοινωνικὸ προορισμὸς τῆς μόνον ἐφ' ὅσον δὲ ἦταν πλήρης ἢ ἀποκατάσταση τοῦ ἐρειπωμένου κυρίου, καὶ βεβαίως ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι δὲ κατεῖχεν ὅλα τὰ μυστικά του. Κατ' ἀρχὰς ὅμως πιστεύω ὅτι δύσκολα — καὶ δικαίως — δὲ βρισκόταν κάποιος ποὺ δὲ τολμοῦσε νὰ διακηρύξει τὴν πρόθεσίν του νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τοῦ κυρίου, σὲ μία ἀναλογία αὐθεντικοῦ καὶ νέου ὑλικοῦ ποὺ δὲ ξεπερνοῦσε τὸ 1:5 ἢ καὶ τὸ 1:10 ἢ καὶ πολὺ περισσότερο, ἀκόμη ὅμως καὶ νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι κατέχει ὅλα τὰ «μυστικά» τοῦ ἀρχαίου μνημείου.

Προφανῶς ἀναγνωρίζοντας τὶς δυσκολίες αὐτὲς ἢ «διδασκτικὴ» σχολὴ τῶν ἀναστηλώσεων μὲ συμπληρώσεις περιορίζει τὰ ἔργα ἢ τὶς προθέσεις τῆς σὲ συμπληρώσεις τμημάτων μόνον τοῦ μνημείου, μικρῶν ἢ μεγάλων. Διερωτῶμαι ὅμως ὥρα, πρὸς τί ἢ μερικὴ ἔστω ἀποκατάσταση, ἀφοῦ ὁ φιλομαθὴς ἐπισκέπτης πολὺ καλύτερα μπορεῖ, χωρὶς νὰ διγεῖ τὸ μνημεῖο, νὰ διδασθεῖ γιὰ πολὺ περισσότερα τμήματά του, ἢν ὅχι γιὰ ὀλόκληρο, ἀπὸ ἓνα ἢ περισσότερα πλαστικὰ προπλάσματα ἐκτεθειμένα στὸ μουσεῖο.

Πολὺ σοβαρότερο εἶναι ἓνα ἄλλο ἐπιχείρημα τῶν ὑποστηρικτῶν τῶν συμπληρώσεων: ἡ αἰσθητικὴ «ἐξυγίανση» τοῦ μνημείου μὲ τὸ πρόσκημα τῆς ἐξηρέμησης. Σοβαρότερο, ἀλλὰ ὅχι λιγότερο ἐπικίνδυνο. Διότι καὶ ἐγὼ ἔκανα πρωτίτερα λόγο γιὰ μικρὰς αἰσθητικὰς βελτιώσεις σὲ κρίσιμα σημεῖα τοῦ κυρίου, ὑπογράμμισα ὅμως τὴν μέγιστη προσοχὴ ποὺ πρέπει νὰ δείχνει ὁ ἀναστηλωτὴς ὅταν εἶναι νὰ προβεῖ σὲ αἰσθητικὰς συμπληρώσεις, καθὼς καὶ τὶς συνεχεῖς ἀναστολὰς ποὺ πρέπει νὰ ἔχει γι' αὐτὲς. Ἄλλὰ τὸ «βούλωμα» ὄλων τῶν ἐπιφανειακῶν κενῶν τοῦ κυρίου, λ.χ. σπασιμάτων τῆς ἀρχαίας τοιχοδομίας μὲ τὸ πρόσκημα τῆς ἐξηρέμησης, ποὺ τὸ ἔχουμε δεῖ κίολας σὴν πράξιν, τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς ἀποτέλεσμα ἔχει. Μὲ τὴν κραυγαλέα καὶ ἐκτεταμένη ἀντίθεσιν μεταξὺ νέου καὶ παλίου μαρμάρου προκαλεῖται μία ἔντονη αἰσθητικὴ ταραχὴ, ἐπειδὴ ἡ ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς φθαρμένης, καὶ συχνὰ ἄμορφης, ἐπιφάνειας τοῦ ἀρχαίου τμήματος καὶ τῆς σκληρῆς, ἐπίπεδης καὶ ἀναγκαστικὰ προεξέχουσας σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχαία, ἐπιφάνειας τοῦ νέου κομματιοῦ, εἶναι καὶ δὲ

εἶναι ἔσασεῖ ἀσύμβατη. Ποτὲ δὲν θὰ καταστεῖ δυνατὸν νὰ ἀρθεῖ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀμβλυνηθεῖ ἀκόμη, οὔτε μὲ τὴν ὀξειδωσιμὴ οὔτε μὲ τὴν ἄλλες φθορὰς ποὺ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου θὰ φέρει μαζί του καὶ σὰ νέα κομμάτια, οὔτε μὲ τὴν προσθήκη ἐξομοιωτικοῦ χρώματος (ποὺ καὶ αὐτὴ εἶναι μία πολὺ συζητήσιμη πρόταση).

Ἄκόμη χειρότερη εἶναι μία λύση, ποὺ ἔχει κατὰ καιροὺς προταθεῖ, νὰ πελεκηθεῖ ἢ ἐπιφάνεια τοῦ συμπληρώματος γιὰ νὰ ταιριάζει δῆθεν μὲ τὴν γειτονικὴ τῶν ἀρχαίων ἐπιφανειῶν, διότι ὄχι μόνο δὲν θὰ ἐπιτευχθεῖ ποτὲ ἡ ἐξομοίωσιμὴ τῆς νέας ἐπιφάνειας μὲ τὴν ἀρχαία, ἀλλὰ καὶ μ' αὐτὴν τὴν πράξιν θὰ δοθεῖ στὸν εὐαίσθητο θεατὴ ἡ ἐντύπωσιμὴ ὅτι ὁ ἀναστηλωτὴς πάει νὰ τὸν ἐξαπατήσει, καὶ μάλιστα μὲ εὐτελεῖν τρόπο.

Γι' αὐτὸ, ὅπως καὶ πρωτύτερα εἶπα, οἱ συμπληρώσεις πρέπει βασικὰ νὰ περιορίζονται σὰ σημεῖα ἐκεῖνα ὅπου ἡ παρουσία τους εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη γιὰ τὴν παροχὴ τῆς δυνατοῦτας τῆς ἐπανατοποθέτησιμὴ ἀρχαίου ὑλικοῦ ποὺ βρίσκεται ἐκτὸς μνημείου, καὶ αὐτὸ σποραδικὰ, μὲ ἀποστάσεις μεταξὺ τους τέτοιες ὥστε νὰ ἀποφεύγεται ἡ δημιουργία «ἐπιφανειῶν» νέου ὑλικοῦ, καὶ σὲ διαστάσεις πάντως ὅσο τὸ δυνατὸν περιορισμένες.

Τώρα, τί εἶδος ὑλικοῦ θὰ χρησιμοποιεῖται σὺς λιγοστὲς αὐτὲς περιπτώσεις, εἶναι ἓνα θέμα ποὺ θέλει πολλὴ σκέψη, καὶ πάντως δοκιμές. Γενικὰ ὅμως δὲν μπορῶ παρὰ νὰ συμφωνήσω μὲ τὰ ὅσα προτείνονται σὲ γνωστὰ θεωρητικὰ ἀναστηλωτικὰ κείμενα, ὅτι οἱ συμπληρώσεις πρέπει μὲν νὰ διακρίνονται ἀπὸ τὰ αὐθεντικὰ μέλη, ὄχι ὅμως ὅταν βλέπει κανεὶς τὸ μνημεῖο ἀπὸ μακριά, διότι σ' αὐτὴν τὴν ἀπόστασιμὴ τὸ μνημεῖο πρέπει νὰ διατηρεῖ τὴν ὅποια ἐνότητά του ἀδιάσπαστη ἀπὸ τὴν παρεμβαλλόμενες συμπληρώσεις, καὶ τότε ὅμως ὄχι μὲ τρόπο αὐθάδη, προκλητικὸ, ἀλλὰ ὅσο γίνεται διακριτικὸ, σὰν νὰ αἰσθάνονται τὸν ὑπηρετικὸν τοῦ ρόλου, νὰ ὑποχωροῦν δηλαδὴ σὲ σημασία ἐμπρὸς σὰ αὐθεντικὰ στοιχεῖα, μὲ τὸν κατάλληλον χρωματικὸν τόνο καὶ τὴν ὑφή τους, καὶ τὸν ὄγκο τους ἴσως ἴσως ἀκόμη.

Τὰ ὅσα ὡς τώρα ἐξέθεσα εἶναι γενικὰ πλαίσια προτάσεων γιὰ τὴν ἀναστηλώσεις καὶ τὴν συμπληρώσεις τῶν κλασικῶν μνημείων, βασιζόμενα σὺς ἰδιαιτερότητες ποὺ ἔχουν τὰ μνημεῖα αὐτὰ σὲ σχέση μὲ τὰ μνημεῖα τῶν μετακλασικῶν χρόνων τῆς ἀρχαιότητος, καὶ δὲν βλέπω μὲ ποιὸ ἐπιχείρημα εἶναι δυνατὸν νὰ συναντήσῃ δυσκολία ἢ κατ' ἀρχὴν ἀποδοχή τους.

Είναι όμως ένα άλλο θέμα συμπληρώσεων που θα αναπτύξω τώρα, που είμαι σχεδόν βέβαιος ότι θα συναντήσει επιφυλάξεις, αν όχι αντιδράσεις. Και δυστυχώς πρόκειται για ένα θέμα που η Πολιτεία σε πολλές περιπτώσεις κατά τις πρόσφατες αναστηλωτικές εργασίες στην Ακρόπολη αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει. Όμως, «*τολμύειον... τόγε ἀληθὲς εἰπεῖν*», κατά την πλατωνική έκφραση.

Πρόκειται για το ἔξῃς: Λόγω τῆς καταστρεπτικῆς φθορᾶς που ἔχουν ὑποστεί προπάντων τὰ γλυπτὰ που βρίσκονται στην ἀρχικὴ τους θέση ἐπάνω στὰ κτίρια, ἀπὸ τὴν ἀτμοσφαιρικὴ μόλυνση ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀτμοσφαιρικὲς ἐπιδράσεις, ἦταν ἀπόλυτα ἀναγκαῖα ἢ ἀπομάκρυνσή τους καὶ ἢ μεταφορὰ τους στὸ μουσεῖο.

Ἐτέθη φυσικὰ τὸ ἐρώτημα τί θα γινόταν μὲ τὸ κενὸ που ἄφηναν, ἀν θα συμπληρωνόταν μὲ ἀντίγραφα τῶν γλυπτῶν ἢ ἀν θα ἔμεινε ἀσυμπλήρωτο. Ἡ λύση που δόθηκε ἦταν ἡ πρώτη, ἢ πιὸ εὐκολη, καὶ αὐτὴ που ἀποβλέπει βασικὰ στὴν ἐντύπωση, μὲ χρῆση μάλιστα διαφορετικοῦ κατὰ περίπτωσιν ὑλικοῦ. Ποιὰ εἶναι ἡ δική μου θέση;

Σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα παραπάνω εἶπα, ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι ἡ ἀντικατάσταση δὲν διαφέρει στὴν οὐσία ἀπὸ τὴν συμπληρώσεις γιὰ τὴν ὁποῖα μίλησα.

Ἄς δοῦμε ὅμως προηγουμένως τοὺς λόγους που ὑπαγορεύουν στοὺς αναστηλωτὲς τὴν γενικὴ τακτικὴ που ἀκολουθεῖται σήμερα στὸ θέμα αὐτό. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ αναστηλωτὲς προσπαθοῦν ἀντικαθιστώντας τὰ ἀφαιρούμενα νὰ διατηρήσουν τὴν σημερινὴ εἰκόνα τοῦ μνημείου. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὅμως νὰ τοὺς θέσω τὸ ἔξῃς ἐρώτημα: Γιατί αὐτὴ ἡ εἰκόνα εἶναι προτιμότερη ἀπὸ μιὰν ἄλλην, που θα τὴν λέγαμε πιὸ «φτωχὴ», ἀφοῦ ἔτσι κι ἀλλιῶς καὶ ἡ σημερινὴ εἰκόνα δὲν εἶναι παρὰ σπάρραγμα τῆς ἀρχικῆς; Ποιὸς ὁ λόγος τῆς ἐμμονῆς στὴν σημερινὴ εἰκόνα; Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν διαδρομὴ τῆς ἱστορίας τῶν μνημείων ἡ εἰκόνα τους κάθε τόσο ἐδιαφοροποιεῖτο ἀπὸ τὴν προηγούμενη. Ἀ.χ. στὴν χριστιανικὴ του φάση ὁ Παρθενὼν ἦταν φτωχότερος σὲ γλυπτὸ διάκοσμο ἀπὸ ἃ,τι ὁ «ἐθνικὸς» Παρθενὼν, ἐνῶ, ἀντίθετα, εἶχε ἐμπλουτισθεῖ μὲ στοιχεῖα που δὲν ὑπῆρχαν στὴν ἐθνικὴ του μορφή, τόσο ἀρχιτεκτονικὰ ὅσο καὶ ζωγραφικὰ. Καὶ ὅπως ὅλοι ξέρουμε, ὁ ἐπὶ τοῦ κυρίου γλυπτὸς διάκοσμος ὅλο καὶ πιὸ φτωχὸς γινόταν μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων, μὲ ἀποκορύφωμα τὴν ἀπαγωγὴ τοῦ μεγαλύτερου μέρους του ἀπὸ τὸν Ἐλγίν ἐδῶ καὶ διακόσια χρόνια περίπου.

Τί μᾶς δίνει λοιπὸν τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιλογῆς τῆς μετὰ τὸν Ἑλγιν εἰκόνας τοῦ μνημείου, τῆς πρὶν ἀπὸ μία εἰκοσαετία περίπου, ὅταν ἄρχισαν οἱ ἐργασίες συντήρησης τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, ὡς τῆς ὀριστικῆς εἰκόνας τοῦ ἐρειπωμένου μνημείου, μὲ μία τέτοιας ἔκτασης ἀντικατάσταση ἀυθεντικῶν ἀρχαίων γλυπτῶν μὲ ἀντίγραφα τους; Θὰ μοῦ παρατηρηθεῖ ἴσως ὅτι συνεισηγήθηκα καὶ συνυπέγραφα πρὸ ἐτῶν μὲ τοὺς συναδέλφους τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀκροπόλεως τὴν ἀντικατάσταση τῶν Καρυατίδων. Ἀναγνωρίζω τάχα τώρα ὅτι ἦταν λανθασμένη ἡ ἀπόφαση ἐκείνη; Ὁχι. Ἡ περίπτωση τῶν Καρυατίδων εἶναι ὀριακὴ, ἴσως μάλιστα καὶ μοναδική. Οὔτε τότε ἔβλεπα γι' αὐτὲς ἄλλη λύση, οὔτε καὶ σήμερα βλέπω. Διότι οἱ Καρυατίδες εἶναι κυρίαρχο καὶ ἀναπόσπαστο συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ κυρίου, καὶ ἡ ἀντικατάστασή τους μὲ τσιμεντένια ἀντίγραφα ἦταν ἴσως ἡ λιγότερο κακὴ ἐπιλογή, συγκρινόμενη μὲ τὴν προταθεῖσα ἀπὸ κάποιους ἀντικατάστασή τους μὲ μαρμάρινες, ποὺ δὰ ἦσαν ἐξάπαντος κακέκτυπα τῶν ἀυθεντικῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐξ ἴσου κακὴ ἀντικατάστασή τους μὲ πεσσούς, ποὺ δὰ ἀποτελοῦσε σοβαρότατη παραποίηση τῆς ἴδιας τῆς μορφῆς τοῦ μνημείου, καθὼς δὰ εἰσαγόταν στὸ μνημεῖο στοιχεῖο ἄσχετο τελείως καὶ κραυγαλέα προβαλλόμενο σ' αὐτό.

Ἐπανερχομαι ὁμως στὸ θέμα τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων κλασικῶν μνημείων ποὺ φέρουν ἀκόμη διακόσμηση. Πιστεύω ὅτι ὁ σεβασμὸς πρὸς τὰ μνημεῖα ἀλλὰ καὶ ἡ εἰλικρίνεια πρὸς ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ἄλλους ἀπαιτεῖ τὸν ἀποκλεισμὸν κάθε πλαστικοῦ ὑποκατάστατου στὴν θέση τῶν ἀφαιρούμενων γλυπτῶν. Καὶ ἂν ἡ προσωρινὴ διάσωσή τους δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθεῖ ἐπὶ τόπου μὲ τὸν ἐγκλωβισμόν τους σὲ εἰδικὲς προστατευτικὲς θῆκες —μία μέθοδος ποὺ νομίζω ὅτι δὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετάσουμε ἐξαντλητικὰ σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ξεχωριστά, κατὰ τὸ νόημα τῆς ἐπιταγῆς τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας—, τότε πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ ἔχουμε τὸ θάρρος νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι μέχρις οὔτου ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνολογία ἀναπτύχθουν σὲ σημεῖο ποὺ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀκίνδυνη ἐπανατοποθέτηση τῶν ἀφαιρούμενων μελῶν στὴν παλιὰ τους θέση, ἀνάγκη ἀλλὰ καὶ γενναιοῦτος συνάμα εἶναι νὰ δεχθῶμε μία νέα μορφή μνημείου, ποὺ δὰ εἶναι φτωχότερη σὲ συνολικὴ ἐμφάνιση ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ξέραμε, καὶ ὅσα κενὰ προκύβουν νὰ τὰ καλύβουμε, ὅπου χρειάζεται, μὲ εὐπρεπῆ τρόπο, τέτοιον πάντως ποὺ νὰ μὴν ἀξιώνει ὅτι αὐτὲς οἱ ἐπεμβάσεις ἀποτελοῦν μόνιμα συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ μνημείου.

Δὲν θὰ ἔπρεπε μ' αὐτὰ πού λέγω νὰ νομισθεῖ ὅτι ἡ στάση μου σχετικὰ μὲ τὶς συμπληρώσεις καὶ τὶς ἀντικαταστάσεις ἀφαιρούμενων γλυπτῶν μὲ σύγχρονα ἀντίγραφα εἶναι ἀπόρροια στενοκεφαλιᾶς ἢ ἔστω παράλογης ἰδιοτροπίας, διότι εἶναι ὑπεράσπιση τῆς ἀλήθειας. Καὶ ὅπως εὐστοχα ἔλεγε πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια κιόλας ὁ Ἀθανάσιος Ρουσόπουλος, *«ἔχει καὶ τὸ ἐρείπιον μέγεθος καὶ δὲν χάνει ἐπιστημονικῶς τίποτε, διότι ἐνέχει τὴν ἀλήθειαν, ἐνῶ ἡ διόρθωσις εἶναι γεῦδος, ἀπὸ δὲς γιμύδιον»*. Ἡ ὑπεράσπιση ἄλλωστε τῆς γνησιότητος τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι καινούριο θέμα συζήτησης στὴν ἱστορία. Ἄς θυμηθοῦμε τὸ περιστατικὸ πού ἀφηγεῖται ὁ Πλούταρχος στὸν Βίον τοῦ Θησεῶς (23). Οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι, πού διαφύλαγαν ὡς τὰ χρόνια τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως τὸ πλοῖο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Θησεὺς εἶχε ταξιδέγει στὴν Κρήτη καὶ εἶχε ἐπιστρέγει σῶος ἀπὸ αὐτὴν μαζὶ μὲ τοὺς νέους πού προορίζονταν βορὰ τοῦ τρομεροῦ Μινώταυρου, κάθε τόσο ἀφαιροῦσαν τὰ παλιά του ξύλα καὶ τὰ ἀντικαθιστοῦσαν μὲ νέα, ἰσχυρά, ὥστε —ὅπως μᾶς λέει ὁ Πλούταρχος— *«καὶ τοῖς φιλοσόφοις εἰς τὸν αὐξόμενον λόγον ἀμφιδοξούμενον παράδειγμα τὸ πλοῖον εἶναι, τῶν μὲν ὡς τὸ αὐτό, τῶν δὲ ὡς οὐ τὸ αὐτό διαμένονι λεγόντων»*. Δηλαδή, οἱ μισοὶ Ἀθηναῖοι ὑποστήριζαν ὅτι τὸ πλοῖο τοῦ Θησεῶς δὲν ἦταν πιά τὸ ἀρχικὸ, λόγῳ τῶν πολλῶν νέων τμημάτων πού δέχθηκε.

Δὲν νομίζετε λοιπὸν ὅτι καὶ ὁ Παρθενῶν καὶ τὰ ἄλλα ἀρχαῖα μνημεῖα, τὰ ὁποῖα θέλουμε νὰ συμπληρώσουμε ἢ τῶν ὁποίων θέλουμε νὰ ἀντικαταστήσουμε τὰ ἀφαιρούμενα μέλη μὲ νέα, μὲ τὸ κατ' ἐμέ —ἐπιτρέψτε μου νὰ τὸ χαρακτηρίσω ἔτσι— ὑποκριτικὸ πρόσχημα τῆς προσωρινότητος, εἶναι παρόμοιες ἀλλὰ πολὺ χειρότερες περιπτώσεις; Διότι δὲν πρόκειται γιὰ ἀνανέωση σεβάσμιων ἔστω ἀντικειμένων, ὅπως τοῦ πλοίου τοῦ Θησεῶς, πού εἶναι δυνατὸν νὰ βοηθήσει στὴν συντήρησι τῆς ἀνάμνησις τοῦ σημαντικοῦ γεγονότος μὲ τὸ ὁποῖο συνδέονται, ἀλλὰ περὶ παραποιήσεως ἔργων τέχνης, καὶ μάλιστα ἔργων τέχνης ἀπλησίαστis «ἀπικῆς» αἰσθητικῆς ἀξίας. Καὶ δὲν ἀναρωτιόμαστε πού ὀδηγοῦνται τὰ μνημεῖα μας μὲ τὴν διαδικασίᾳ αὐτή, τὴν ὁποία καὶ μακρὰ προβλέπω καὶ πολὺ πιὸ ἐκτεταμένη ἀπὸ ὅσο οἱ περισσότεροὶ σήμερα νομίζουν, ἀφοῦ καὶ ἄλλες ἐπεμβάσεις παρόμοιες ἔχω τὴν γνώμη ὅτι θὰ χρειασθεῖ στὸ μέλλον νὰ γίνουν, γιὰ νὰ ἀφαιρεθοῦν καὶ ἄλλα τμήματα πού ἐξ ἴσου κινδυνεύουν μ' αὐτὰ πού ἤδη ἀφαιρέθηκαν, ἀλλὰ γιὰ λόγους πού δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐκδέσω κρίθηκε ὅτι δὲν χρειάζονταν νὰ μετακινηθοῦν;

Δὲν δὰ εἶναι τελικὰ τὰ μνημεῖα μας, κατὰ τὴν πλατωνικὴ ἔκφραση, «εἶδωλα καὶ γεῦδος» (Θεαίτ. 150 C) καὶ φτηνὴ γιὰ μᾶς εἰκαστικὴ τροφή; Τί θλιθερὴ ἔκπτωση τῶν μεγίστων αὐτῶν καὶ τί πνευματικὴ σμίκρυνση δική μας!

Πιστεύω λοιπόν, κλείνοντας αὐτὲς τὶς σκέψεις καὶ προτάσεις μου γιὰ τὸ «βέλτιστον» ποὺ πρέπει συνεχῶς νὰ ἐπιζητοῦμε κατὰ τὶς ἀναστυλιωτικὲς μας ἐργασίες, ὅτι στὰ προκλασικὰ καὶ κλασικὰ μνημεῖα ὁδηγός μας πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀληθινό, ποὺ εἶναι βεβαίως ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὸ πιστὸ ἔστω ἀντίγραφο. Εἶναι βαρὺ, πιστεύω, ἀμάρτημα, καὶ ὄχι μόνον αἰσθητικὸ ἀλλὰ καὶ ἠθικόν, νὰ ἐκθρονίσουμε στὶς ἀναστυλιωτικὲς μας ἐργασίες τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὴν ἡγεμονικὴ θέση ποὺ κατέχει ἀνάμεσα στὶς ἀπόλυτες ἀξίες. Θυμηθεῖτε, καὶ ἔχετε πάντοτε μπροστὰ στὰ μάτια σας, τὴν ἐπιβλητικώτατη ἔκκληση ποὺ ἀπευθύνει στὴν ἀλήθεια καὶ σὲ μᾶς ὁ Πίνδαρος — καὶ τελειώνω μ' αὐτήν — σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματά του:

«Ἐρχὰ μεγάλας ἀρετᾶς ἄνασσ' ἀλάθεια, μὴ παίσης ἐμὰν σύνθεσιν τραχεῖ ποτὲ γεῦδει», δηλαδή, «βασίλισσα ἀλήθεια, σὺ ποὺ εἶσαι ἡ ἀρχὴ τῆς μεγάλης ἀρετῆς, παρακαλῶ σε, φύλαξέ μου τὸ ἔργο ἀπὸ τὴν σύγκρουσίν σου μὲ τὸ τραχὺ γεῦδος».

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΟΚΚΟΛΙΑΔΗΣ

Κατὰ τὴ σημερινὴ συνεδρία ὡς θέμα ἐτέθησαν ἡ μέθοδος καὶ τὰ ὄρια στὶς ἀναστυλιώσεις τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν μνημείων.

Σὲ ὁποιαδήποτε ἐφαρμοσμένη ἐπιστῆμη ἡ «μέθοδος» ἐμπεριέχει καὶ ἐκδηλώνει τὸν τρόπο μιᾶς τεχνικῆς διαδικασίας ὑπὸ τὴν εὐρεία ἔννοια, ἐνῶ τὸ «ὄριον» εἶναι θέση, ὡς ὄρος δὲ περιέχει μία μαθηματικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἔννοια.

Ὅταν κάποιος ὄριο ἐκφράζει τὴν ἄριστη μέγιστη δράση, εἴτε ὡς ἐνέργεια εἴτε ὡς ἔργο, τότε ἀποτελεῖ κάποια νοσητὴ γραμμὴ, ἢ ὑπέρβαση τῆς ὁποίας καταστρέφει τὸν ἀρμονικὸ δεσμὸ τοῦ ἀρίστου καὶ μεγίστου, καὶ τότε ἡ δράση περιπίπτει στὴν κατάσταση τῆς «ὑβρεος» μὲ τὴν ἀρχαία σημασία τῆς λέξης, γιὰ νὰ ὀδηγηθεῖ τελικὰ στὴν Ἄτη. Τὸ ἀνυπέρβλητο ὄριο ἐκφράζεται μὲ τὸ «optimus, maximus Jupiter».

Στὴν προηγούμενη συνεδρία εἶχα ἀναφερθεῖ στὴ Χάρτα τῆς Βενετίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σήμερα τὸν «κανονισμό» γιὰ τὴ διατήρη-

ση καὶ τὴν ἀναστήλωση τῶν μνημείων. Εἶναι ὅμως ἕνας γενικὸς κανονισμὸς, καὶ ὅλοι οἱ γενικοὶ κανονισμοὶ τοποθετοῦν τὰ πράγματα στὸν ἴδιο σάκκο, αὐτὸ εἶναι τὸ σοβαρὸ μειονέκτημά τους. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ Χάρτα τῆς Βενετίας ἀποτελεῖ ἕνα σημαντικὸ ἐργαλεῖο, ἀλλὰ μόνον ἂν θεωρηθεῖ ὅτι διαλαμβάνει τὸ *minimum* τῶν δεσμεύσεων γιὰ κάθε ἀναστήλωση. Πέραν ὅμως αὐτῶν τῶν δεσμεύσεων γιὰ κάθε μνημεῖο ἀρχαῖκὸ ἢ κλασικὸ, δὰ πρέπει νὰ προδιαγραφῶνται τὰ κοινῶς ἀποδεκτὰ ὄρια τῆς ἐπέμβασης, τὰ ὁποῖα δὲν δὰ δίγουν τὸ ἰδεολογικὸ νόημα τοῦ μνημείου ἢ μιᾶς ἐνότητος μνημείων σὲ κάποιον κῶρο.

Στὴν προηγούμενη συνεδρία εἶχα ἐπικαλεσθεῖ ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Πλουτάρχου (*Βίος Θησέως* 22-23), ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει χαρακτηριστικὰ ὅτι ἡ Τριακόντορος τοῦ Θησέως, ποὺ οἱ Ἀθηναῖοι διατήρησαν ἕως τὰ χρόνια τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως, ἀντικαθιστώντας κάθε φορὰ τὰ παλιὰ ξύλα μὲ νέα, ἀποτέλεσε γιὰ τοὺς φιλοσόφους ἕνα ἀμφιλεγόμενο παράδειγμα, γιατί οἱ μὲν ὑποστήριζαν ὅτι τὸ πλοῖο ἔμενε τὸ ἴδιο, οἱ δὲ ἄλλοι ὅτι δὲν ἔμενε τὸ ἴδιο. Εἶναι φανερὸ ὅτι μὲ τὸν «αὐτόμοτο λόγο», τὴ σχέση δηλαδὴ τῶν νέων μερῶν πρὸς τὸ ὅλον, δὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀντικατασταθοῦν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὅλα τὰ ξύλα. Καὶ γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: δὰ ἦταν τὸ πλοῖο αὐτὸ ἐκεῖνο ποὺ μετέφερε τὸν Θησέα, ἢ κάποιον ὁμοίωμά του;

Στὴ σημερινὴ συνεδρία ἐπικαλοῦμαι ἕνα δεῦτερο παράδειγμα. Πρόκειται γιὰ τὸν ξύλινο κίονα ποὺ εἶδε ὁ Παισαρνίχιος στὴν Ὀλυμπία πλησίον τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, ποὺ ἐθεωρεῖτο ἱερός, καί, ὅπως ἀναφέρει, κάποιος γέρον τοῦ εἶπε ὅτι ἦταν ὁ τελευταῖος κίων τῆς οἰκίας τοῦ Οἰνομάου, πρώτου οἰκιστῆ τῆς Ὀλυμπίας.

Ἐδῶ παρατηροῦμε ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ διατήρηση ἀποσκοποῦσε στὴν ἱερὴ μνήμη σημαντικῶν γεγονότων μὲ διαφορετικὴ φιλοσοφία. Στὴν πρώτη περίπτωση διατήρηση μὲ ἐπέμβαση καὶ νόθευση τῆς αὐθεντικότητος, στὴ δεύτερη καμία ἐπέμβαση, διατήρηση τῆς γνησιότητος. Οἱ κίονες ἔπεσαν μέχρις ἐνός. Μπορεῖ νὰ φαντασθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ κίων αὐτὸς δὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ ἕναν νέο ξύλινο; Ποῦ βρίσκεται τὸ ὄρθο; Μήπως ἀνάμεσα στὰ δύο; Αὐτὸ εἶναι μία συννηδισμένη, ἀφελῆς καὶ πρόχειρη ἀπάντηση.

Ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀριστῆς καὶ μέγιστης δράσης στὸ θέμα αὐτὸ δὲν εἶναι μία εὐκόλη ὑπόθεσις, ἀπαιτεῖ ἀνάλογη θεώρηση καὶ ἰδιαίτερη εὐαισθησία, ἀλλὰ καὶ περίσκεψη περὶ τοῦ πρακτέου.

Ἐκ τῶν παραδείγματα καὶ ὅσα προηγουμένως ἀναφέρθηκαν, εἶναι κατάδηλο, καὶ πρέπει νὰ συμφωνήσουμε, ὅτι τὰ ὄρια μέσα στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ κινηθεῖ μία ἀναστίλωση εἶναι ζήτημα φιλοσοφικῆς θεώρησης καὶ ὄχι τεχνικῆς, ὅπως εἶναι ἡ μεθοδολογία.

Ἐάν δεχθοῦμε τὴν ἀπογὴ αὐτή, τότε ἀναγκαίως δὲν πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ καθορισμὸς τῶν ὁρίων στὶς ἀναστυλώσεις δὲν ἀφορᾷ μόνο δύο ἐπιστημονικὲς εἰδικότητες, ὅπως π.χ. τῶν ἀρχαιολόγων καὶ τῶν ἀρχιτεκτόνων, ἀλλὰ ἕναν κύκλο, ὅπου δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν λόγο καὶ ἄλλοι διαπρεπεῖς ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος, τῆς τέχνης καὶ τῆς φιλοσοφίας. Μὲ ἄλλα λόγια, ἕνας ἀνοικτὸς δημόσιος διάλογος, μὲ ἐλεύθερη γνώμη, καὶ ὄχι αὐτὸς ποὺ διαμείβεται μέσα στὰ κλειστὰ ἄντρα τῆς Διοίκησης κάτω ἀπὸ τὴν πνιγερὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ὑπαλληλικῆς ἱεραρχίας.

Ἐὸ Κωστῆς Παλαμᾶς δὲν χρειάζοταν νὰ εἶναι ἀρχαιολόγος ἢ ἀρχιτέκτων γιὰ νὰ πεῖ στὸ «Ἀνάβασμα στὸ Βράχο» ὅτι:

*Εἶν' ἕνα θάμα, τὸ ἀττικό, σὴν ἱστορία τοῦ κόσμου,
καὶ σκαλιστὸ ἕνα ποίημα στὸν ἀθηναῖο τὸ Βράχο,
τὸ ποίημα τῆς ἐντέλειας...*

Τί ἀπαράμιλλη πνευματικὴ ἐνόραση καὶ αἴσθηση τοῦ ἑλληνικοῦ μεγαλείου μὲ τέτοια ὑψηλὰ νοήματα! Ἐκατὸ ἀρχιτέκτονες δὲν φθάνουν γιὰ νὰ συλλάβουν τέτοια εἰκόνα!

Ἐάν ὑποτεθεῖ ὁμως ὅτι ζοῦσαν ὁ Παλαμᾶς, ὁ Πικιώνης, ὁ Τσάτσος, ὁ Κανελλόπουλος, ὁ Θεοδωρακόπουλος, ὁ Χατζηκυριάκος Γκίκας, ὁ Σεφέρης καὶ ἄλλοι, ὅπως σήμερα ὁ Ἐλύτης, ὁ Θεοδωράκης, ὁ Γιάννης Παπαϊωάννου, ὁ Γιάννης Παπᾶς, ὁ Κωνσταντῖνος Δεσποτόπουλος, μὲ ποιά λογικὴ ὅλοι αὐτοὶ δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν λόγο καὶ γνώμη γιὰ τὴ συμπεριφορὰ καὶ τὰ ὄρια τῆς ἀναστίλωσης π.χ. τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως; Καὶ ἔχουν γνώμη οἱ ὑπάλληλοι τοῦ Ἐπιχειρηματικοῦ Πολιτισμοῦ, ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ διορισθοῦν κάποτε ἐκεῖ ἢ νὰ μετατεθοῦν σὴν κάποια ἀρμόδια ὑπηρεσία;

Σήμερα γιὰ τὶς ἀναστυλώσεις προτείνουν καὶ ἀποφασίζουν ὄργανα καὶ πρόσωπα ἐξαρτημένα ἀπὸ τὴ Διοίκηση, καὶ εἶναι ἐπόμενο νὰ εἶναι δύσκολη ἡ ἐλεύθερη γνώμη. Ἐκόμην καὶ στὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, μὲ αὐτὴ τὴ σύνθεση, τὰ περισσότερα μέλη του εἶναι ἐξαρτημένα εἴτε ἀπὸ τὸ Ἐπιχειρηματικὸ Πολιτισμοῦ εἴτε ἀπὸ ἄλλα

ύπουργεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ κάποιον τυχόντα Δήμαρχο, ποὺ ὅμως καὶ αὐτοὶ διορίζονται ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ. Πρόεδρος μάλιστα τοῦ Συμβουλίου εἶναι ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς, ὁ ὁποῖος, ὡς κυβερνητικὸς παράγων, ἀντιμετωπίζει τὰ θέματα μὲ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ ἐκάστοτε κυβερνῶντος κόμματος. Ἄλλὰ καὶ ἡ γνώμη, ἔστω, αὐτοῦ τοῦ Συμβουλίου δὲν ὑποχρεώνει τὸν ὑπουργό, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποφασίζει κατὰ τὴ δική του γνώμη καὶ ἀντίληψη.

Ἡ κυρία Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου δημοσίευσε ἓνα ἄρθρο στὴν ἐφημερίδα «Ἡ Καθημερινὴ» στίς 23 Δεκεμβρίου 1955, μὲ τὸν τίτλο «Ἐξῶθεν ἀνησυχία γιὰ τὴν τύχη τοῦ Κεραμεικοῦ». Πρόκειται γιὰ τὸ μετρό, ποὺ περνᾶ κάτω ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Πύλην, καὶ γιὰ τὶς καταστροφὲς ποὺ δὴ προκύβουν. Γιὰ νὰ ἀναρωτηθεῖ: «Καὶ ἀπορεῖ κανεὶς γιατί οἱ Ἀρχεὲς τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ δὲν ἔλαβαν ὑπ' ὄψη τους τὴν γνώμη τῆς κυριωτέρας ἀρμοδίας Ἀρχῆς, τῆς Γ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, ποὺ ἔχει ἀπευθυνθεῖ τρεῖς φόρες γιὰ τὸ λεπτὸ αὐτὸ θέμα στὸ ὑπουργεῖο. Τὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο δὲν παρακολουθεῖ τὸ ζωτικότητος σημασίας θέμα, ὥστε νὰ διαμαρτυρηθεῖ ἔντονα ἀφοῦ πλησιάζει ὁ καιρὸς τῆς διάνοιξης τῆς Σήραγγας μέσα ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ κῶρο;».

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, τὰ Πανεπιστήμια, οἱ Σύλλογοι Ἀρχιτεκτόνων, σιωποῦν; Δὲν χρειάζεται ἰδιαίτερη εὐαισθησία οὔτε γνώσεις πλούσιες, γιὰ νὰ καταλάβει ὁ καλλιτέχνης Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ πὼς αὐτὸ ποὺ σχεδιάζεται νὰ πραγματοποιηθεῖ εἶναι ἓνα σωστὸ ἀνοσιούργημα, γιὰ τὸ ὁποῖο δὴ εἴμαστε ὑπόλογοι σὲ ὄλο τὸν πολιτισμένον κόσμον.

Ἀγαπητὴ κυρία Καλογεροπούλου, περὶ ποίου Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου ὀμιλεῖτε, αὐτοῦ ποὺ προηγουμένως περιεγράφη; Μὰ αὐτὸ εἶναι περικαρακωμένο, καὶ ἡ φωνὴ του δὲν ἔχει τὴ δύναμην νὰ ἀντισταθεῖ, χρειάζεται ἡ ἐλεύθερη φωνή.

Μήπως τὸ ἴδιον Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο δὲν εὐλόγησε ἓνα ἄλλο ἀνοσιούργημα μὲ τὸ νέο Μουσεῖο Ἀκροπόλεως στὸν ἀρχαιολογικὸ κῶρον τοῦ Μακρυγιάννη; Ἐκεῖ δὲν καταστρέφονται ὀριστικὰ ἀρχαιότητες καὶ ὁ ἀρχαῖος δρόμος πρὸς Ἐλαδὲ Πύλας, ἀπ' ὅπου πέρασαν τὰ βήματα τοῦ Πausanία καὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ποὺ ἀνεβαίνοντας στὸν Ἄρειον Πάγον ἔνωσε δύο πνευματικὸς κόσμους;

Δὲν ἀντιτάχθηκε ὁ Σύλλογος τῶν Ἀρχιτεκτόνων, δὲν προσέφυγε στὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας, δὲν ἀκυρώθηκε ὁ διαγωνισμός; Καὶ τί μ' αὐτό;

Τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ οἱ ὑπουργοὶ προχωροῦν σὴν ἐκτέλεση ἑνὸς ἔργου ποῦ δὲ καταστρέφει τὸν Ἱερὸ Βράχο καὶ τὰ μνημεῖα του, μὲ ἄκυρες μελέτες καὶ μὲ ἀσέβεια πρὸς τοὺς νόμους καὶ τὲς δικαστικὲς ἀποφάσεις.

Περὶ αὐτῶν ὁ ἀρχιτέκτων κύριος Θάνος Παπαθανασόπουλος δημοσίευσε ἓνα περιοπούδαστο ἄρθρο στὸ περιοδικὸ «Ἀρχαιολογία» τοῦ Μαρτίου 1995, μὲ τὸν τίτλο «Ἡ αἴσθησις τῆς Σπατάλης», ὅπου ἀκριβῶς ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα καὶ κάνει μίαν ἀξιόλογη κριτικὴ σὲ τὲς ἐπικρατοῦσες ἀντιλήψεις.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ὑπάρχουν ἀδυναμίες στὰ ἀρχαιολογικά μας πράγματα. Εἶναι ἀναγκαῖα, δὲ λέγαμε, μίαν ἐπαναστατικὴν ἀναθεώρηση αὐτῶν τῶν πραγμάτων, ὥστε ἡ ἀρχαιολογία σὴν χώρα μας νὰ πάρει τὴν ἐξέχουσα θέσιν σὴν διεθνή ἐπιστημονικὴ κοινότητα. Θὰ πρέπει νὰ φθάσουμε νὰ λέμε ὅτι ἡ Ἑλλὰς σὴν ναυτιλία καὶ τὴν ἀρχαιολογία ἔρχεται πρώτη.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία δὲ ἦταν χρήσιμο νὰ συμβάλει σὲ μίαν ἀναμόρφωση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ θέματος, συνιστώσας ὁμάδες ἐργασίας ἀπὸ τοὺς ἐταῖρους τῆς, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται νὰ συμμετέχουν καὶ ἐπιστήμονες ποῦ δὲ εἶναι ἐταῖροι, γιὰ νὰ ἐκπονήσουν μελέτες γιὰ ὅλα τὰ ὀργανωτικὰ ζητήματα, μέσα στὰ ὁποῖα δὲ συμπεριληφθοῦν καὶ αὐτὰ τῶν ὀρίων καὶ τῶν μεθόδων σὲς ἀναστηλώσεις τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν μνημείων.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ Ἐταιρεία, ἡ ὁποία ἔχει τὴν ὑποδομὴν γιὰ νὰ προσφέρει μίαν θετικὴν καὶ σπουδαίαν ὑπηρεσίαν, πρέπει νὰ ἐνεργεῖ ὡς ἐὰν ἦταν ἓνας αἴτιπος ἀρχαιολογικὸς σύμβουλος τοῦ Κράτους.

Ἡ ἐπικείμενη ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος εἶναι μίαν εὐκαιρίαν γιὰ συμπλήρωση τοῦ ἁρθροῦ 24, ὥστε καὶ συνταγματικὰ νὰ κατοχυρωθοῦν ἀναγκαῖοι νέοι δεσμοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα ἀνεξάρτητο Ἐθνικὸ Συμβούλιον Ἀρχαιολογίας, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας.

*Κι ἂν εἶναι πλῆθος τ' ἄσκημα, κι ἂν εἶναι τ' ἄδεια ἀφέντες,
φτάνει μιὰ σκέψη, μιὰ γυχή, φτάνεις ἐσύ, ἐγὼ φτάνω,
νὰ δώσει νόημα σὶν πολλῶν τὴν ὑπαρξὴν ἓνας φτάνει.*

Ἄν φθάνει μόνον ἓνας, πόσο μᾶλλον μία ὁλόκληρη ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία!

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

Ἄν ξεκινᾷ κανεὶς ἀπὸ τοὺς ὁρισμούς, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ θεωρεῖται κάτι ἠθικὸ ὅταν εἶναι κοινωνικῶς ὠφέλιμο· ὅταν ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας, ὅπως αὐτὴ εἶναι ἢ ὅπως ὀφείλει νὰ εἶναι.

Ἡ ἔννοια τοῦ ἠθικοῦ στὰ θέματα τῆς τέχνης καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς πῆρε ἰδιαίτερη βαρύτητα στὰ ὅγμινα χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ στὰ χρόνια τῆς ἐπικρατίσεως τῆς σύγχρονης ἀρχιτεκτονικῆς. Ἕνας ἀρχιτέκτων ὀφείλε νὰ ξέρει τί εἶναι πρέπον καὶ τί ὄχι. Σήμερα πιά ἡ ὀξύτητα τῶν μοντέρνων ἀρχιτεκτόνων ἔχει παρέλθει καὶ τὰ πράγματα ἀναλύονται μὲ μεγαλύτερη νηφαλιότητα. Οἱ ἀρχιτέκτονες αἰσθάνονται πῶς ἐλεύθεροι κατὰ τὴν δημιουργία τους, χωρὶς βεβαίως νὰ εἶναι γι' αὐτὸ ἀνήθικοι. Ἀπλῶς ἡ κοινωνία ἔγινε περισσότερο πλουραλιστικὴ καὶ κατάλαβε ὅτι δὲν ἔχει «ἐνὸς χρειαν», ἀλλὰ πολλῶν καὶ ποικίλων.

Τί γίνεται ὅμως μὲ τὴν συντήρηση, τὴν ἀποκατάσταση καὶ κατ' ἐπέκτασιν τὴν ἀναστήλωση ἢ καὶ τὴν ἀνακατασκευὴ παλαιῶν κτιρίων; Ἐδῶ ὁ ὑπευθύνως χειριζόμενος τὰ πράγματα πρέπει νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀνάγκες τῆς σημερινῆς κοινωνίας (μὲ τὴν εὐρυτάτη ἔννοια τοῦ ὄρου) καὶ συγχρόνως, ἂν ὄχι νὰ προβλέπει τὶς ἀνάγκες τῶν κοινωνιῶν τοῦ μέλλοντος, τουλάχιστον νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐπιβίωση τῶν μνημείων γιὰ τὶς ἐρχόμενες γενεές. Ὁ ἀρχιτέκτων στὴν δεύτερη αὐτὴ περίπτωσι, ἀντιθέτως πρὸς τὴν πρώτη, αἰσθάνεται πολὺ περισσότερο δεσμευμένος κατὰ τὴν ἐργασία του ἀπὸ ἄλλοτε, καὶ τοῦτο γιὰτὶ ἀφ' ἐνὸς ἡ ἱστορικὴ συνείδησις ἔχει ὀξυνθεῖ καὶ ἀφ' ἑτέρου οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο (δηλαδὴ τὰ μνημεῖα) ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ. Οἱ δυσκολίες ἐπαυξάνονται λόγῳ τῆς ἀσάφειας τοῦ ὄρου «ἀνάγκες τῆς σημερινῆς κοινωνίας»: Οἱ ἀξίες

[Τὸ χειρόγραφο ποὺ κατέθεσε ὁ κύριος Μπούρας φέρει τὸν τίτλο «Μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος. Τὰ ὄρια τῶν ἀποκαταστάσεων».]

πού αντιπροσωπεύουν τὰ ἱστορικὰ μνημεῖα ἔχουν ποικίλες ἐκτιμήσεις, ἐνῶ στὴν καθημερινὴ ζωὴ δημιουργοῦνται (συνήθως μὲ στόχο τὰ ὀφέλη τῆς τουριστικῆς βιομηχανίας) σοβαρὲς προθέσεις γιὰ παρέμβαση ἀπὸ ἄλλες πλευρὲς.

Ἄν στραφοῦμε τώρα στὸ εἰδικότερο ἀντικείμενο, στὴν ἀποκατάσταση τῶν κυρίων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ἀμέσως ἀντιλαμβανόμεσθε ὅτι οἱ δεσμεύσεις καὶ οἱ δυσκολίες αὐξάνονται ἀκόμη περισσότερο. Πρόκειται γιὰ κτίρια συνήθως χωρὶς χρήσεις, ἢ μᾶλλον μὲ τὴν μοναδικὴν χρήση, αὐτὴν τοῦ ἐκθέματος. Ὡς ἐκ τούτου τὸ εἰκαστικὸ ἐνδιαφέρον τους δεσπόζει. Συγχρόνως βρίσκονται σχεδὸν πάντοτε σὲ ἐρείπωση, πράγμα πού ἐπαυξάνει τὰ προβλήματα συντηρήσεώς τους καὶ ἐνίοτε δημιουργεῖ ἀπορίες γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τους μορφή. Τὸ σπουδαιότερο, πλεῖστες πληροφορίες γι' αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ μία ἄλλη ἐπιστημονικὴ περιοχὴ, ἐκείνην τῆς ἀρχαιολογίας, κλάδο τῶν οὐμανιστικῶν σπουδῶν, στὸν ὁποῖο ὁ τεχνικὸς προβληματισμὸς εἶναι ξένος, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀπαιτήσεις γιὰ τὴν συντήρηση ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων μὲ μνηδαμινὴ καλλιτεχνικὴ ἀξία εἶναι χωρὶς τέλος.

Ἔτσι, τὸ ἐρώτημα ἂν πρέπει νὰ γίνονται ἀποκαταστάσεις κυρίων τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος καὶ μὲ ποιὸν τρόπο, εἶναι πολυπλοκότερο ἀπὸ τὰ συνηθισμένα καὶ ἰδιάζον. Τόσο ἡ ἀνάγκη συντηρήσεώς τους ὡς πολιτιστικῶν ἀγαθῶν, ὅσο καὶ ἡ βελτίωση τῆς «χρήσεώς» τους ὡς ἐκθεμάτων, κάνουν, σύμφωνα μὲ τὰ προηγούμενα, κατ' ἀρχὴν τὴν πρόθεση ἀποκαταστάσεως ἠθικὴ. Ἐξ ἄλλου ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀρχαίων κυρίων γύρω ἀπὸ τὴν Μεσόγειο, στὰ ὁποῖα ἔχουν ἤδη γίνεῖ ἢ ἐνδέχεται νὰ γίνουν παρεμβάσεις ἀποκαταστάσεως, δὲν εἶναι πολὺ μεγάλος· μπορεῖ κανεὶς νὰ ἔχει ἐποπτεία τοῦ ὅλου θέματος.

Μία οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ τῶν μνημειακῶν κυρίων τῆς ἐλληνορρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν ἄλλων (μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρων) εἶναι ἡ ἐξ ὀλοκλήρου κατασκευὴ τους ἀπὸ αὐτοδύναμα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, συνδεόμενα μεταξὺ τους ὄχι μὲ κονιάματα, ἀλλὰ μὲ μικροὺς μεταλλικοὺς συνδέσμους, ἐν ξηρῷ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἕνα κτίριο θὰ ἦταν δυνατόν νὰ διαλυθεῖ καὶ νὰ ξανακισθεῖ σὲ ἄλλη θέση, χωρὶς νὰ χάσει τίποτε ἀπὸ τὴν ἀξία του· οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔκαναν ἤδη τέτοιες μεταφορὲς ναῶν, ὅπως τοῦ Ἰσθμοῦ ἢ τῆς Σουνιάτιδος Ἀθηνᾶς στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά. Ἄλλὰ σημαίνει ἐπίσης ὅτι καὶ σήμερα τίποτε δὲν παρεμποδίζει τὸ ξανακτίσιμο ἐνὸς ναοῦ, τοῦ ὁποῖου

σώθηκαν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἢ τὴν προσωρινὴ ἀπομάκρυνση ἢ τὴν ἀντικατάστασή τους μὲ καινούρια, γιὰ τὴν προστασία τους. Ἐφ' ὅσον τὰ αὐτοτελῆ λίθινα μέλη παραμένουν ἀβλαβή, κάθε παρέμβαση εἶναι ἀναστρέψιμη. Οἱ προσδῆκες ἄλλωστε ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ καινούριο ὑλικὸ δὲν ἀποτελοῦν ἀνεπανόρθωτο λάθος, δεδομένου ὅτι εἶναι δυνατόν χωρὶς βλάβη κάποτε νὰ ἀπομακρυνθοῦν.

Ἄλλὰ ὅλοι ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση, ξέρουν ὅτι κάθε μνημεῖο ἀποτελεῖ μία ἰδιαίτερη περίπτωση, καθὼς καὶ ὅτι ἡ διατύπωση νόμων γενικῆς ἐφαρμογῆς δὲ ἀποτελοῦσε λάθος. Σήμερα, ἓνα κοινῶς ἀποδεκτὸ κείμενο δεοντολογίας, τὸ ὁποῖο θέτει ὅρια σὺς προθέσεις τῶν ἀρχιτεκτόνων ποὺ διαχειρίζονται τὰ μνημεῖα, εἶναι ὁ πασίγνωστος Χάρτης τῆς Βενετίας. Μολονότι πέρασαν σχεδὸν τριάντα χρόνια ἀπὸ τὴν σύνταξή του, ὁ σύντομος καὶ εὐέλικτος αὐτὸς κῶδιξ συμπεριφορᾶς ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖ τὴν ἀξία του.

Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Χάρτης τῆς Βενετίας συνετάγη ἀπὸ ἀρχιτέκτονες ποὺ εἶχαν τὴν φροντίδα κυρίως μεσαιωνικῶν καὶ νεώτερων μνημείων, δύο τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ἄρθρα του, τὰ ἀρ. 15 καὶ 16, ἀναφέρονται στὰ εἰδικότερα προβλήματα τῶν κτιρίων τῆς ἀρχαιότητος. Γι' αὐτὰ γίνεται δεκτὴ μόνον ἡ ἀναστήλωση, ἡ ἀνασύνδεση δηλαδὴ ἀπὸ μέλη ποὺ ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση. Παραλλήλως ὅμως γίνεται λόγος καὶ γιὰ συμπληρώσεις, δεκτὲς προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθοῦν οἱ συνδῆκες συντηρήσεως τοῦ μνημείου καὶ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ μορφολογικὴ του συνέχεια.

Ἡ φράση αὐτὴ ἐνδέχεται νὰ θεωρηθεῖ ἀσαφής. Δυνατὸν ὅμως καὶ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἐπιτρέπει κάποια προσαρμογὴ σὺς εἰδικὲς ἀνάγκες ἐνὸς κυρίου. Τὰ ὑπόλοιπα ἄλλωστε ἄρθρα τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας δημιουργοῦν ὀρισμένες ἀπορίες κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους σὲ ἀποκαταστάσεις μνημείων τῆς ἀρχαιότητος. Ἔτσι, προκειμένου νὰ προσεγγίσωμε πληρέστερα τὸ θέμα, ἐπιβάλλεται νὰ ἐξετάσωμε ἀναλυτικὰ τὶς ἀξίες ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὰ κτίρια αὐτὰ γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο.

Ἐνα μνημεῖο τῆς ἀρχαιότητος εἶναι πρὶν ἀπὸ ὅλα ἓνα ἱστορικὸ τεκμήριο. Δὲν μαρτυρεῖ μόνον τὴν τέχνη καὶ τὴν τεχνολογία τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ μὲ παντοειδῆ μεταγενέστερα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα φέρει, μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν τύχη του μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Ὅλα αὐτὰ δὲν ἀξιοποιοῦνται παρὰ μόνον ὅταν ἐρμηνευθοῦν σωστά,

πράγμα που δὲν εἶναι ἐφικτὸ ἀμέσως σήμερα. Γίνεται ἔτσι φανερὸ ὅτι ἂν βλέπαμε τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος ὡς ἱστορικὰ τεκμήρια καὶ μόνον, θὰ ἔπρεπε νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ κάθε προσπάθεια ἀποκαταστάσεως, νὰ τὰ διατηροῦμε ὡς εὐρέθησαν (as found), μὲ ὅλες τὶς ἐπιπτώσεις που θὰ εἶχε αὐτό. Σκεφθεῖτε λόγου χάριν τὰ Προπύλαια τοῦ Μνησικλέους ἂν εἶχαν παραμείνει ὡς εὐρέθησαν, μὲ τὰ τούρκικα κανονιοστάσια ἐπάνω τους, ἢ τὴν στοὰ τῆς Βραυρῶνος ὡς βάλτο, μὲ τὰ μέλη τῆς δωρικῆς τῆς κιονοστοιχίας κατακείμενα μέσα στὰ νερά. Ὅποσδήποτε ὅμως τὰ παντοειδῆ ἐπιστημονικὰ ἢ ἱστορικὰ τεκμήρια ἀναλύονται στὰ ἐπὶ μέρους λίθινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ συναποτελοῦν τὸ κτίριο. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ πρέπει νὰ μείνει ἄθικτο, ἀκόμη καὶ σὴν περίπτωση που χρειάζεται νὰ συμπληρωθεῖ, προκειμένου νὰ ἐνταχθεῖ σὲ μία ἀνασπίλωση. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ αὐστηρῶς σκοπιά, μία ἀποκατάσταση μπορεῖ νὰ εἶναι θετική, ὅταν κάποια ἱστορικὰ στοιχεῖα ἀποκτήσουν νόημα μὲ τὴν ἔνταξη τῶν μελῶν σὴν σωστή τους θέση. Στὸ Ἐρέχθειο λ.χ. ἔγινε φανερὸ ὅτι μία ξύλινη στέγη τῆς τουρκοκρατίας εἶχε προσκολληθεῖ σὴν νότια πλευρά του, ὅταν τὰ blocks τοῦ τοῖχου, που εἶχε καταρρεύσει, ξαναπῆραν τὶς ἀρχικὲς τους θέσεις.

Εἶναι λοιπὸν οἱ ἱστορικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ἀξίες που θέτουν ὄρια σὴν ἀποκατάσταση τῶν μνημείων, ἐπιβάλλοντες τὴν ἀρχὴ τῆς ἀναστρεψιμότητος, τῆς δυνατοῦτος δηλαδὴ ἐπαναφορᾶς τοῦ κυρίου σὴν κατάσταση που βρισκόταν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση. Ἡ τήρηση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς εἶναι ἐφικτὴ μόνο σὲ κτίρια ἀποτελούμενα ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ αὐτοδύναμα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κτισμένα ἐν ξηρῷ, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, καὶ ἀφοῦ ληφθεῖ φροντίδα πλήρους τεκμηριώσεως μὲ σχέδια καὶ φωτογραφίες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση.

Τὰ μνημεῖα ἐπίσης ἐκφράζουν ἀξίες καλλιτεχνικὲς. Εἶναι ἔργα τέχνης. Εἰδικότερα τὰ μνημεῖα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ἔχουν ἀπόλυτη ἀρμονία τῶν μορφικῶν τους στοιχείων, που πολὺ εὐκόλα εἶναι δυνατὸν νὰ διαταραχθεῖ ἀπὸ μία ἄστοχνη ἐπέμβαση. Τὸ ἰδεῶδες κάλλος τους τὸ εἶχαν κατὰ τὴν ἀρχικὴ τους κατάσταση· τὰ ἐρείπια μὲ κανέναν τρόπο δὲν ἐκφράζουν καλύτερα ἀπὸ ἐκείνην τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τους ἢ καὶ τὴν βούληση τῶν ἀρχιτεκτόνων που τὰ ἔκτισαν καὶ τὰ διακόσμησαν. Γιὰ τὴν ἀνάδειξη λοιπὸν τῶν καλλιτεχνικῶν ἀξιῶν (ἢ ὅποια εἶναι ἡθικὴ, γιατί κάνει προσιτὴ σὴν κοινωνία τὴν ὁμορφιά τους) ὑπάρχει ἡ πρόθεση ἀνασπιλώσεων, ἀποκαταστάσεων καὶ ἀκό-

μη άνακατασκευών. Μία σειρά όμως από λάθη είναι δυνατόν να κάνει τις προθέσεις αυτές μία συμφορά.

1. 'Η διαφοροποίηση μεταξύ άρχικων μερών και συγχρόνων προσθηκων, τις οποίες επιβάλλει το άρθρο 12 του Χάρτη της Βενετίας, αν γίνει υπερβολική είναι ένδεχόμενο να καταστρέγει την άρμονία του όλου. Τα τοιμεντένια γείσα της άναστηλώσεως Μπαλάνου στον Παρθενώνα και οι συμπληρώσεις από τοϋβλα στους ναους του Ξελινοϋντος είναι τυπικά παραδείγματα.

2. Τα λάθη στην θεωρητική άναπαράσταση ενός άρχαιου κτιρίου, εφαρμοζόμενα σε άναστηλώσεις, γίνονται επίσης καταστροφικά. Πρόκειται για παράβαση του άρθρου 9 του Χάρτη. Παραδείγματα έδω από τον μεγάλο ναό της Πριήνης (με ένα σφόνδυλο λιγότερο στους κίονες) και την δόλο των Δελφών (με ένα σφόνδυλο περισσότερο).

3. Πολλές συμπληρώσεις είναι ένδεχόμενο να δημιουργήσουν την έντύπωση κιβδηλίας, αίροντας τον χαρακτήρα του έρειπίου που έχει το μνημείο. Παράδειγμα ή σταό στην Κω.

4. 'Αντιθέτως, ή άναστήλωση με φθαρμένα και άλλοιωμένα μέλη μπορεί να στερήσει ένα μνημείο από το καλλιτεχνικό του ένδιαφέρον, κυρίως όταν αυτό έξαρτάται από την τελειότητα των γραμμών του. Τυπική ή περίπτωση του ναού του 'Απόλλωνος στους Δελφούς.

5. Οι συμπληρώσεις, κυρίως όταν γίνονται με τεχνητό λίθο, είναι δυνατόν να καταστρέφουν την έννοια της άυτοτέλειας των αρχιτεκτονικών μελών, από τα οποία άπαρτίζεται το όλον. Τυπικό παράδειγμα το Τραϊάνειον στην Πέργαμο.

Πού καταλήγουν όλα αυτά; Στο ότι το καλλιτεχνικό ένδιαφέρον ενός μνημείου της άρχαιότητας είναι δυνατόν να έπαυξηθει με άναστήλωση ή άποκατάσταση, χρειάζεται όμως έξαιρετική προσοχή κατά τον χειρισμό του θέματος, δεδομένου ότι είναι ένδεχόμενο να γίνουν παντοειδή λάθη.

Τα μνημεία είναι άλλωστε φορείς συναισθηματικών και συμβολικών άξιων. Ειδικότερα τα κτίρια της άρχαιότητας είναι πολύ φορτισμένα με συναισθήματα και ιδέες, πράγμα που δημιουργεί άλλα προβλήματα.

'Η εικόνα του ρομαντικού έρειπίου, ένταγμένου σε ένα άδικτο άκόμη φυσικό περιβάλλον, με τονισμό του γραφικού στοιχείου, κυριάρχησε στον εύρωπαϊκό χώρο κατά τον 19ο αιώνα. Για έναν άρχαιο

Ἕλληνα δὰ ἦταν ἀπαράδεκτῃ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, καὶ σήμερα πολλοὶ ἀρνοῦνται τὴν ἀλλαγὴν τῆς ρομαντικῆς αὐτῆς εἰκόνας, θυσιάζοντας σὺς συναισθηματικὲς ἀξίες καὶ σὲ μία ρητορικὴ ἔκφραση θαυμασμοῦ τῆς ἀρχαιότητος ὅλες τὶς λοιπὲς ἀξίες γνώσεως καὶ ἐκτιμήσεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς, ἀρνούμενοι ἀκόμη καὶ τὶς σωστικὲς ἐπεμβάσεις. Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει ἡ τάση τὰ μνημεῖα νὰ μείνουν ἀμετάβλητα. As found.

Ἄνάλογη εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῶν συμβόλων. Μερικὰ ἀρχαῖα κτίρια, μὲ κορυφαῖο τὸν Παρθενῶνα, θεωροῦνται σύμβολα τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Καὶ φυσικὰ τὰ σύμβολα πρέπει νὰ μὴν ἀλλάζουν ὄψη. Καὶ πάλι ὑπάρχει ἡ τάση τὰ μνημεῖα νὰ μείνουν ἀμετάβλητα καὶ νὰ ἀποκλείονται οἱ ἀποκαταστάσεις.

Ὅπως ἤδη σημειώσαμε, οἱ χρήσεις τῶν μνημείων τῆς ἀρχαιότητος εἶναι πολὺ λίγες. Συνήθως περιορίζονται σ' ἐκείνες τοῦ ἐκδήματος. Τὸ κτίριο εἶναι ἓνα πολιτιστικὸ ἀγαθὸ, τὸ ὁποῖο ὅλοι θέλουν νὰ δοῦν καὶ νὰ καταλάβουν τὸ εἰκαστικὸ του νόημα. Ἔτσι, ὅπως ζητεῖ καὶ τὸ ἄρθρο 15 τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας, «...δὰ εἶναι εὐπρόσδεκτη κάθε πρωτοβουλία ποὺ δὰ διευκολύνει τὴν κατανόηση τοῦ μνημείου χωρὶς νὰ παραμορφῶναι τὴν σημασία του». Καὶ σύμφωνα μὲ τὰ προηγούμενα, ἡ διευκόλυνση τῆς κατανοήσεως τοῦ μνημείου εἶναι ἠθικὴ, δεδομένου ὅτι εἶναι κοινωνικῶς ὠφέλιμη.

Ἡ βελτίωση τῆς χρήσεως ἐνὸς κτιρίου τῆς ἀρχαιότητος ὡς ἐκδήματος συνεπάγεται λοιπὸν τὴν αὐξηση τῆς διδακτικῆς του ἰκανότητος, καὶ αὐτὸ μὲ τὴν σειρά του ὀδηγεῖ σὲ προθέσεις ἀναστηλώσεων, ἀποκαταστάσεων, καὶ ἀκόμη ἀνακατασκευῶν.

Στὶς ἴδιες προθέσεις ὀδηγοῦν καὶ ὀρισμένες ἄλλες χρήσεις: γιὰ πολλὰ θέατρα καὶ ὠδεῖα τῆς ἀρχαιότητος ὑπάρχουν ἀνάλογες προθέσεις, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ σύγχρονες παραστάσεις.

Ἄλλὰ τόσο στὴν μία περίπτωση ὅσο καὶ στὴν ἄλλη, οἱ χρήσεις εἶναι ἠθικὲς καὶ ὠφέλιμες, ἐνῶ οἱ καταχρήσεις εἶναι καταστρεπτικὲς: Ἡ ἀναστήλωση τῆς στοᾶς τοῦ Ἀπτάλου στὴν Ἀθήνα λ.χ. μᾶς βοηθεῖ νὰ κατανοήσωμε πῶς ἦταν τὰ τεράστια αὐτὰ κτίρια τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐξαφάνισε ὅμως διὰ παντὸς τὰ λίγα ἔρείπια τοῦ ἀρχαίου κτιρίου καὶ τὸ κατέστρεψε ὡς ἀρχαιολογικὸ τεκμήριο. Στὰ ἀρχαῖα θέατρα ἄλλωστε εἶναι συνηθέστατες οἱ πρόχειρες καὶ ἀνεπαρκῶς μελετημένες ἀποκαταστάσεις, οἱ κακῶς νοούμενες καλλιτεχνικὲς δημιουργίαι σκηνικῶν, καὶ σὺς ἀθωότερες περιπτώσεις, ἡ

ιδιοποίηση από τους σύγχρονους ανθρώπους του θεάτρου της συναισθηματικής φορτίσεως που προσφέρει από μόνο του ένα αρχαίο κτίριο. Είναι δηλαδή συνήθειες οί καταχρηστικές καταστάσεις.

’Από τὰ προηγούμενα ὀδηγεῖται κανεὶς στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν μεταχείριση τοῦ μνημείου τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ὑφίστανται ἀνυδεικῆς τάσεις. Ἡ συντήρηση, οἱ χρήσεις καὶ ἡ μορφολογικὴ καὶ αἰσθητικὴ τους πληρότητα ἀπαιτοῦν νὰ γίνονται ἀποκαταστάσεις. Ἡ ἀξία τους ὡς ἱστορικῶν-ἐπιστημονικῶν ντοκουμέντων, ἡ ἀντίληψη τῆς παγιωμένης εἰκόνας καὶ ἡ ἀξία τους ὡς συμβόλων ζητεῖ ἀντιθέτως νὰ παραμένουν ὡς ἔχουν. Ἀμετακίνητοι κανόνες στὴν μεταχείριση τῶν μνημείων τῆς ἀρχαιότητος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξουν, καὶ ὁ Χάρτης τῆς Βενετίας σὲ πολλὰ ἄρθρα του εἶναι ἐν προκειμένῳ ἀσαφῆς ἢ ἀνεπαρκῆς.

Μὲ γνώμονα τὸ κοινωνικὸ συμφέρον καὶ τὴν προοπτικὴ διατηρήσεως γιὰ τὶς ἐπόμενες γενεὲς ὀφείλει κανεὶς νὰ ἀναζητεῖ πάντοτε μία ἰσορροπία. Ἰσορροπία μεταξὺ τῶν δετικῶν στοιχείων ποὺ ἀναβαθμίζουν τὶς ἀξίες κάθε μνημείου, ἡ ὁποία συγχρόνως θέτει ὄρια, ὥστε νὰ περιορισθοῦν κατὰ τὸ δυνατόν οἱ ἀρνητικῆς ἐπιπτώσεις σὲ κάθε ἐπέμβαση.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ

Θὰ περιορισθῶ στὴν περίπτωση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικουρίου Ἁπόλλωνος στὶς Βάσσεις τῆς Φιγαλείας. Ὅπως ἴσως δὰ γνωρίζετε, τὸ μνημεῖο τελεῖ ὑπὸ ἰδιαίτερη κρατικὴ μέριμνα καὶ γιὰ τὴ διατήρησή του σχεδιάζονται ἔργα μακρᾶς πνοῆς τῆς κατηγορίας τῶν ἀναστυλώσεων. Τὸ πρόβλημα εἶναι λίγο πολὺ γνωστό· πολὺ σύντομα θυμίζω ὅτι πρόκειται γιὰ μία ἐπικίνδυνη ἀπὸ στατικῆς πλευρᾶς κατάσταση γενικῆς παραμόρφωσης τοῦ κυρίου, ἡ ὁποία σὺν τῷ χρόνῳ ἐξελίσσεται καὶ ὀφείλεται α) στὴν ἔκπλυση τῆς ἀργίλου τοῦ θεμελίου, β) στὴν ἰδιοτυπία τοῦ οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ, ποὺ εὐνοεῖ τὴ θραύση καὶ μετακίνηση τῶν λίθων, καθὼς ἐπιτρέπει τὴ διείσδυση νεροῦ καὶ ἀνάπτυξη παγετοῦ μέσα σὲ ἀρμούς καὶ ρωγμές, καὶ γ) στὴ σεισμικότητα τῆς περιοχῆς. Πρὶν ἀπὸ ἕναν περίπου χρόνο ἡ Ἐπιτροπὴ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, ποὺ εἶναι ἐντεταλμένη γιὰ τὰ ἔργα συντήρησης τοῦ μνημείου, καὶ οἱ συνεργάτες της παρουσίασαν σὲ μία Πρώτη

Διεθνή Συνάντηση Ειδικῶν τρεῖς τόμους μελετῶν μετὰ τὴν ἀνάλυση τῶν προβλημάτων, μετὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν γιὰ τὴν ἐξεύρεση λύσεων θεραπείας τους καὶ μετὰ μία γενικὴ πρόταση δραστηκῆς ἐπέμβασης μετὰ σκοπὸ τὴ στερέωση καὶ συντήρηση τοῦ ἑρειπίου. Ἐκτὸς τῶν θέσεων ποὺ ὑποστηρίχθηκαν στὴ διάρκεια τῆς Συνάντησης γιὰ τὸ πολὺ σοβαρὸ αὐτὸ ζήτημα τῆς ἐπέμβασης, περισσότεροι ἀπὸ σαράντα ἐπιστήμονες διαφόρων εἰδικότητων, Ἕλληνες καὶ ξένοι, κατέδωσαν καὶ γραπτῶς τὴ γνώμη τους στὴν Ἐπιτροπή. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς σφυγμομέτρησης, ποὺ δημοσιεύονται στὰ *Πρακτικὰ* τῆς Συνάντησης, παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς σημερινῆς συζήτησης, καὶ σὲ αὐτὰ ἀκριβῶς δὲ ἀναφερθῶ στὴ συνέχεια τῆς ὁμιλίας μου.

Καὶ πρῶτα μία διευκρίνιση ὡς πρὸς τὸν ὄρο «ἀνασπλώσεις». Ὑποδέτω ὅτι ὁ ὄρος μπαίνει στὸ θέμα μετὰ τὴν εὐρύτερη καὶ περιεκτικότερη ἔννοιά του. Διότι στὸ μνημεῖο τῆς Φιγαλείας, ὅπου προέχει τὸ δομοστατικὸ πρόβλημα, ἡ σχεδιαζόμενη ἐπέμβαση ἐπιδιώκει μὲν πρωτίστως τὴν ἀποκατάσταση τῆς εὐστάθειας τοῦ κυρίου μετὰ ἄρση τῶν γεωμετρικῶν παραμορφώσεων, θέτει ὅμως ἐκ παραλλήλου καὶ τὸ ἐρώτημα τῆς διόρθωσης τῶν σφαλμάτων τῶν παλαιότερων ἀνασπλώσεων καὶ τὸ ἐρώτημα τῆς συμπληρωματικῆς ἀνασπλώσεως μετὰ ἐπανάληψη μικρότερου ἢ μεγαλύτερου μέρους ἀπὸ τὸ κατακείμενο δομικὸ ὑλικό. Θέμα ὀρίων καὶ μεθόδου τίθεται ἀσφαλῶς καὶ γιὰ τὶς τρεῖς περιπτώσεις, καὶ αὐτὸ δὲ φανεῖ ἀμέσως.

Ἡ ἐπέμβαση γιὰ τὴ δομικὴ ἀποκατάσταση προβλέπει ἀνάταξη τοῦ κυρίου ἐκ βάθρων: στὴν περίσταση, σταδιακὴ μετακίνηση τῶν κιόνων ὀλοσώμων καὶ ἀποσυναρμολόγηση τῆς κρηπίδας, τοποθέτηση παρεμβλήματος ὑπὸ τὴν εὐδυντηρία, μερικὴ στερέωση τοῦ δυτικῆς θεμελίου καὶ ἀνατοποθέτηση ὄλων στίς κανονικὲς τοὺς θέσεις: στὸν σηκὸ, ἀναδιάταξη τῶν λίθων τῶν τοίχων καί, ἐνδεχομένως, συμβιβασμὸ τῶν δαπέδων πρὸς τὶς κανονικὲς στάθμες, ποὺ δὲ προκύβουν μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς κρηπίδας καὶ τῆς περιστάσεως. Δύο πρὸς ἕναν οἱ ἐρωτηθέντες εἰδικοί πιστεύουν ὅτι ἡ κατάσταση στὴν περίσταση δὲν εἶναι δυνατὸν πλέον νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μετὰ ἡμίμετρα καὶ τάσσονται ὑπὲρ τῆς ἐκτεταμένης ἀποσυναρμολόγησης τοῦ μνημείου, μετὰ σκοπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δομικῆς συνοχῆς καὶ εὐστάθειας καὶ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀντισεισμικῆς του συμπεριφορᾶς. Ὡς προϋποθέσεις γιὰ μία τέτοια ἐπέμβαση θέτουν: τὴν ἀναλυτικὴ μελέ-

τη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς κρηπίδας καὶ τῶν κί-
ων πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποσυναρμολόγησιν, τὴν ἀναλυτικὴν τεκμηρίωσιν
τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὴν σταδιακὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐργασιῶν καὶ
τὴν σύνδεσιν τῆς προόδου τῶν μὲ τὰ στοιχεῖα ποῦ δὲ προκύπτουν στὴν
πορεία (ιδίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀποκάλυψιν καὶ μερικὴν στερέωσιν τοῦ
δυτικοῦ θεμελίου). Ἐνας στοὺς τρεῖς ἐρωτηθέντες ἀντιτίθεται στὴν
εὐρείας κλίμακας ἐπέμβαση, ἀντιπροτείνοντας σημειακὴν μόνον ἀν-
τιμετώπισιν τῶν παραμορφώσεων καὶ ἐπὶ τόπου συντήρησιν καὶ στε-
ρέωσιν τῶν μελῶν. Τὰ ὄρια θέτει τὸ ἴδιον τὸ ἀποσαθρωμένο δομικὸ ὑλι-
κό, ὁ φόβος δηλαδὴ ὅτι ἡ ἀποξήλωσις τμημάτων τοῦ κτιρίου καὶ ἡ με-
τακίνησις μελῶν δὲ ἀποβεῖ μοιραία γιὰ πολλὰ ἀπὸ αὐτά, μὲ ἀποτελε-
σμα τὴν ἀπώλεια ἀρχαίου ὑλικοῦ σὲ μεγάλην ἔκτασιν, τὴν ἀντικατάστα-
σὶ τοῦ μὲ νέο, καὶ ἄρα τὴν διατάραξιν τῆς αὐθεντικότητος τοῦ μνημείου.

Στὸν σηκὸ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὅπου ἡ σημερινὴ κατάστασις τῶν
τοιχῶν εἶναι ἐν πολλοῖς προῖον τῶν ἀνασπλωτικῶν ἐργασιῶν τῶν ἀρ-
χῶν τοῦ αἰῶνα, οἱ εἰδικοί, σὲ ἀναλογία πέντε πρὸς ἕναν, πιστεύουν
ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ ἡ ἀναδιάταξις τῶν λίθων, νὰ διορθωθοῦν τὰ λάθη
τῆς παλαιᾶς ἀνασπλώσεως, νὰ ἀφαιρεθοῦν τὰ σιδερένια παρεμβλί-
ματα καὶ συνδετήρια ποῦ προκαλοῦν βλάβες, νὰ συμπληρωθοῦν τὰ
κενά. Προϋπόθεσις καὶ πάλιν ἡ ἀναλυτικὴ μελέτη τῶν τοιχῶν, ἡ ἀ-
ξιολόγησις κάθε λίθου χωριστά, ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ ἀπαιτούμενου
νέου ὑλικοῦ κλπ. Στὸ ἐρώτημα ὅμως, ἂν πρέπει νὰ ἐπιδιωχθεῖ καὶ ὁ
συμβιβασμὸς τῆς στάθμης τοῦ τοιχοβάτη πρὸς τὴν κρηπίδα καὶ τὴν
περίστασιν, ἐκδηλώνεται μεγαλύτερος δισταγμὸς. Ἡ ἐπέμβασις στὸ
θεμέλιον τῶν τοιχῶν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ γίνεται ἀποδεκτὴ σὲ ἀναλογία
1.7:1.3, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ κύριον εἶναι ἕνα σύνολον καί, κατὰ
συνέπειαν, οἱ ἐπεμβάσεις σὲ ἕνα μέρος τοῦ δημιουργοῦν ἀσυμβίβα-
στες καταστάσεις σὲ ἕνα ἄλλο. Ὅσοι τὴν ἀπορρίπτουν ἐπικαλοῦνται
τὸ ἐπιχείρημα ὅτι προέχει ἡ στερέωσις καὶ ὅτι δὲν ἀποτελεῖ ἀνασπλω-
τικὴ προτεραιότητα μία τέτοια ἐπέμβασις, ἐφ' ὅσον οὔτε ἡ καθίζησις
τοῦ τοιχοβάτη οὔτε οἱ παραμορφώσεις τῶν τοιχῶν εἶναι τέτοιαι, ποῦ
νὰ ἐμπνέουν ἀνησυχία. Ἐνας στοὺς ἑξὶ ἐν τέλει προτείνει νὰ μὴ γίνῃ
καμία ἐπέμβασις γιὰ διόρθωσιν τῆς γεωμετρίας τοῦ σηκοῦ. Ἀπὸ τοὺς
ξένους κυρίως ἐπιστήμονες δίνεται γενικῶς ἔμφασις στὴ συναισθημα-
τικὴ ἀξία ποῦ ἔχει ἡ σημερινὴ εἰκόνα φθορᾶς τοῦ μνημείου καὶ στὸν
ρόλον τῶν παραμορφώσεων, ὡς παράγοντος ἑναρμόνισής τοῦ μὲ τὸ
φυσικὸν τοῦ περιβάλλοντος.

Τελικῶς, ἡ ἐπικρατοῦσα τάση εἶναι ὑπὲρ τοῦ νὰ διορθωθεῖ ἡ γεωμετρία τοῦ ναοῦ, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι δὲν εἶναι ἡ ἀρχικὴ γεωμετρία αὐτὴ ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἐπιδιωχθεῖ, ἀλλὰ μία γεωμετρία ποὺ θὰ ἀνταποκρίνεται σὲ βασικὲς ἀπαιτήσεις καὶ θὰ ἐξασφαλίζει ταύτιση ἀρμῶν, καλὴ ἔδραση λίθων, σωστὴ τοποθέτηση συνδέσμων κλπ. Συμπληρώσεις τῶν θραυσμένων λίθων καὶ ἀντικαταστάσεις τῶν πολὺ φθαρμένων, μὲ χρῆση τεχνητοῦ ἢ φυσικοῦ λίθου (ἐν προκειμένῳ τοῦ τοπικοῦ ἀσβεστολίθου), γίνονται σὲ συντριπτικὴ πλειοψηφία δεκτές, ἐφ' ὅσον ὁ σκοπὸς θὰ εἶναι ἡ ἐπίλυση τοῦ δομικοῦ προβλήματος, ἡ βελτίωση δηλαδὴ τῆς εὐστάθειας καὶ τῆς ἀντισεισμικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ναοῦ, καὶ ὄχι ἡ βελτίωση τῆς εἰκόνας τοῦ ἔρειπίου, ἢ ἡ αὔξηση τῆς φέρουσας ἰκανότητος τοῦ κυρίου καί, κατ' ἐπέκτασιν, τὸ ἐφικτὸ πλεον ἐνδεχόμενον περαιτέρω συμπληρώσεων.

Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτῶν τῶν ἐκτιμήσεων ἡ ἰδέα τῆς συμπλήρωσης τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ναοῦ μὲ τὸ διάσπαρτο ὑλικὸ βρῖσκει σχετικῶς περιορισμένη ἀπὸχρησιν. Οἱ μισοὶ περίπου ἀπὸ τοὺς ἐρωτηθέντες ἀνταποκρίνονται θετικὰ στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ἀναστίλωση τοῦ μόνου ἄλλωστε κατακεῖμένου σήμερα κίονος τοῦ περοῦ, τοῦ νοτιοανατολικοῦ, ὅπως καὶ στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν ἐλλειπόντων ἐπιστυλίων, δέχονται δηλαδὴ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ στὴ μορφή ποὺ γνωρίζουμε ὅτι εἶχε στὰ 1812. Οἱ δύο στοὺς τρεῖς ἐρωτηθέντες θεωροῦν ἐπίσης ἐφικτὴ τὴν καθ' ἕτος συμπλήρωση τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦ κορμοῦ τῶν ἡμικιόνων, μέχρι τοῦ σημείου ὅπου ὑπάρχει ἐπαρκὲς αὐθεντικὸ ὑλικό. Κατηγορηματικὴ ὁμως εἶναι ἡ ἀντίθεση τῶν περισσοτέρων στὴν ἰδέα τῆς ἀναστίλωσης τῶν ἀειωμάτων, ὅπως καὶ σὲ ἐκείνην τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ ἰωνικοῦ θριγκοῦ στὸ ἐσωτερικό. Τέλος, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀπορρίπτουν κάθε ἰδέα ἀναστίλωσης, γιὰ νὰ μὴ διαταραχθεῖ ἡ αὐθεντικότητα τοῦ ἔρειπίου, ὑπάρχουν καὶ οἱ προτείνοντες γενικῶς τὴν ἐλαχιστοποίηση τῶν ἐπεμβάσεων ἢ τὴν ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῆς γεωμετρίας τῶν ἰσταμένων μερῶν. Ὅσο γιὰ τὸ διάσπαρτο ὑλικὸ ποὺ δὲν θὰ ἐπανεταχθεῖ στὸ κτίριο, προτείνεται νὰ φυλαχθεῖ σὲ κλειστὸ κῶρο, μὲ τρόπο ὥστε νὰ εἶναι ἐφικτὸ νὰ μελετηθεῖ, ἀλλὰ καὶ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἐνδεχομένως στὸ μέλλον.

Σὲ ἐνίσχυση τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἰδέας τῆς ἐκτεταμένης ἀναστίλωσης ἔρχεται καὶ ἡ ἐκτίμηση ὅτι ἡ συμπλήρωση καθ' ἕτος συμφέρει τὸ μνημεῖο ἀπὸ δομοστατικῆς πλευρᾶς, συντελεῖ δηλαδὴ, μὲ

τὴν προσθήκην τοῦ ἀπαραίτητου κατακόρυφου φορτίου, στὴν ἐνεργοποίηση τῶν ἀντιστάσεων τῶν στοιχείων καὶ στὴ βελτίωση τῆς ἀποκρίσής τους σὲ σεισμό —μία ἄποψη ποὺ ἐπιδέχεται ἄλλωστε ἐργαστηριακὸν ἔλεγχο.

Πέραν αὐτοῦ, ὑπάρχει καὶ μία ἰδιαίτερη παράμετρος στὴν περίπτωση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος, ποὺ παίξει ἀποφασιστικὸ ρόλο στὸν καθορισμὸ τοῦ εὗρους τῆς ἀναστίλωσης. Εἶναι ἡ ἀνάγκη μόνιμης προστασίας τοῦ μνημείου ἀπὸ τὰ ὄμβρια καὶ τὸν παγετό, κυρίως λόγῳ τοῦ ὑλικοῦ του. Οἱ εἰδικοί προσανατολίζονται πρὸς τὴ στέγασιν τοῦ ναοῦ, καὶ συνάμα προβληματίζονται πολὺ σοβαρὰ γιὰ τὶς συνέπειες, φοβούμενοι, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ἡ λύσις αὐτὴ δὲ συμπαρασύρει σὲ ἐκτεταμένους συμπληρώσεις καὶ προσθήκες καθ' ὕψος. Ἐάν τὸ μνημεῖο διατηρηθεῖ στὴν παρούσα μορφή του, τότε ἐπιβάλλεται ἡ ὑπαρξὴ στεγάστρου ποὺ δὲ τὸ περιβάλλει, ὅπως π.χ. τὸ ὑφιστάμενο σήμερον. Ἐάν ὅμως ἀνασπληρωθεῖ πλήρως, τότε ἀρκεῖ μία στέγη ἀπὸ ἐλαφρὰ ὑλικά μὲ τὴ μορφή τῆς ἀρχικῆς. Ἡ ἀναστίλωση δηλαδὴ εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ συναρτημένη μὲ τὸ ἂν ὁ ναὸς δὲ δεχθεῖ στέγασιρον ἢ στέγη. Τὸ ἐπιχείρημα πάντως τῆς συμπλήρωσης τῆς ἀνωδομῆς γιὰ διδακτικούς σκοποὺς, ἐλάχιστα ὑποστηρίχθηκε στὴν περίπτωση αὐτοῦ τοῦ μνημείου.

Τελειώνω μὲ τὸ γενικὸ πόρισμα αὐτῶν τῶν συζητήσεων, ποὺ εἶναι: α) νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ ἐλάχιστη ἀπαιτητὴ σωσικὴ ἐπέμβασις, νὰ ἀναταχθοῦν δηλαδὴ τὰ ἰστάμενα μέρη χωρὶς προσθήκες, μὲ προτεραιότητα στὸ περιστύλιο, καὶ β) ἡ στερέωσις τοῦ θεμελίου, ἡ ἀποκατάστασις τῆς κρηπίδας, ἡ ἐπαναφορὰ τῶν κιόνων στὴ θέσις τους, ἡ συγκόλλησις, σύνδεσις καὶ ἐπανατοποθέτησις τῶν ἐπιστυλίων, νὰ ἐκτελεσθοῦν τμηματικῶς, καὶ μάλιστα μὲ αὐτοτέλεια ἐργασιῶν σὲ κάθε τμήμα, γιὰ τὴ διασφάλισιν τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου καὶ τοῦ μνημείου, ποὺ δὲ πρέπει νὰ παραμένῃ ἐπισκέγιμο γιὰ τὸ κοινόν, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἔχει ὁ φορέας ἐκτέλεσις τοῦ ἔργου τὴ δυνατότητα, μὲ τὴ σταδιακὴ πρόοδον τῶν ἐργασιῶν, νὰ αὐξάνῃ τὴν ἐμπειρίαν του, νὰ ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴ βελτίωσιν τῶν ὑλικῶν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς τεχνολογίας, καὶ γενικῶς νὰ ἀνταποκρίνεται καλύτερα στὴν ἀποστολή του.

ΙΟΡΔΑΝΗΣ Ε. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Στὴ διάρκεια τῶν ἑκατὸν πενήντα ἐτῶν ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσή μας ἀπὸ τὸν ξενικὸ ζυγὸ ἕως τὰ μέσα περίπου τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ὅταν κατέρρευσε ἡ δεύτερη δικτατορία ποὺ ἀνεχθίκαμε νὰ μᾶς ἐπιβληθεῖ τριάντα μόλις χρόνια μετὰ τὴν πρώτη, μνημεῖα ὡς ἐκεῖνα τῆς Ἀκροπόλεως, πού, ὡς ἀνεξάρτητο κράτος, καταστήσαμε σύμβολά μας ἐθνικά, καυχώμενοι διὰ τὴν ἀδιάσπαστη συνέχειά μας ὡς λαοῦ — κληρονόμου τῆς δόξας τῆς κλασικῆς Ἑλλάδος—, τὰ φροντίσαμε περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἀρχαῖο ἢ μνημεῖο τῆς ἴδιας ἢ ἄλλων περιόδων τῆς ἱστορίας μας, προγενεστέρων καὶ μεταγενεστέρων. Τὰ ἀποκαθάραμε ἀπὸ ὅτιδήποτε κρίναμε πὼς κηλίδωνε τὴν ἀγνότητα καὶ τὸ μεγαλεῖο τους καί, εὐθύς ἀμέσως, ἀρχίσαμε νὰ ἀνασυνδέσουμε τὴ χαμένη τους συνέχεια, τὴν ἀρχικὴ μορφή. Ἔτσι, ἀφοῦ τὰ ἀναστηλώσαμε καὶ ξανὰ καὶ ξανααναστηλώσαμε, μὲ κόπους καὶ ἔργα δεκαετιῶν, ἐνὸς ἰδίως ἀνθρώπου, ποὺ ἀφιέρωσε στὸ ἔργο αὐτὸ ὅλη του τὴ ζωὴ, τὰ ἐγκαταλείψαμε κατόπιν χωρὶς καμία συστηματικὴ φροντίδα συντηρήσεως, καθὼς εἴχαμε, στὸ μεταξύ, διαλύσει ἀντὶ νὰ ἀναδιοργανώσουμε τὴν Ὑπηρεσία ἐκείνη, τὴν ὁποία εἶχε ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργήσει μόνος του ἕνας ἄλλος, ἐπίσης ἀναστηλωτής, ὁ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος.

Καί, ξαφνικά, ἂν καὶ εἰδοποιημένοι ἐγκαίρως, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ξένους, διαπιστώσαμε πὼς ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ τὰ χάσουμε, ὄχι πάντως ἀπὸ αἷτια φυσικά ἀλλὰ ἀνθρωπογενή, διότι καὶ τὸ περίφημο «νέφος» ἡμεῖς τὸ ἀφήσαμε, ἄφρονες καὶ ἀμέριμνοι, νὰ ἀπειλήσει κάποτε τὴν ἴδια μας τὴ ζωὴ. Ἔτσι, μὲ ἀφορμὴ τὴ διάσωσή της, ἄρχισε σύντομα μία νέα περίοδος ἀναστηλώσεων στὴν Ἀκρόπολη, πού, εὐθύς μετὰ, περιέλαβε καὶ ἄλλα κλασικά μας μνημεῖα. Παντοῦ ἐγκαταστάθηκαν «ιερῶν ἐπισκευασταί», οἱ ὁποῖοι, λαμβάνοντες παρὰ τοῦ Δημοσίου ὄχι ἀσφαλῶς μόνο «τριάκοντα μνᾶς», ἴδρυσαν καὶ ἐκεῖνοι

[Τὸ κείμενο ποὺ κατέθεσε ὁ κύριος Δημακόπουλος φέρει τὸν τίτλο «Ἱερῶν Ἐπισκευασταί». Προσεγγίσεις τοῦ κλασικοῦ ἀρχαίου στὴν Ἑλλάδα τῆς δεκαετίας τοῦ '80. Ἡ δειγματολογικὴ ἀναστήλωση». Πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγικὴ παράγραφο παρατίθεται τὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ τὴν Ἀριστ. Ἀθ. Πολιτ. (L 1-2): «κληροῦνται δὲ καὶ ἱερῶν ἐπισκευασταὶ δέκα ἄνδρες, οἱ λαμβάνοντες τριάκοντα μνᾶς παρὰ τῶν ἀποδεκτῶν ἐπισκευάζουσιν τὰ μάλιστα δεόμενα τῶν ἱερῶν».]

γραφεία τεχνικά, προκειμένου να επιτύχουν τη συντήρηση δια της αναστηλώσεως, το έλασσαν δια του μείζονος, ακολουθώντας μία παράδοση νεοελληνική, που κάθε άλλο παρά κινδυνεύει να χαθεί.

Και τότε, διστακτικότερα στην αρχή αλλά, σιγά σιγά, όλο και πιο πολύ, αρχίσαμε να διαπιστώνουμε ότι οι σύγχρονές μας αυτές αναστηλώσεις δεν έμοιαζαν με τις παλαιότερες, εκείνες που, εφόσον το κρίναμε αναγκαίο, δεν ήσαν, επί τέλους, χωρίς κανένα νόημα να επιχειρήσουμε και δια περιοχές των μνημείων της 'Ακροπόλεως που δεν είχαν αναστηλωθεί, ή και δι' άλλα μνημεία, άλλων ιερών. 'Αλλά ή αναστήλωση ή νέα ήταν τόσο ιδιότυπη και πρωτόγνωρη, ώστε, διόλου περίεργο, συνάντησε μία διαρκώς όγκούμενη ανησυχία, όπως υποθέτω πως δείχνει και η σημερινή συνεδρία.

'Η αντιπαράθεση, σε διεθνές μάλιστα επίπεδο, άρχισε το 1983. 'Η συμμετοχή των ξένων, άλλοτε επικριτική και άλλοτε επικυρωτική, ήταν επόμενη και εάν ακόμη δεν ζητούσαμε να μάς πούν τη γνώμη τους. Μνημεία ως εκείνα της 'Ακροπόλεως ιδίως έχουν δίκαια θεωρηθεί έκφραση ενός μεγάλου λαού, τις βασικότερες αξίες του οποίου, όπως την αισιοδοξία του όχι τόσο δι' αυτό που είναι, όσο δι' αυτό που μπορεί και πρέπει να γίνει ο άνθρωπος, ή τη δημοκρατία, υποτίθεται πως πρό πολλού έχουν υιοθετήσει οι περισσότεροι λαοί.

Με επίκεντρο, λοιπόν, τα σχετικά με τα όρια αλλά και με άλλες ιδιομορφίες των αναστηλώσεων αυτών συνέδρια, κυρίως των ετών 1983, 1987 και 1989, ή διαμάχη αυτή έφθασε στο ζενιθ της τροχιάς της όχι μέσα στον ευρύτερο κύκλο των μελών ενός συνεδρίου, όπως θα νόμιζε κανείς, αλλά μέσα στον πολύ μικρότερο των μελών ενός Συμβουλίου και μιας 'Επιτροπής, της 'Επιτροπής Συντηρήσεως των Μνημείων της 'Ακροπόλεως.

Πρόκειται δια τη συζήτηση των προτάσεων δια την αναστήλωση δύο κιόνων της εξαστύλου κιονοστοιχίας του προνάου του Παρθενώνος, μαζί με το επιστύλιό τους, που έγινε στο Κεντρικό 'Αρχαιολογικό Συμβούλιο της 23 'Οκτωβρίου 1990. 'Η πλειονότητα των μελών δέχθηκε εισήγηση του όμιλου, ελαφρώς τροποποιημένη με πρόταση του νυν Προέδρου της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας και τότε μέλους του Συμβουλίου κυρίου Γεωργίου Δοντά. Το Συμβούλιο δεν άρνήθηκε μεν τις προτάσεις των ενδιαφερομένων, έκρινε όμως ότι ήσαν ανάγκη να προχωρήσει κανείς δοκιμαστικώς και κατά στάδια, έτσι ώστε να ελεγχθεί, ενδιαμέσως, ή επιτυχία του πρώτου σταδίου,

πρὶν προχωρήσουν οἱ ἐργασίες στὸ δεύτερο στάδιο, ἐκεῖνο ποῦ ζητοῦσε ὁ μελετητής, ἀλλὰ χωρὶς κανέναν ἔλεγχο ἐνδιάμεσο. Ἦταν μία πολὺ συνετὴ ἀπόφαση, ἡ ὁποία ὅμως διόλου δὲν ἄρεσε στοὺς ἐνδιαφερομένους. Ἔσπευσαν, ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐκεῖνο βράδυ, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Τύπου, νὰ καταγγείλουν καὶ τὸ Συμβούλιο καὶ τὸν εἰσηγητὴ μὲ ἀσυνήθιστη δριμύτητα.

Αὐτὸ ὅμως ἦταν μόνον ἡ ἀρχή. Στὰ δύο ἐπόμενα χρόνια, ὁ μελετητής καὶ ὅσοι τὸν ὑποστήριζαν, προκειμένου νὰ ἐπιτύχουν μία τροποποίηση τῆς γνωμοδοτήσεως ἐκείνης τοῦ ΚΑΣ ὑπὲρ τῆς θέσεώς των, φρόντιζαν μὲ τὴν κάθε ἀντικατάσταση τοῦ ἀρμοδίου ὑπουργοῦ νὰ προσκαλοῦν τὸν νεοδιορισμένο ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, προκειμένου νὰ τοῦ δείξουν τὰ ἔργα καὶ νὰ τὸν ἐνημερώσουν. Στὴν πραγματικότητα ὅμως κύριο θέμα τῆς συζητήσεως γινόταν τὸ αἶτημα τῆς ἀναπομπῆς τοῦ ζητήματος αὐτοῦ στὸ ΚΑΣ. Ὑπέδειαν ὅτι ὁ ὁμιλῶν, πρὸ τῆς πιέσεως τῆς δικῆς των καθὼς καὶ τοῦ παρισταμένου ὑπουργοῦ, θὰ ἀναγκαζόταν νὰ ἀλλάξει τὴν εἰσήγησή του, ποῦ ἦταν ὁ ἀσφαλέςτερος τρόπος ἀποσπάσεως μιᾶς διαφορετικῆς γνωμοδοτήσεως ἀπὸ ἓνα Συμβούλιο, τοῦ ὁποίου ἡ σύνθεση δὲν εἶχε ἀλλάξει.

Ἔτσι, παρουσία τοῦ ἐκάστοτε νέου ὑπουργοῦ, χρειαζόταν νὰ ἀντιμετωπίσω τὶς ἐπιθέσεις, ἄλλες ἐντονότερες καὶ ἄλλες ἡπιότερες, πέντε τουλάχιστον ἀνθρώπων, ἐγνωσμένου κύρους, μαζί. Οὐδέποτε θυμᾶμαι νὰ ᾿χω βρεθεῖ σὲ δυσχερέστερη θέση. Ὅπως ὅμως εἶχα θέσει τὸ ὅλον θέμα —ζητοῦσα τὴν ὑποβολὴ σχεδίων ἀναπτύγματος τῆς παραπλεύρου ἐπιφανείας τῶν κολουροκωνικῶν, γεωμετρικῶν, κορμῶν τῶν πρὸς ἀνασπίλωση δύο κίωνων, μὲ σημειωμένα τὰ περιγράμματα ὄλων ἐκείνων τῶν αὐθεντικῶν κομματιῶν μαρμάρου ποῦ θὰ παρέμεναν ὄρατὰ στὸν παρατηρητὴ, σχέδια ποῦ οὔτε αὐτὰ οὔτε, ἔστω, ὄγεων τῆς δυτικῆς (πρὸς τὸν σηκὸ) πλευρᾶς περιεῖχε ἢ κατὰ τὰ λοιπὰ πλήρης σχεδιαστικὴ πρόταση—, ἡ θέση τῆς ἄλλης πλευρᾶς ἔμενε χωρὶς ἐπιχειρήματα, ἀφοῦ τὸ αἶτημα θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἰκανοποιηθεῖ ἐντὸς ὥρῶν ἀπὸ τὸν συντάκτη τῶν προτάσεων.

Ὅμως, ὁ ἀνασπλωτής ἀρνιόταν νὰ ὑποβάλει τὰ δύο αὐτὰ συμπληρωματικὰ σχέδια, διὰ λόγους ποῦ οὐδέποτε ἐξήγησε. Ἔτσι, ὁ ἐκάστοτε νέος ὑπουργός —τρία διαφορετικὰ πρόσωπα ἐκείνον τὸν καιρό—, σασισμένος ἀπὸ τὴ φύση καὶ ἀπὸ τὴν ἔνταση τῆς διαμάχης, ποῦ κατέληγε ὅμως σὲ ἓνα ἀπλούστατο αἶτημα ἐκ μέρους μου, προτιμοῦσε, ἕως ὅτου ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν ἐπόμενο, νὰ μὴν πάρει

τῆ δέσπ καμιᾶς πλευράς, δηλαδὴ οὔτε νὰ ζητήσει ἀπὸ τὸν ἀρμόδιο Διευθυντὴ νὰ τοῦ προσκομίσει ἔγγραφο ἀναπομπῆς, οὔτε ὁμῶς καὶ νὰ ὑπογράψει ἀπόφαση ἐπικυρώσεως τῆς γνωμοδοτήσεως τῆς 23.10.1990, ἡ ὁποία, ἔτσι, δὲν εἶχε ἰσχύ οὔτε διὰ τὴ μία οὔτε διὰ τὴν ἄλλην πλευρά.

Ἡ δίκως ἀποτελέσμα ἐπανάληψ, κάθε τόσο, τῶν ἴδιων ἀκριβῶς ἐπεισοδιακῶν σκηνῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὁδήγησε τελικὰ σὲ κά-ποιο συμβιβασμὸ τῶν διισταμένων πλευρῶν, χωρὶς ὑπουργικὴ μεσο-λάβησ. Τὰ σχέδια τῶν ἀναπτυγμάτων ἔγιναν καὶ κατατέθηκαν στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀκροπόλεως, ὄχι ὁμῶς ἀπὸ τὸν μελετητὴ ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πρόεδρό της, διὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἀπὸ ὅλους ὅτι ὁρθῶς ἰσχυριζόταν ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια ὁ ὁμιλῶν, ὅτι ἡ σχέση αὐθεντικῶν πρὸς τὶς νέες ἐπιφάνειες ἦταν συντριπτικῶς ὑπὲρ τῶν τελευταίων, πράγμα πού ἔκανε μερικὰ μέλη νὰ προτείνουν ἀναθεώρηση τῆς κατὰ πλειοψηφίαν ἀρχικῆς συγκαταθέσεως τῆς Ἐπιτροπῆς. Φυσικά, αὐτὸ δὲν ἦταν ὑπὲρ τοῦ κύρους τῆς Ἐπιτροπῆς, οὔτε καὶ τοῦ μελετητοῦ. Ἔτσι, ὁμοφώνως ἀποφασίσθηκε ὅτι, ναὶ μὲν θὰ τροποποιουῖσα τὴν παλαιότερη εἰσήγησή μου ὑπὲρ τῶν προτάσεων τῆς πλειοψηφίας τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς, ἀλλὰ ὅτι στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀκροπόλεως, πρὶν ἀρχίσουν οἱ ἐργασίες ἐπὶ τῶν δύο κιόνων, θὰ κατατεθοῦν ἀναλυτικὰ σχέδια τῶν σφονδύλων τους ἐκ μέρους τοῦ ἀνασπλωτοῦ, πού ἕως τότε περιοριζόταν νὰ παρουσιάζει μία μικρῆς κλίμακας γύγινη μακέτα τοῦ προνάου καὶ ἓνα ἀξονομετρικό, ἀπὸ πολὺ γηλά (bird's eye view), ἐπὶ τῶν ὁποίων οὔτε ὁ ἴδιος μποροῦσε νὰ ὑποδείξει ποιά θὰ ἦσαν τὰ πραγματικά, μετὰ τὴν ἀναστίλωση, ἀκριβῆ ὄρια μεταξὺ ἀρχαίων καὶ νέων ἐπιφανειῶν. Ἔτσι καὶ ἔγινε στὸ ΚΑΣ, ἡ σύνθεσιν τοῦ ὁποίου εἶχε στὸ μεταξὺ μεταβληθεῖ. Ἡ κρίσιμ πού εἶχε ἀρχίσει τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1983 ἔληξε, ὅσον ἀφορᾶ τουλάχιστον τὸ ζήτημα τοῦ προνάου, δέκα περίπου χρόνια ἀργότερα. Παρὰ ταῦτα, τόσον καιρὸ μετὰ τὴν ἔγκρισή τους, οἱ ὑποτιθεμένως ἐπείγουσες ἐργασίες ἀνασπλώσεως τῶν δύο κιόνων τοῦ προνάου οὐδὲ κὰν ἔχουν ἀρχίσει ἕως σήμερα.

Τὸ ἀκριβέστατο αὐτό, μέχρι λεπτομερείας, ἱστορικό, πού τὸ παρέθεσα ἐδῶ διότι ἀξίζει νὰ καταγραφεῖ χάριν τῶν ἀπληροφορητῶν, δείχνει, μεταξὺ ἄλλων ἀκόμη πιδ σοβαρῶν, μὲ πόση βιασύνη — διὰ νὰ μὴ χρησιμοποιοῖσω βαρύτερον ὄρο — ἐξετάσθηκε καὶ τὸ δέμα

του εἵδους αὐτοῦ τῆς ἀναστηλώσεως ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν μελῶν ἑνὸς συνεδρίου (1989), ποὺ εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν ἀσχολήθηκε μὲ ἓνα τόσο βασικὸ ζήτημα.

Ἐνα εὐχάριστο καὶ θετικὸ ὅμως στοιχεῖο, ποὺ ὑπῆρξε καρπὸς τῶν περιστατικῶν ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἐπίλυση τοῦ ζητήματος τοῦ προνάου, στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀποφάσεων ἂν ὄχι καὶ τοῦ πρὸς ἐκτέλεσιν ἔργου, ἦταν ὅτι, ἔκτοτε, οἱ θέσεις τῆς ἀντιθέτου ἢ πρὸ ἐπιφυλακτικῆς διὰ τὴς ἐκτεταμένους ἀναστηλώσεις πλευρᾶς ἀκούονται μὲ μεγαλύτερη προσοχὴ καὶ γίνονται ἀντικείμενο διαλόγου, καὶ ὄχι διαξιφισμῶν χωρὶς νόημα. Τὸ κυριότερο, οἱ προσεγγίσεις τῶν συναφῶν θεμάτων γίνονται μὲ μεθόδους ἐγγύτερες ἀπὸ ὅσο πρὶν πρὸς τὴν εὐχάριστη ἢ τὴ δυσάρεστη πραγματικότητα, τὰ πραγματικὰ κέρδη καὶ ζημιές τῆς ἀναστηλώσεως, μὲ δοκιμὲς ἐπὶ τόπου καὶ ἀξιολόγησι τῶν ἐκάστοτε ὑπὲρ καὶ κατὰ (θέμα ἀναστηλώσεως τῶν δύο πλευρικῶν τοίχων τοῦ σπηλαίου τοῦ Παρθενῶνος). Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, τοῦ ἡπίου κλίματος, συνέτεινε ὅμως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σωστικὲς ἐπεμβάσεις (δυτικὴ ζωφόρος Παρθενῶνος, Προπύλαια), ἡ σπουδαιότερη καὶ διαρκέστερη προσφορὰ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀκροπόλεως, ἀλλὰ καὶ μερικῶν ἀκόμη ποὺ ἰδρύθηκαν πολὺ ἀργότερα, καθὼς καὶ τῶν συνεργατῶν τους στὰ ἀντίστοιχα τεχνικὰ γραφεῖα, ἐπανῆλθαν στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος, καθὼς διαπιστώθηκε μάλιστα ὅτι οἱ προηγούμενες δραστηριότητες συνετέλεσαν στὴ χρονικὴ μετάθεσι μελετῶν καὶ ἔργων κατὰ πολὺ πρὸ ἐπιτακτικῶν ἀπὸ τὴν ἀναστίλωση δύο κίωνων, ὅπως ἔδειξε ἡ περίπτωση τῆς βορείου κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνος, ὅπου ἐσπευσμένως στήνεται τὴν ἰσχυρὰ γιγαντιαία σκαλωσιὰ ὑποστυλώσεως τῶν ἐτοιμορρόπων, ἂν καὶ ἡ κατάστασι αὐτὴ εἶχε ἐπισημανθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1983, καὶ τὸ ἀντίστοιχο πρόγραμμα εἶχε, ἀπὸ τότε, χαρακτηριθεῖ ἐπεῖγον καὶ προτεραιότητας.

Ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ὅμως αὐτὸ τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ προνάου τοῦ Παρθενῶνος προκύπτει ἐπίσης ὅτι, ἐὰν ἡ ἀμφισβήτησι τῶν ὀρίων, τῶν σκοπῶν καὶ τῆς μεθόδου τῆς ἀναστηλώσεως τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως καὶ μερικῶν ἀκόμη ἑλληνικῶν ἱερῶν εἶχε περιοριθεῖ μεταξὺ ἑνὸς ἀριθμοῦ ἀπὸ τοὺς ὄχι περισσότερους ἀπὸ ἑκατὸν-ἑκατὸν δέκα συνολικῶς, Ἕλληνες καὶ ξένους ἀρχαιολόγους, ἀναστυλιωτὲς καὶ ἄλλους ἀκόμη ἀρχιτέκτονες, ποὺ μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἐξέφρασαν τὴς ἀπόψεις τους στὰ πλαίσια τῶν συνεδρίων ἐκείνων τῆς δεκαετίας τοῦ '80, τότε εἶναι βέβαιο ὅτι διὰ τὴν πλευρὰ τῶν ὀργανω-

τῶν τῶν συνεδρίων, δηλαδή τῶν Ἐπιτροπῶν Συντηρήσεως — μέλη ἄλλωστε τῶν ὁποίων μετεῖχαν, ταυτοχρόνως, σὲ περισσότερες ἀπὸ μία ἢ καὶ δύο Ἐπιτροπές—, τὸ ὁποιοδήποτε ἀρνητικὸ καί, ἔτσι, μὴ ἀρεστὸ ἀποτέλεσμα δὲν θὰ εἶχε κανένα πρακτικὸ ἀποτέλεσμα, καμία ἐπίπτωση. Θὰ ἐπικρατοῦσε ἡ ἐπιχειρηματολογία ἑνὸς ἀπολύτου κυρίου καὶ κατόκου περισσότερο, παρὰ ἑνὸς διαχειριστοῦ μίας παγκοσμίου κληρονομίας: «τὰ συνέδρια συμβουλευοῦν, ἀλλ' ἐμεῖς ἀποφασίζουμε». Στὴ στάση αὐτὴ τῶν ὀργανωτῶν ὀφείλεται καὶ τὸ μειωμένο ἐνδιαφέρον, τῶν ξένων κυρίως, ὅχι μόνο διὰ τὸ συνέδριο τοῦ 1995, διὰ τὴ συντήρηση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Ἐπικουρίου τῶν Βασσῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ τελευταῖο (1994) συνέδριο, καὶ πάλι διὰ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως, περιλαμβανομένου τοῦ Παρθενῶνος. Ἡ θετικὴ ἰδέα τῆς συγκλήσεως διεθνῶν συνεδρίων διὰ ζητήματα τέτοιας φύσεως ἐξελίχθηκε, ἀπὸ δική μας ὑπαιτιότητα, σὲ μία δαπανηρὴ διαδικασία χωρὶς οὐσιαστικὸ διάλογο, μία «σφυγμομέτρηση» ποὺ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ καὶ δι' ἀλληλογραφίας. Αὐτὸ καὶ ἔγινε στὰ συνέδρια ποὺ πραγματοποιήθηκαν μετὰ τὸ 1983 ὅταν, διὰ πρώτη φορά, ἡ στάση τῶν συνέδρων ὑπῆρξε ὁμοφώνως ἀρνητικὴ διὰ τὶς μείζονες ἐπεμβάσεις ποὺ προτάθηκαν.

Ἄλλὰ ἤδη ἀπὸ τὸ 1983, ὅταν σαφῶς διαγράφηκε τόσο ὁ σκοπὸς ὅσο καὶ ἡ ἔκταση τῶν προταθέντων ἀναστηλωτικῶν ἔργων, μεταξὺ τῶν ἀρνητῶν περιλαμβανόταν καὶ ἡ Ὑπηρεσία ἐκεῖνη, ἡ ὁποία εἶχε τὴν ἀρμοδιότητα τῆς εἰσηγήσεως ἐπὶ θεμάτων τοῦ εἴδους αὐτοῦ στὸ ἀνώτατο γνωμοδοτικὸ ὄργανο τοῦ Κράτους, τὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο. Βασικὰ σημεῖα τῆς κριτικῆς τοῦ ὀμιλοῦντος ἦταν ἡ ἐπιχειρουμένη, διὰ τῶν ἐπεμβάσεων, μείωση ὅσης ἱστορικῆς ἀξίας διατηροῦσε ὁ Παρθενῶν μετὰ τὶς «ἀποκαθάρσεις» του, τοῦ 19ου αἰῶνος — μείωση μάλιστα ἡ ὁποία ἀφοροῦσε ἀκόμη καὶ περιοχὲς τοῦ ναοῦ, διὰ τὶς ὁποῖες δὲν προβλεπόταν ἡ ἐπανατοποθέτηση κανενὸς ἀπὸ τὰ διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ του μέλη—, καθὼς καὶ οἱ ἐπιπτώσεις τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν ἐπὶ τῆς αἰσθητικῆς τοῦ ἐρειπίου, σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ ἰδίως τοῦ ναοῦ, ὅπως στὰ ἀετώματα κλπ. (βλ. *Proceedings, 2nd International Meeting for the Restoration of the Acropolis Monuments*, Athens 1985, 192· πρβ. U. Muss - Ch. Schubert, *Die Akropolis von Athen*, Graz 1988, 229, ὅπου ἐκτενὲς ἀπόσπασμα τῆς ὀμιλίας μου, μετὰ σχολίων τῶν δύο συγγραφέων).

Ὅπως εἶδαμε καὶ διὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ προνάου τοῦ Παρθε-
νῶνος, ἦταν λοιπὸν στὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιον ὅπου,
κατ' ἐπανάληψιν, κρίθηκε ἡ ἀποδοκὴ ἢ ἡ ἀπόρριψιν τῶν προτάσεων
αὐτῶν. Ἐχοντας ἀντίθετα στὶς προσπάθειες ὑπὲρ τοῦ μετριασμοῦ τῆς
ἐκτάσεως τῶν προτεινομένων ἀναστηλώσεων ὄχι μόνον τὴν πλειο-
νότητα καί, ἐνίοτε, τὴν ὀλότητα τῶν μελῶν τῶν ἀντιστοίχων Ἐπιτρο-
πῶν Συντηρήσεως, μέλη τῶν ὁποίων ἄλλωστε ἦσαν, ταυτοχρόνως,
τακτικὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου, ἀλλὰ καὶ δύο ὑπηρεσίες τοῦ ὑπουρ-
γείου, τῶν ὁποίων οἱ προϊστάμενοι ἦσαν μέλη εἴτε τῆς Ἐπιτροπῆς εἴτε
τοῦ Συμβουλίου ἢ καὶ ἀμφοτέρων (περιπτώσεις Ἐφορείας Ἀκροπό-
λεως καὶ Διευθύνσεως Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων),
ἢ Διεύθυνση Ἀναστηλώσεως Ἀρχαίων Μνημείων εἶχε, πάντοτε, νὰ
ἀντιμετωπίσει μία δύσκολη «μάχη», προκειμένου νὰ πείσει ὑπὲρ τῶν
θέσεών της μέλη, ποὺ μόνον ἐκ τῆς συμμετοχῆς των στὸ Συμβούλιον
εἶχαν ἀποκτήσει κάποια ἐμπειρία ἐπὶ τέτοιας φύσεως ζητημάτων
(νομικοὶ —πέραν τοῦ Προέδρου καὶ τοῦ ἀπαραιτήτου Νομικοῦ Συμ-
βούλου—, Κοινοτάρχες ἢ Δήμαρχοι ὡς ἐκπρόσωποι τῶν ΟΤΑ, τρα-
πεζικοί). Ἔτσι, ἀναγκαίᾳ ἦταν ἡ καλὴ προετοιμασία τῆς «μάχης»,
ἄλλοτε διὰ τὸν Παρθενῶνα καὶ ἄλλοτε δι' ἄλλα μνημεῖα (Διονυσιακὸ
θέατρο, μνημεῖα Ἐπιδαύρου), μὲ πολυσέλιδες γραπτές (καὶ ὄχι προ-
φορικές, ὅπως κάνουν ἄλλοι εἰσηγητὲς) εἰσηγήσεις, τὶς ὁποῖες μά-
λιστα πάντοτε φρόντιζα νὰ διανεμηθοῦν στὰ μέλη τοῦ ΚΑΣ ἡμέρες
ἢ καὶ ἐβδομάδες πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ θέματος στὸ τελευταῖον.
Τὴν τακτικὴ αὐτὴ συνέχισε ὁ ὁμιλῶν (ποὺ ἦταν μάλιστα ὁ ἴδιος, προ-
σωπικῶς, ποὺ συνέτασσε τὶς εἰσηγήσεις αὐτὲς) καὶ ὅταν ἀκόμη δια-
πίστωσε ὅτι αὐτὸ γινόταν ἀντικείμενον ἐκμεταλλεύσεως, ἀφοῦ ἔδινε
τὴ δυνατότητα στὰ μέλη ἐκεῖνα τοῦ ΚΑΣ, τὰ ὁποῖα ὡς μέλη τῶν Ἐ-
πιτροπῶν ἀνῆκαν στὴν ἄλλην πλευρὰ, νὰ συντάξουν γραπτὰ σημειώ-
ματα κριτικῆς ἐπὶ τῆς εἰσηγήσεως, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ βιβλιοκρι-
σίας ἐπὶ δημοσιευθείσης ἐργασίας (βλ. πρακτικὰ τῆς συνεδρίας
τῆς 23.10.1990).

Μολοντοῦ ἡ διαδικασία αὐτὴ τῶν δύο ἐπαλλήλων ἐπιπέδων κρί-
σεως ἀπὸ συλλογικὰ ὄργανα (Ἐπιτροπὴ - Συμβούλιον), διὰ τῆς πα-
ρεμβολῆς τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως Ἀρχαίων Μνημείων
(περὶ τῆς Ἐφορείας Ἀκροπόλεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος,
ἀφοῦ ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια —πλὴν μερικῶν προσφάτων ἐξαιρέσεων—
εἶχε μεταβληθεῖ, ἐκουσίως, σὲ ἀπλὸ διεκπεραιωτὴ τῶν προτάσεων τῆς

οικείας 'Επιτροπής), είναι θετική, αφού εξασφαλίζει έτσι μία δευτεροβάθμια κρίση, είναι φανερό ότι δεν αρκεί. Ένας άλλος εισηγητής (Διευθυντής), με άλλον κύκλο σπουδών, άλλη κατάρτιση γενικώς, πιθανόν πιό «τεχνοκρατική», άλλη τελικώς «ιδεολογία» και, πρὸ παντός, άλλες ἀρχές και —γιατί ὄχι— μικρότερο ψυχικό σθένος και συνακόλουθο βαθμὸ ἀντιστάσεως σὲ πιέσεις (και ἐπιδέσεις), δὰ εἶχε ὀδηγήσει σὲ παντελῶς ἀντίθετα ἀποτελέσματα. Ἡ λύση τῶν κρίσεων δὰ εἶχε συντελεσθεῖ συνιοτότατα στὸ ἴδιο τὸ Συμβούλιο και, τὸ πιθανότερο, δὲν δὰ εἶχαν κὰν ξεσπάσει αὐτὲς οἱ κρίσεις. Ἔτσι, δὰ ἀπέμενε μόνον ὁ ὀλοένα και πιό ἀπόμακρος δόρυθος τῶν διαφωνιῶν τῶν συνέδρων, στὸν ὁποῖο σύντομα κανεῖς δὲν δὰ ἔδινε σημασία.

Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὰ πρέπει νὰ κάνει ὄλους μας, περιλαμβανομένου τοῦ ἀρμοδίου ὑπουργείου, νὰ βροῦμε τρόπους ἀποτελεσματικότερους. Τὸ νὰ τοὺς ἀναζητήσουμε στὴν ἄρση τοῦ κατακερματισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν και ἀνασπλωτικῶν ἔργων και στὴν ἐπάνοδο τῶν ἀρμοδιοτήτων αὐτῶν στὸ κέντρο και στὶς περιφερειακὲς ὑπηρεσίες δὰ ἦταν ἄρνηση μιᾶς πραγματικότητας, ποὺ οἱ συνασπισμένες δυνάμεις τῆς πολιτικῆς και τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, ἐν ὀνόματι τῆς ἀποκεντρώσεως τῶν ἐξουσιῶν, δὲν δὰ ἀφήσουν νὰ συμβεῖ, ὅσο τὰ στελέχη αὐτῆς τῆς ὑπηρεσίας στέκουν ἀδύναμα ἢ ἀνίκανα νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς ἀνάγκες τῶν μνημείων, θέμα ὑπαρκτό, ποὺ ἔξυπνα προβάλλουν τὰ ἐξωυπηρεσιακὰ μέλη τῶν πολυωνύμων 'Επιτροπῶν, 'Ομάδων 'Εργασίας και 'Επιτροπῶν Προγραμματικῶν Συμβάσεων. Ἦδη, μόνο τῶν δύο πρώτων ('Επιτροπῶν και 'Ομάδων 'Εργασίας, στὶς ὁποῖες τελευταίως ὄχι μόνο προστέθηκε και μία ἀκόμη, ἡ Κνωσοῦ, ἀλλὰ και ὄλες σχεδὸν οἱ δραστηριότητες τῆς 'Εφορείας 'Εναλίων 'Αρχαιοτήτων) ὁ προταθεῖς προϋπολογισμὸς ἔφθασε, διὰ τὸ 1996, τὸ ὕψος τῶν 1.750.000.000 δρχ. περίπου!

Μόνη διέξοδος διὰ τὴν ἐφαρμογὴ κάποιων κοινῆς ἀποδοχῆς ἀρχῶν και κατευθύνσεων διὰ μείζονα ἔργα, εἴτε ἐπὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρειπίων εἴτε ἐπὶ τῶν μνημείων γενικότερα, εἶναι ἕνας Κανονισμὸς τόσο διὰ τὶς ὑπηρεσίες ὅσο και διὰ τοὺς ἄλλους (Δήμους, 'Εκκλησία κλπ.). Διὰ νὰ εἶναι εὐχερῆς ἢ τροποποίησή του, ἐὰν παραστῆ ἀνάγκη στὸ μέλλον, δὲν πρέπει νὰ ἔχει τὴ μορφή νόμου, ἀλλὰ εἴτε ὑπουργικῆς ἀποφάσεως δημοσιευμένης σὲ ΦΕΚ εἴτε, διὰ νὰ μὴν τροποποιεῖται κάθε τόσο —τὰ συνηδίζουμε κάτι τέτοια ὅταν δὲν μὰς «βολεύει» κάποια ὑφισταμένη ρύθμιση—, προεδρικοῦ διατάγματος,

προτάσει τοῦ οἰκείου ὑπουργοῦ. Ὑπενθυμίζω ὅτι καθεστὼς ἐσωτερικοῦ κανονισμοῦ (σὸν τύπο τῆς ἐγκυκλίου) ἔχει ἡ Carta di Restauro τῆς Ἰταλίας (1972), ἓνα κείμενο σαφές καὶ περιεκτικὸ ἀκόμη καὶ σὲ λεπτομερειακὰ θέματα, βασισμένο στὸ πλαίσιο ἐκεῖνο ἀρχῶν ποὺ εἶναι γνωστὸ ὡς Χάρτης τῆς Βενετίας (1964).

Μολονότι στὸ εἶδος τῆς ἀναστηλώσεως ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ ἔχει, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως (ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῶν στόχων τοῦς ὁποίους ἐπιδιώκει ὁ ἀναστηλωτής), δοθεῖ μία ποικιλία ὀνομάτων, κατένενα τῶν ὁποίων δὲν περιέχει τὸν ὄρο «ἀναστήλωση», ὅπως ἀποκατάσταση — τὸ ἀντίστοιχο τοῦ ἰταλικοῦ *restauro* καὶ τῶν ἀναλόγων του σὲ ἄλλες μεγάλες εὐρωπαϊκὲς γλώσσες— ἢ ἀναβάθμιση τοῦ μνημείου ἢ ἀναβάθμιση τῶν ἀξιῶν τοῦ μνημείου, ἥδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1983, λίγο δηλαδὴ μετὰ τὴ θεωρητικὴ, κατὰ κάποιον τρόπο, ὑποστήριξη αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς ἐπεμβάσεως (βλ. Μ. Κορρὲ - Χ. Μπούρα, *Μελέτη ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος*, Ἀθήνα 1983, 403-405 καὶ 417-418), ὁ ἴδιος ὁ πατὴρ τοῦ κειμένου τῶν στόχων ποὺ ἐπιδιώκει ἢ ἀναστήλωση αὐτὴ τῆς ἔδωσε, σὲ μία σχετικὴ συζήτηση στὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, τὸ σύνθετο ὄνομα τῆς διδακτικῆς ἀναστηλώσεως.

Ὅμως, διὰ τοῦ ὄρου αὐτοῦ, ὁ στόχος τῆς διδακτικότητος ἀφ' ἑνὸς θεωρεῖται δεδομένος — ὅτι ἐπιτυγχάνεται δηλαδὴ μὲ τὴν ἀναστήλωση αὐτή, καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι βέβαιο—, ἀφ' ἑτέρου δὲ προβάλλεται ἓνας χαρακτήρας, ἓνα γνώρισμα αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς ἀναστηλώσεως ποῦ, μέχρις ἑνὸς βαθμοῦ, ἐμπεριέχεται αὐτονοήτως σχεδὸν τόσο σὲ ἀποκαταστάσεις τῶν μνημείων γενικῶς ὅσο καὶ σὲ ὅ,τι, κατὰ τὰ διεθνῶς κρατοῦντα, ὀνομάζουμε ἀναστήλωση, προκειμένου νὰ περιγράψουμε τὴν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἑνὸς ἀρθρωτῆς κατασκευῆς κτιρίου ἐπανατοποθέτηση (ὑπὸ ὀρισμένους ὄρους καὶ πρὸς ὀρισμένο σκοπὸ) τῶν κατακειμένων ἢ διασπάρτων ἀρχιτεκτονικῶν του μελῶν. Ἡ διδακτικὴ εἶναι μὲν ἓνα ἐπακολούθημα τῆς ἀναστηλώσεως, ἀλλὰ δὲν εἶναι στόχος τῆς καὶ μάλιστα πρωτεύων.

Τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἀναφέρονται, πάντως, σὸν Χάρτη τῆς Βενετίας, τόσο στὰ περὶ τῶν στόχων τῆς ἀποκαταστάσεως ὅσο καὶ στὰ περὶ τῆς ἀναστηλώσεως. Βεβαίως, ἐπειδὴ ἡ ἐπιδίωξη τῶν στόχων αὐτῶν «ἀναβαθμίσεως» τοῦ μνημείου δὲν ἐναρμονίζεται πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὸ γράμμα τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας, δηλαδὴ τὴν ὅσο τὸ δυνατόν πληρέστερη διατήρηση, μὲ (καὶ παρὰ) τὴς ἐργασίης ποὺ κάνουμε ἐπὶ

τῶν μνημείων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρειπίων, τόσο τῆς αὐθεντικότητας (τῶν ὑλικῶν καὶ τῆς ἐπ' αὐτῶν ἐργασίας) ὅσο καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀξίας, τῶν μαρτυριῶν δηλαδὴ καὶ τεκμηρίων τοῦ ἱστορικοῦ βίου τοῦ μνημείου ἢ ἀρχαίου, τόσο οἱ δικοὶ μας ἀναστηλωτὲς ὅσο καὶ ἄλλοι, δι' ἄλλους λόγους, ἀνὰ τὸν κόσμον, εἶχαν τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν ἐκπεφρασμένη πρόθεσιν νὰ ζητήσουν τὴν ἀλλαγὴν, ἐπεξήγηση, ἀναθεώρηση ἢ καὶ κατάργηση τοῦ Χάρτη, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς Ἐνάτης Γενικῆς Συνελεύσεως καὶ τοῦ Συμποσίου τοῦ ICOMOS (= International Council on Monuments and Sites). Ὁ διεθνὴς αὐτὸς Ὄργανισμός, ποὺ ἐδρεύει στὸ Παρίσι, συνδέεται μὲ τὴν UNESCO καὶ τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης κλπ., διαθέτει στὶς διάφορες κῶρες τὶς λεγόμενες Ἐθνικὲς Ἐπιτροπὲς ICOMOS καί, τὸ κυριότερον, ἔχει μίαν ἀμεσότερον, ἱστορικὴν σχέση μὲ τὴ συνίαξιν καὶ τὴ διάδοσιν τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας. Καὶ στὴν ἡμερησίαν διάταξιν τῆς Γενικῆς αὐτῆς Συνελεύσεως εἶχε, πράγματι, περιληφθεῖ καὶ τὸ θέμα τοῦ Χάρτη. Ὅμως, ἡ Γενικὴ Συνέλευσις (Λωζάννη, Ὀκτώβριος 1990) ἔκρινε τελικὰ ὅτι ὁ Χάρτης τῆς Βενετίας ἔχει ἀντέξει στὸν χρόνον καὶ τὴν ἐφαρμογὴν του ἀνὰ τὸν κόσμον, ὅτι χρειάζεται «no restoration, no renewal and no reconstruction», ἐνῶ, ἀντιστρόφως, καλὸν εἶναι νὰ ἐμπλουτισθοῦν τὰ ἄρθρα του (καὶ τὸ προοίμιό του) φιλοσοφικῶς, ὅπως ἀναφέρεται, θεωρητικῶς δηλαδὴ, ἀντὶ νὰ ἀναλυθοῦν ἢ ἐρμηνευθοῦν πρὸς χάριν τῆς πρακτικῆς του ἐφαρμογῆς (ICOMOS, *Nouvelles - News* I, 1, March 1991, 8).

Εἰδικὸ ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἀναστηλώσεως —περὶ τοῦ τί εἶναι δηλαδὴ ἡ ἀναστήλωσις, τῶν προϋποθέσεων τῆς ἀποδοχῆς της καὶ τοῦ τιθεμένου, διὰ τοῦ Χάρτου τῆς Βενετίας, περιορισμοῦ περὶ τοῦ «ἐλαχίστου» ὑλικοῦ ποὺ ἀπαιτεῖται διὰ τὶς συμπληρώσεις τοῦ αὐθεντικοῦ ὑλικοῦ τῶν «διασπάρτων μελῶν» (*disjecta membra*), ποὺ ἐπανατοποθετεῖ ἐπὶ τοῦ ἰσταμένου ἀρχαιολογικοῦ ἐρειπίου ὁ ἀναστηλωτής— εἶναι, ἐξ ὅλων τῶν ἄρθρων τοῦ Χάρτη, τὸ ἄρθρον 15. Διασάφηση, αὐτιονόητη ἴσως ἀλλὰ μὴ ρητῶς ἐκπεφρασμένη στὸ ἄρθρον αὐτό, τῆς συνιστωμένης «ἐλαχιστοποιήσεως» τοῦ νέου ὑλικοῦ —τῶν συμπληρώσεων δηλαδὴ— ἔχει κάνει, μὲ προτροπὴν καὶ ἀποδοχὴν (ἔλεγχον) τοῦ περιεχομένου του, πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευσίν του, ἐκ μέρους τοῦ τότε (1985) πολυεθνικοῦ «Διοικητικοῦ Συμβουλίου» (Board) τοῦ ICOMOS (M. Parent, B. Feilden, R. Lemaire, R. di Stefano κ.ἄ.), ὁ ὁμιλῶν σὲ σχετικὴ ἐργασία του ποὺ δημοσιεύθηκε στό, τότε, ἐπίσημον ὄργανον τοῦ ICOMOS (βλ. *Anastylosis and Anasteloseis*, ICOMOS-

INFORMATION I, 1985, 16 κέ.). Στο πρώτο μέρος του άρθρου δείχνω ότι, προκειμένου περί της πιο κλασικής περιπτώσεως εφαρμογής της αναστηλώσεως, ὄρου ἄλλωστε ἑλληνικῆς καταγωγῆς μολοντί ἐτυμολογικῶς λανθασμένου στή μεταγλώττισή του (1931) στίς ξένες γλώσσες (anastylosis ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ anastelosis), τῆς περιπτώσεως δηλαδὴ τῶν ἐρειπίων ἐνὸς κυρίου κτισμένου μὲ ἀρχιτεκτονικά μέλη συνδεόμενα μεταξύ των μὲ συνδέσμους ἐν ξηρῷ, ὅπως εἶναι ἕνας ἑλληνικὸς ναὸς τῶν κλασικῶν χρόνων, διὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ αὐτὴ ἢ ἐλαχιστοποίηση τῶν συμπληρωμάτων πρέπει ὁ ἀναστηλωτὴς, μεταξὺ ὄλου τοῦ διασπάρτου ὑλικοῦ τοῦ ἐρειπίου, νὰ χρησιμοποιεῖ ὄχι τὰ πιο κολοβωμένα θραύσματα (ἀποτμήματα) τῶν κατακειμένων μελῶν ἀλλὰ τὰ ἀκεραιότερον διατηρημένα. Διότι, διαφορετικά, αὐξάνεται ἀντὶ νὰ μειώνεται ἢ ποσότητα τοῦ νέου (συμπληρωματικοῦ) ὑλικοῦ. Ἄπλῃ ἢ διασάφηνση ἀλλὰ σημαντικὴ διὰ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ τοῦ Χάρτιν τῆς Βενετίας.

Ἄλλ' ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ διασάφηνσή μου εἶχαν ὁμοφώνως ἀποδεχθεῖ (1984) ὡς ὀρθὴ καὶ ἀξία ἐφαρμογῆς, λίγο καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ ἀνωτέρου ἄρθρου (1985), καὶ τὰ μέλη μιᾶς, σχετικῆς μὲ τὴν ἀναθεώρηση τῶν προτάσεων (1983) ἀναστηλώσεως τοῦ Παρδενῶνος, Ὁμάδας (Ἑποεπιτροπῆς) τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀκροπόλεως, Πρόεδρος τῆς ὁποίας ἦταν ὁ ὀμιλῶν καὶ μέλη οἱ Γεώργιος Δοντᾶς, Χαράλαμπος Μπούρας, Γεώργιος Δεσπίνης, Γεώργιος Λάβθας καὶ Εὐῆ Τουλούπα. Περιττὸ ὅμως νὰ πῶ ὅτι ἡ ἀνάλυση ἐκείνη δὲν ἔπαιξε ἔκτοτε κανένα ρόλο, ἀφοῦ οἱ ἐφαρμόζοντες τὴ λεγομένη διδακτικὴ ἀναστήλωση κάθε ἄλλο παρὰ προσπαθοῦν νὰ αὐτοπεριορισθοῦν στὰ ἀκεραιότερα τῶν διασπάρτων. Σὲ μία μάλιστα περίπτωση, προτάσεων δηλαδὴ «διδακτικῆς» ἀναστηλώσεως, ὁ ἀναστηλωτὴς πρόεβλεπε τὴν ἐπανατοποθέτηση ἐπὶ τοῦ μνημείου ὄχι ἀπλῶς πολὺ κολοβωμένων μελῶν ἀλλ' οὐσιαστικῶς μὴ μελῶν, μαρμάρων δηλαδὴ ἀμόρφων, χωρὶς ἕκνος ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας καί, ὡς ἐκ τούτου, δυναμένων νὰ «τοποθετηθοῦν» μόνο στὸ ἐσωτερικὸ τῶν συμπληρωμάτων, καθιστάμενα ἔτσι μὴ ὀρατὰ διὰ τὸν θεατή!

Ἐπανερχόμενος, τώρα, στὸ ζήτημα τῆς ἀναζητήσεως ἐνὸς ὀνόματος διὰ τὸ εἶδος αὐτὸ ἀναστηλώσεως, τὸ ὁποῖο νὰ εἶναι πιὸ ἐγγύς, πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ τῆς φύσεως αὐτῆς τῆς ἐπεμβάσεως ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ὁ ὄρος «διδακτικὴ ἀναστήλωση», ἔκανα τὴ σκέψη νὰ μὴν καταφύγω στὸν ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸ «διδακτικῆ», ἐπειδὴ ἢ ὑπονοού-

μενη διδακτικότητα τοῦ ἔτσι ἀνασπλωμένου μνημείου εἶναι ἓνα κέρδος ἄκρως ἀμφισβητήσιμο, καθ' ὅσον ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὸν θεατῆ. Ἔτσι, θέλησα νὰ δῶ τί θεωροῦν, μὲ τίς προτάσεις καὶ τὰ ἔργα τους, ὡς «διδακτικὴ ἀνασπλῶση» αὐτῆς τῆς νοοτροπίας οἱ ἀνασπλωτές.

Διὰ τὸν ἀνασπλωτῆ, τὰ πάντα ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ μονάδα, τὸ «τελικὸ» μέλος ποῦ ἐπανατοποθετεῖται. Τὸ τελευταῖο, ἐὰν δὲν εἶναι ὁλοσχερῶς νέο, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ἢ περισσότερα ἀποτμήματα τοῦ ἀρχικοῦ καὶ ἀπὸ συμπληρώσεις τῶν μὲ νέο ὑλικό, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποτελεσθεῖ ἓνα μικτῆς συνθέσεως μέλος, τὸ ὁποῖο α) ἔχει τίς μέχρι δεκάτων τοῦ χιλιοστοῦ ἀκριβεῖς, ἀρχαιολογικῶς, διαστάσεις τοῦ ἀρχικοῦ μέλους, β) φέρει στίς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες ὅλα τὰ κυμάτια, ἀρχιτεκτονικὲς μορφές, ἐντορμίες, ἀναθύρωση κλπ. τοῦ ἀρχικοῦ, γ) ὁ βαθμὸς ἐπεξεργασίας τῶν ἐξωτερικῶν τοῦ ἐπιφανειῶν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ ἐκεῖνον τοῦ ἀρχικοῦ, δ) τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τόσο τοῦ γνησίου ὅσο καὶ τοῦ συμπληρωμένου τμήματός του εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο, κατὰ τὴ χημικὴ καὶ φυσικὴ σύνδεση, ιδιότητες καὶ χρῶμα, καὶ μόνον ἓνας μαρμαροτεχνίτης ἢ ἔμπειρος τῶν πετρωμάτων δὰ μποροῦσε νὰ βρεῖ ὅτι τὰ δύο ὑλικά δὲν εἶναι ἀκριβῶς τοῦ ἰδίου στρώματος τοῦ πετρώματος.

Τὸ δομικῶς «ἀποκαταστημένο» αὐτὸ μέλος, ἀκόμη καὶ τὸ ὁλοσχερῶς νέο, ὁ ἀνασπλωτῆς τὸ δέχεται καὶ τὸ προβάλλει ὡς ἰσοδύναμο πρὸς τὸ ἀρχικό, ἂν καὶ γνωρίζει φυσικὰ ὅτι, ἀκόμη καὶ σὴν καλύτερη περίπτωση, αὐτὸ μόνον ἐν μέρει ἀνῆκει στὴ γνησιότητα ὑλικῶν καὶ ἐργασίας τοῦ ἀρχικοῦ. Στὴν πραγματικότητα, κατὰ τὴ γνώμη μου, πρόκειται διὰ ἓνα δεῖγμα τοῦ ἀρχικοῦ, ἀφοῦ δείχνει, ὡς ὁρατὸ ἀποτέλεσμα, πῶς ἦταν τὸ ἀρχικό, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι τὸ ἀρχικό παρὰ μόνον μερικῶς, καὶ αὐτὸ ὄχι πάντοτε. Πρόκειται, συνεπῶς, διὰ μία δειγματολογικὴ καὶ ὄχι διδακτικὴ ἀνασπλῶση, κατὰ τὴν ὁποία ὅμως, μὲ τὴ φθορὰ τοῦ χρόνου ποῦ δὰ ὑποστοῦν τὰ συμπληρωμένα τμήματα τοῦ δείγματος, ὁ θεατῆς δὲν δὰ εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστώσει τὴν κιβδηλία καί, ἔτσι, τὸ δεῖγμα τοῦ σήμερα δὰ ἐκλαμβάνεται ὡς τὸ καλῶς καὶ ἀκεραίως διατηρημένο ἀρχικό! Ἀπώτερο δηλαδὴ ἀποτέλεσμα — ἢ στόχος; — τῆς δειγματολογικῆς ἀνασπλώσεως εἶναι ἡ μερικὴ ὑποκατάσταση τοῦ ἰσταμένου ἐρειπίου ἀπὸ τὸ «ἀρχικό», καὶ ἡ καινούργωσή του κατὰ περιοχές, ἀνάλογα μὲ τὴ διασπορὰ τῶν δειγμάτων τοῦ ἀρχικοῦ, ποῦ ἐπίσης ἀποτελεῖ (ἢ διασπορὰ αὐτῆ) ἓνα γνώρισμα τῆς δειγματολογικῆς ἀνασπλώσεως. Εἶναι μία συνέπεια ἀναπόφευκτη, ἐξ αἰτίας τῆς ἀφειτηρίας θεωρήσεως τῶν πραγμάτων

πού, ὅπως ἀναφέρθηκε, εἶναι ἡ μονάδα, τὸ μέλος. Ὅτι ἀπώτερος στόχος τῆς δειγματολογικῆς ἀνασπλώσεως εἶναι ἡ κατὰ τόπους καινούργωση τοῦ ἐρειπίου (καινούργωση ὅμως πού ὁ θεατῆς δὲν δά τὴν ἀντιλαμβάνεται κάποτε ὡς τέτοια) δείχνει καὶ τὸ γεγονός ὅτι καινούργώσεις γίνονται ἀκόμη καὶ σὺς περιπτώσεις ἐκεῖνες, ὅπου δὲν ὑφίσταται κὰν κάποιο δραῦσμα αὐθεντικοῦ μέλους, ὅπως εἶναι οἱ μικροφθορὲς τῶν ἐπιφανειῶν, τὰ πολλὰ καὶ μικρὰ συμπληρώματα σχεδὸν ἀκεραίως διατηρηθέντων μελῶν.

Στὴ δειγματολογικὴ ἀνασπύλωση, ὁ στόχος αὐτὸς τῆς κατὰ πάντα —κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ἀνασπλωτοῦ— ἐξομοιώσεως (τῶν παντελῶς νέων ἀλλὰ καὶ τῶν συμπληρωμάτων) πρὸς τὰ ἀρχικὰ μέλη, μαρτυρεῖ ὅτι ὁ ἀνασπλωτῆς ἐκλαμβάνει τὴ χρονικὴ στιγμή τῆς ἐπεμβάσεώς του ὡς μέρος τοῦ χρόνου τῆς δημιουργίας τοῦ κυρίου. Ἐκκεῖ καὶ ἡ καταβαλλόμενη προσπάθεια ἀναζητήσεως τῶν ἀρίστων τῆς λιθοξοϊκῆς καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἐργασίας των ὡς ἐφάμιλλης πρὸς ἐκείνην τῶν τεχνιτῶν τοῦ Φειδίου λ.χ. Φαινομενικῶς, ὅλα αὐτὰ τείνουν νὰ δείξουν ὅτι ὁ ἀνασπλωτῆς κινεῖται σὲ ἕναν κόσμον γευδαισθήσεων (illusion), παίζοντας ὄχι τὸν ρόλο τοῦ ἀνασπλωτοῦ ἀλλὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος-δημιουργοῦ τοῦ ἀρχικοῦ κυρίου!

Δειγματολογικὲς καὶ ὄχι διδακτικὲς εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθοῦν καὶ οἱ ἀνακατασκευεὲς ὄχι πολλῶν καὶ μικρῶν ἀλλὰ συγκεκριμένων, ἐπιλεγμένων καὶ μεγαλύτερων τμημάτων τοῦ μινωικοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ ἀπὸ τὸν Arthur Evans, τὸ γνωστικὸ ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων διὰ τὸν ἐπισκέπτη κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι δεδομένο ἐξ αἰτίας τῆς ἐκτάσεως καὶ τοῦ πολυπλόκου τοῦ συνόλου. Πρὸ πάντων ὅμως, οἱ ἐπιλεγμένους κατὰ τὴ θέση των δειγματολογικὲς αὐτὲς ἀνακατασκευεὲς δὲν ἀφοροῦν, ὅπως στὴ δική μας περίπτωσι, ἕνα κίριον μὲ τὴ σαφήνεια τῆς κατόγεως καὶ τὴν ὁμοιογένεια τοῦ τρόπου καὶ τῶν ὑλικῶν κατασκευῆς, ἀλλὰ ἕνα δαιδαλῶδες στὴ σύνθεσή του, κατὰ περιοχὲς πολυώροφο, γιγαντιαίας ἐκτάσεως καὶ μὲ διάφορα ὑλικά κατασκευασμένο κίριον. Ἄλλωστε, οἱ ἀνακατασκευεὲς τῆς Κνωσοῦ δὲν ἐμπεριέχουν οὔτε ἕκνος αὐθεντικῶν ὑλικῶν, καὶ τὸ μόνο κοινὸ γνῶρισμα πρὸς τὴ δειγματολογικὴ ἀνασπύλωση τῶν κλασικῶν μνημείων εἶναι ὅτι σπίνονται καὶ στηρίζονται ἐπὶ τοῦ ἰσταμένου ἐρειπίου, ἐνῶ, εἰδικῶς τὰ ξύλινα στοιχεῖα, στὴν περίπτωσι μὲν τῆς Κνωσοῦ δὲν ἐξομοιώνονται (ὡς ὑλικὸ) πρὸς τὸ ἀρχικὸ, ἀφοῦ ἀποτελοῦνται ἀπὸ κατάλληλα χρωματισμένο μπετόν, ἐνῶ στὴ δική μας περίπτωσι (Ἄβα-

τον Ἐπιδαύρου, πτέρυγα Πινακοθήκης Προπουλαίων) προτείνονται ἀπὸ φυσικὴ ξυλεία στὶς διαστάσεις καὶ τὴ μορφή τῆς ἀρχικῆς.

Διὰ τὴν προλάβω ἕναν ἄλλο συσχετισμὸ ἀνομοίων περιπτώσεων, πρέπει νὰ πῶ ὅτι ἡ στοὰ Ἰατρείου, στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς Ἀγορᾶς, ποὺ ἔφερε στὸ φῶς ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν, δὲν ἀποτελεῖ κάποια παλαιότερη ἔκδοσις τῆς δειγματολογικῆς ἀνασπίλωσης. Διότι, ἡ κυριαρχία τῶν συμπληρώσεων τῶν ἐλλειπόντων τμημάτων τοῦ κυρίου ἐπὶ τῶν αὐθεντικῶν εἶναι τόσο ἰσχυρή, ἰδίως ἐπὶ τῆς μνημειακῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ, ἐξ αὐτοῦ καὶ μόνο τοῦ λόγου, μία ἀνασπίλωση, καὶ ὄχι ἐπειδὴ δὲν ἐπανατοποθετήθηκε ὅλο τὸ αὐθεντικὸ ὑλικό, ὅπως —διὰ στόματος Εὐσταθίου Σύκα— κατήγγειλε ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος κατὰ τὴν τελετὴ τῶν ἐγκαινίων τὸ 1956. Ἡ στοὰ Ἰατρείου ἀποτελεῖ μία ἀνακατασκευὴ ἢ μία πολὺ ἀκραίως ὀριακὴ ἀνασπίλωση. Ὅμως, στὴν εἰκόνα τοῦ συνόλου, δὲν ὑφίσταται παρὰ μόνον ὡς ἐξάιρεσις τὸ ἰστάμενο ἐρείπιο ἐπὶ τοῦ ὁποίου, ἔτσι, δὲν παρεμβάλλονται μικρὲς ἢ μεγαλύτερες ἀνακτίσεις τοῦ ἀρχικοῦ, στὸν τύπο τῶν δειγμάτων.

Καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποδέχεται ἢ νὰ ἀπορρίπτει τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ ἐλληνιστικοῦ, στοικοῦ αὐτοῦ κυρίου, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι πρῶτον μὲν εἶναι διὰ τὸν θεατὴ, τὸν κάθε θεατὴ, ἀπολύτως διδακτικὴ, δεύτερον δὲ ὅτι, στὸ ἐσωτερικὸ τουλάχιστον τοῦ ἰσογείου, δίνεται στὸν ἐπισκέπτη ἡ δυνατότητα νὰ ἀντιληφθεῖ, ἐὰν ὄχι μὲ τὴν πρώτην ματιὰ, ὅτι πρόκειται διὰ μία σύγχρονη συμπλήρωσις ἐνὸς ἐλάχιστου —ἐν σχέσει πρὸς τὴν συμπληρωμένην μορφή καὶ ὄχι στὴν πραγματικότητα— διατηρημένου ἀρχαίου κυρίου. Καὶ αὐτὸ ἐπιτυχάνεται μὲ τὴν παραβολὴν τοῦ τοίχου πίσω ἀπὸ τὶς κιονοστοιχίες, μὲ τὰ γνήσια καὶ τὰ πολὺ ἐκτενέστερα συμπληρώματά του, τὰ γυάλινα ὑαλοστάσια τοῦ ἐκεῖ μουσείου, ποὺ εἶναι πολὺ περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀπομιμοῦνται ἀρχαῖα ξύλινα θυρόφυλλα, καὶ —τὸ κυριότερο— μὲ ὁλόκληρο τὸ δάπεδο τῶν δύο ἰσογείων κλιτῶν, τὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένο ὅπως τὰ σύγχρονα, τριπτά, μωσαϊκὰ δάπεδα. Ἀντιθέτως, στὴ δική μας περίπτωσι, τὸ ὑλικὸ συμπληρώσεως τῶν κενῶν καὶ οἱ ἐπὶ αὐτῶν ἐργασίες ἀπομιμοῦνται, κατὰ πάντα, τὰ ἀρχικά.

Ἦδη, ὅμως, νομίζω ὅτι σαφῶς διαφαίνεται ὅτι ἡ δειγματολογικὴ ἀνασπίλωση, ὅπως τὴ γνωρίσαμε ἀπὸ τὸ συνέδριον τοῦ 1983 (διὰ τὸν Παρθενῶνα) ἕως τώρα, ἀποτελεῖ ἕνα νεωτερισμὸ, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν ὑφίσταται κάποιο εὐθέως ἀνάλογό της στὸν τόπο. Στὸ σημεῖο αὐ-

τό, ἴσως ἔρχεται σὲ πολλῶν τὰ χεῖλη ἢ ἀπορία, μὰ δὲν ὑπάρχει πραγματικά τίποτε τὸ κοινὸ ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καὶ τὴν ἀνασπλώσεις κλασικῶν ἀρχαίων ἀπὸ τὸν Νικόλαο Μπαλάνο καὶ τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο; Βεβαίως καὶ ὑπάρχουν τέτοιες ἀναλογίες, ἰδίως δὲ πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Ὁρλάνδου, ἀλλὰ, παραλλήλως, ὑφίστανται καὶ πολὺ σημαντικὲς διαφορὲς.

Καὶ αὐτὲς δὲν εἶναι τόσο ποσοτικές, ἐκτάσεως τῆς ἀνασπλώσεως, ὅσο εἶναι ποιοτικές, στὸ ἐπίπεδο τῶν στόχων καὶ τῶν μέσων. Οἱ ἀνασπλώσεις τοῦ Μπαλάνου στὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως, τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Παρθενῶνος π.χ., κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι περιορισμένες. Πλὴν σπανίων ὁμως περιπτώσεων, ὁ Μπαλάνος δὲν ἐξομοιώνει τὰ συμπληρώματα πρὸς τὰ αὐθεντικά, ἀλλὰ τὰ διαφοροποιεῖ, συχνὰ μὲ ἐπιφάνειες ἀπὸ κυτὸ ὑλικό. Ὁ Ὁρλάνδος προτιμᾷ ὅ,τι καὶ οἱ νεώτεροι αὐτοὶ διάδοχοί του, τὸ ἴδιο ἀκριβῶς φυσικὸ ὑλικό. Κατὰ τοῦτο, ἡ δειγματολογικὴ ἀνασπλῶση ὀφείλει πολὺ περισσότερα στὸν Ὁρλάνδο παρὰ στὸν Μπαλάνο. Ὁμως, ὁ Ὁρλάνδος ποτὲ δὲν προχώρησε σὲ συμπληρώσεις τῶν μικροφθορῶν τοῦ αὐθεντικοῦ ὑλικοῦ, δὲν διέσπειρε δείγματα τῶν ἀρχικῶν μελῶν σὲ μεγάλες ἐπιφάνειες, ἀλλὰ συγκέντρωσε σὲ μία ἢ περισσότερες ἐνότιες τὴν ἀνασπλώσεις του καί, τέλος, ἀσφαλῶς θὰ εἶχε δριμύτητα καταγγεῖλει, ἐὰν ζοῦσε, τὴν χρῆση κυτῶν ἀντιγράφων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως ἔχει συμβεῖ σὲ ἓνα ἀκραῖο ἀλλὰ ὑπαρκτὸ παράδειγμα δειγματολογικῆς ἀνασπλώσεως. Σ' αὐτό, τὸ ὁμοίωμα (δείγμα) τοῦ ἀρχικοῦ ἔχει ὡς πρότυπο ὄχι ἀκριβῶς τὸ ἀρχικό, ἀλλὰ τὴ μορφή καὶ διατήρηση πού αὐτὸ εἶχε πρὶν ἀπὸ διακόσια χρόνια περίπου.

Ἡ σπουδαιότερη ὁμως διαφορὰ τῆς δειγματολογικῆς ἀνασπλώσεως ἀπὸ τὴν ἐργασίαν τῶν δύο αὐτῶν, μεγάλων ἀνασπλωτῶν κλασικῶν μνημείων πού ἔδωσε ὁ τόπος στὸν 20ὸ αἰῶνα, ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι καὶ οἱ δύο, περισσότερο ὁ Μπαλάνος, ἀφήνουν σὲ ἀνασπλωμένες περιοχὲς μία εἰκόνα πού, παρ' ὅλο πού εἶναι δημιουργία τῆς ἐποχῆς τους, μοιάζει μὲ ἐρείπιο, ὅπως εἶναι καὶ τὸ μὴ ἀνασπλωμένο τμήμα τοῦ ἱσταμένου κυρίου. Καὶ αὐτὸ τὸ ὀφείλουν στὸ γεγονός ὅτι ὄχι μόνο δὲν συμπληρώνουν τὴν μικροφθορὴν τῶν αὐθεντικῶν, ἀλλὰ καὶ ἀποφεύγουν νὰ δώσουν στὸ ἀνασπλωμένο τμήμα τὴν ἀπόλυτη συνέχεια τῶν γραμμῶν καὶ τοὺς νόμους τῆς συνδέσεως καὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀρχικοῦ, μία συνέχεια πού γνωρίζουν ὅτι ὁ θεατὴς τὴν συμπληρώνει νοερώς ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑφίσταται (μεταξὺ

λ.χ. δύο γείσων που τὰ χωρίζει ἓνα κενό). Στὴ δική μας περίπτωση, ἐὰν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς προτάσεις (Σεπτέμβριος 1983) διὰ τὸν Παρθενῶνα, αὐτὸ εἶναι ἀδιανόητο διὰ τὸν ἀνασπληωτή.

Ἄς δοῦμε ὅμως τώρα δύο χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις δειγματολογικῆς ἀνασπλώσεως, ἐκ τῶν ὁποίων ἢ μία μὲν ἔφθασε ὡς πρόταση στὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο διὰ νὰ ἀναχαιτισθεῖ ἐκεῖ ἢ περαιτέρω πορεία της πρὸς ἐφαρμογὴν, ἐνῶ ἡ δευτέρη ἔχει ἤδη συντελεσθεῖ, καθὼς τὸ ἀρχαῖο στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὑπῆρξε τὸ πρῶτο καί, μέχρι στιγμῆς, τὸ μόνον στὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ ἐφαρμογὴ τῆς δειγματολογικῆς ἀνασπλώσεως. Καὶ τοῦτο, διότι σὺς κρίσιμες στιγμὲς τῶν σχετικῶν ἀποφάσεων κανεὶς δὲν ἐπενέβη, διὰ νὰ περιορίσει τουλάχιστον κάποιες ἀκραῖες της ἐκδηλώσεις. Ὁφείλω νὰ διευκρινίσω ὅτι ὁ ὁμιλῶν δὲν μετεῖχε τότε οὔτε στὴν οἰκεία Ἐπιτροπὴ οὔτε καὶ στὸ ΚΑΣ (ἀρχὲς 1980 - τέλη 1982).

1. Στὶς 23 Δεκεμβρίου 1983, τὰ μέλη τοῦ ΚΑΣ συζήτησαν τὶς προτάσεις ἐκεῖνες ἀποκαταστάσεως, ὅπως ὀνομάζονταν, τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνος, ποὺ περιλαμβάνονταν σὲ μία ἑπτάσέλιδη ἔκδοση μὲ ἡμερομηνία 22.12.1983. Ἦταν ἀνυπόγραφη, ἀλλὰ ὁ συντάκτης, ποὺ ἦταν ἄλλωστε παρῶν, ἦταν ὁ ἀρχιτέκτων ἐκεῖνος ποὺ χρόνια ἀφιερωμένος στὴ μελέτη τοῦ Παρθενῶνος, ἐπὶ τῆ βάσει μερικῶν ἀγνώστων πρὶν στοιχείων, εἶχε συντάξει τὰ περισσότερα κεφάλαια ἐνὸς ὀγκώδους καὶ ἀναλυτικοῦ ἔργου, ποὺ τέσσερις μῆνες νωρίτερα εἶχε ἐκτυπωθεῖ καὶ διανεμηθεῖ στοὺς συνέδρους, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1983, ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἀκροπόλεως. Ἐκεῖ περιέχονταν καὶ οἱ προτάσεις ἐπεμβάσεων στὸν Παρθενῶνα. Ἐξ αὐτῶν, ὅσες ἀναφέρονταν στὴ στερέωση καὶ ἀποκατάσταση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς εἶχαν γίνει ἀποδεκτὲς ἀπὸ τοὺς συνέδρους. Οἱ ἄλλες ὅμως, ποὺ ἦσαν πολὺ περισσότερες, συνάντησαν τόση ἀντίδραση, ὥστε, ἐπισήμως, νὰ συστήσουν οἱ σύεδροι τὴν ἀναθεώρηση καὶ τὸν περιορισμὸ των. Μὲ τὴ βιασύνη ὅμως τῶν τελευταίων ὥρων ἐνὸς τριημέρου, εἶχε διαφύγει τῆς προσοχῆς ὄλων ὅτι καὶ σὺς προτάσεις διὰ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ περιέχονταν κάθε ἄλλο παρὰ μικρῆς ἐκτάσεως ἐργασίες, καὶ μάλιστα τοῦ εἶδους ἐκείνου ποὺ περιεῖχαν καὶ οἱ ἀπορριφθεῖσες.

Τὴν ἔκδοση λοιπὸν ἐκείνη παρουσίασε ὡς πρόταση τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀκροπόλεως, τὴν προπαραμονὴ τῶν Χριστουγέννων τοῦ 1983, στὸ ΚΑΣ ἓνα ἀπὸ τὰ παριστάμενα μέλη του, πού, ὅπως καὶ ὁ ὁμιλῶν, εἶχε διπλὴ ιδιότητα. Πρότεινε, φυσικά, τὴν ἀποδοχὴ της. Ὅταν ὅμως

ἦλθε ἡ στιγμή τῆς εἰσηγήσεως, ζήτησα νὰ ἐγκριθοῦν μερικὲς καὶ νὰ ἀπορριφθοῦν ἄλλες. Κατόπιν αὐτοῦ, ἄλλο μέλος τοῦ Συμβουλίου ἀντιπρότεινε ἀναβολὴ λήψεως ἀποφάσεως ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν ἐκείνων, τῶν ὁποίων εἶχα ζητήσει τὴν ἀπόρριψιν. Τὴν πρόταση αὐτὴ ἀποδέχθηκε τελικὰ καὶ ἡ πλειονότητα τῶν παρισταμένων μελῶν. Ὅταν, πάντως, μετὰ ἀπὸ καθυστέρηση πολλῶν μηνῶν ἐπικυρώθηκε τὸ σχετικὸ πρακτικὸ τῆς Γραμματείας τοῦ Συμβουλίου, ἡ Διεύθυνση Ἀνασπλωσεως Ἀρχαίων Μνημείων, καὶ προσωπικῶς ὁ ὁμιλῶν, προσέδεδεσε στὸ σχέδιο τῆς ἐπικυρωτικῆς ἀποφάσεως καὶ μία ἀκόμῃ ἐργασία, τὴν ὁποία εἶχε δεχθεῖ τὸ Συμβούλιο, καί —τὸ κυριότερο— μετέτρεψε τὴν ἀναβολὴν σὲ ὀριστικὴ ἀπόρριψιν. Βεβαίως, τὴν ἐξουσία διὰ τὶς δύο ἀλλαγὰς εἶχε μόνον ἡ τότε Ὑπουργὸς Μελίνα Μερκούρη, ἡ ὁποία ὄμως δὲν ἀντιτάχθηκε καὶ δὲν ζήτησε τὴν ἐπανεισαγωγὴν τοῦ ζητήματος στὸ Συμβούλιο. Οἱ ἐργασίες ποὺ ἀπαγορεύθηκαν, λοιπόν, μὲ τὴν ὑπουργικὴ ἐκείνη ἀπόφαση τῆς 24 Ἰουλίου 1984, ἑπτὰ μῆνες μετὰ τὴ σημαντικὴ ἐκείνη διὰ τὸν Παρθενῶνα συνεδρία τοῦ ΚΑΣ, εἶναι οἱ ἑξῆς:

α) Ἡ συμπλήρωση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, δηλαδὴ ἡ συμπλήρωση τοῦ τοίχου τοῦ τυμπάνου, τοῦ καταετίου γείσου καὶ τῆς ἐπαετίδος, καθὼς καὶ ἡ τοποθέτηση, στὸ ἴδιο ἀέτωμα, ἀντιγράφων τῶν γλυπτῶν μορφῶν τῆς Δήμητρος, τῆς Κόρης, τῆς Ἴριδος, τῶν τριῶν θεοτήτων καὶ τῆς Σελήνης.

β) Ἡ συμπλήρωση τῶν ἐλλειπουσῶν γωνιῶν τῶν κιονοκράνων τῶν τεσσάρων ἐκ τῶν συνολικῶς ὀκτὼ κιόνων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

γ) Ἡ συμπλήρωση τῶν ἐλλειπόντων τμημάτων τῆς κρηπίδος.

δ) Ἡ συμπλήρωση τῶν ἐλλειπόντων τμημάτων τοῦ στερεοβάτου (Προπαρθενῶνος) καὶ ἡ διευθέτηση τοῦ ἐδάφους.

Διὰ τὸ ὅτι, ἐὰν οἱ ἐργασίες αὐτὲς εἶχαν ἐγκριθεῖ, ἐὰν δηλαδὴ ἡ ἀρμοδιὰ νὰ εἰσηγηθεῖ σχετικῶς Διεύθυνση εἶχε συμφωνήσει μὲ τὰ προταθέντα, ἡ εἰκόνα τῆς ἀνασπλωμένης τῶρα ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνος δὴ ἦταν πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ὅ,τι εἶναι σήμερα, δὲν πιστεύω νὰ ἀμφιβάλλει κανεὶς. Πράγματι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρουσία ἀντιγράφων ἑπτὰ γλυπτῶν τοῦ ἀετώματος ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀφαίρεσαν οἱ πράκτορες τοῦ λόρδου Ἑλγιν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πολλὰς δεκάδες τῶν συμπληρώσεων τῆς κρηπίδος, τοῦ στερεοβάτου καὶ τῶν τεσσάρων κιονοκράνων, τὸ ἰσοσκελὲς τρίγωνο τοῦ ἀετώματος, μολοντί δὴ ἕξα-

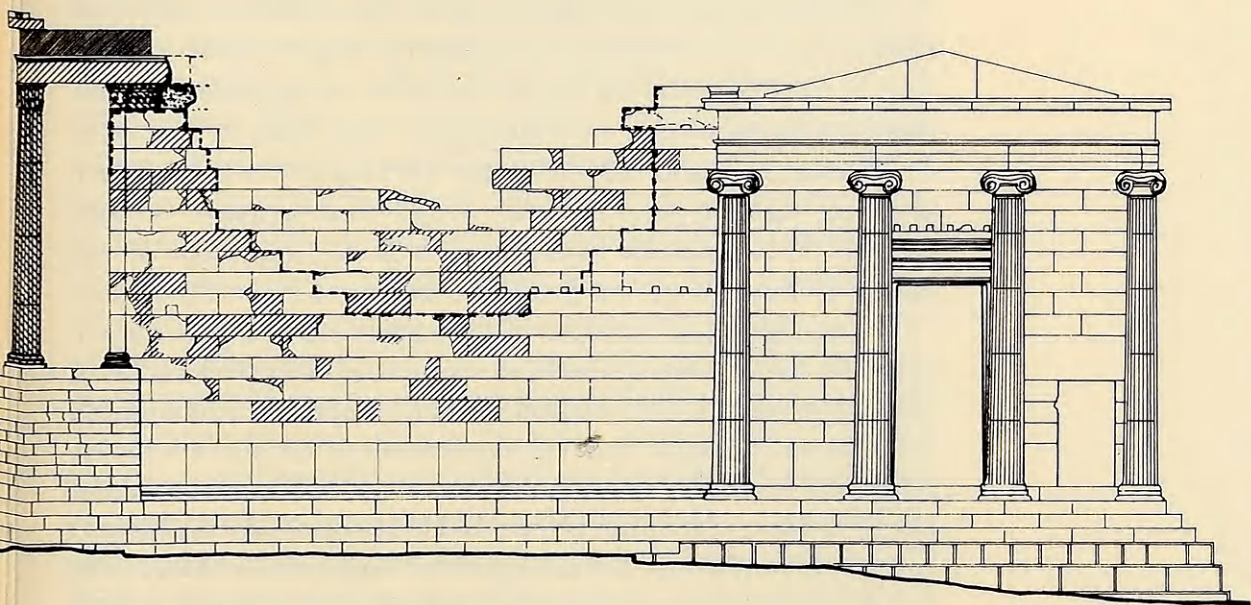
κολουθοῦσε νὰ παραμένει ἔλλιπές, κολοβό, δὰ γινόταν συμμετρικὸ ὡς πρὸς τὸν κατακόρυφο ἄξονα συμμετρίας. Δὲν δὰ εἶχε δηλαδὴ τὴ φυσικότητα ἐρειπίου.

2. Τὸ δεύτερο παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ τὴν τελευταία ἀναστίλωση τοῦ Ἐρεχθείου (1979-1987). Θὰ ἀρχίσω ἀπὸ τὴν πλεον ἀκραία ἐφαρμογὴ τῆς δειγματολογικῆς ἀναστηλώσεως. Πρόκειται διὰ μία γωνία τοῦ κυρίου. Πράγματι, ἡ συμπλήρωση τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ Ἐρεχθείου, περιλαμβανομένης τῆς πρὸς Ἀνατολὰς ἀπολήξεως τοῦ βορείου τοίχου τοῦ σπηκοῦ — ἔργον τὸ ὁποῖο σημαντικῶς ὑπερέβη τὰ ὄρια τῆς ἀναστηλώσεως Μπαλάνου— μὲ κανέναν τρόπο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθεῖ σὲ κάποιο προηγούμενον ἀναστηλώσεως ἐνὸς κλασικοῦ μνημείου, καὶ μάλιστα τῆς σπουδαιότητος τοῦ ναοῦ αὐτοῦ. Ἡ ἰδέα τῆς συμπληρώσεως τῆς μὴ ὑφισταμένης γωνίας δὲν ἀνήκει μὲν στὸν ἀρχιτέκτονα τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ Ἐρεχθείου, ὑποστηρίχθηκε ὅμως καὶ υἱοθευθῆκε τόσο ἀπὸ αὐτὸν ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἀκροπόλεως. Ἡ ἐργασία αὐτὴ

Ἀνασχεδίαση ὄψεως τῆς βορείας, ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἐρεχθείου, βασισμένη σὲ σχέδιον ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν ἐφημερίδα «Τὸ Βῆμα» τῆς 9 Νοεμβρίου 1986, μαζὶ μὲ σχετικὸ κείμενον ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ Ἐρέχθειον διασώθηκε».

Στὸ σχέδιον παρουσιάζεται ἡ τελευταία ἀναστίλωση τοῦ βορείου τοίχου τοῦ σπηκοῦ (1979-1987), καθὼς καὶ ἡ συμπλήρωση τῆς μὴ ὑφισταμένης, ἕως τὸ 1987, βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ μνημείου. Μὲ ἐν τὸν ὅτι ἐρ ν , δια κε κο μ μέ ν η γ ρ α μ ἡ δίνονται τὰ ὄρια τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ ἴδιου τοίχου ἀπὸ τὸν Νικόλαον Μπαλάνον (1902-1909). Οἱ διαγραμμισμέναι ἐπιφάνειαι ὑποδηλώνουν τὰ συμπληρώματα τῶν κενῶν καὶ φθορῶν κατὰ μῆκος τῶν ἀκμῶν τῶν λίθων, καθὼς καὶ τῶν ἐξ ὀλοκλήρου νέων λίθων. Εἶναι ἀπὸ καινούριον, λευκὸ μάρμαρον. Εἰδικῶς, ἡ συμπλήρωση τῶν κενῶν τῆς ἰωνικῆς ζωφόρου ἔχει γίνεσθαι ἀπὸ ἐξ ὀλοκλήρου νέουσι λίθοισι ἀπὸ μαῦρον μάρμαρον. Μὲ διαγραμμισμένη ἀντιθέτου φορᾶς ὑποδηλώνονται οἱ ἀντικαταστάσεις μὴ ὑφισταμένων στὴν Ἑλλάδα μελῶν ἀπὸ κυτὰ ἀντίγραφα τῶν πρωτοτύπων, κατασκευασμένα ἀπὸ σιμεντοκονία: βάσις, τέσσαρις σφόνδυλοι, κιονόκρανον τοῦ ἀκράϊου (πρὸς Βορρᾶν) κίονος τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως, καθὼς καὶ τὸ ἀκράϊον (πρὸς Ἀνατολὰς) μέλος τῆς ἐπικρανίδος τοῦ βορείου τοίχου. Τὸ ἀκριβῶς ἐπόμενον, ἐπίσης νέον μέλος τῆς ἴδιας ἐπικρανίδος ἔχει ἀποτιμηθεῖ, δὲν φέρει τὸν ἀνάγλυφον διάκοσμον καὶ τὰ κυμάτια τοῦ διπλανοῦ μέλους, καὶ ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι ἐν ἑσοχῇ. Ἔτσι, ὁ θεατὴς δὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι, εἰδικῶς αὐτοῦ τοῦ μέλους, τὸ πρωτότυπον δὲν ὑφίσταται πουθενά, ὅτι ἔχει δηλαδὴ ἀπωλεσθεῖ.

μοιραίως συνδέθηκε με τὴν πρὸς τὰ ἄνω ἀλλὰ καὶ πρὸς Ἄνατολὰς ἐπέκταση τοῦ ἀναστηλωμένου (μερικῶς) βορείου τοίχου τοῦ μνημείου, καθὼς καὶ μετὰ τὴν ἀναδιάταξη τῶν λίθων ἐκείνων τοῦ νοτίου καὶ τοῦ βορείου τοίχου πού, ὅπως ἀποδείχθηκε, μόνο μετὰ τὴ διάλυση (ἀποξήλωσή) τους, εἶχαν παρατοποθετηθεῖ ἀπὸ τὸν Μπαλάνο. Ἡ συνδρομὴ τῶν δύο τελευταίων παραμέτρων ἔπρεπε νὰ ῥεῖ κάνει ὄλους διστακτικότερους στὴ συμπλήρωση τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας. Δὲν τοὺς ἔκανε. Ἀκόμη χειρότερα, προκειμένου νὰ συμπληρῶσουν μία γωνία, τῆς ὁποίας τὰ περισσότερα καὶ μορφολογικῶς πρὸ ἐνδιαφέροντα, πρὸ ἰσχυρὰ στοιχεῖα βρισκόνταν στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο —εἶχαν καὶ αὐτὰ ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ λόρδου Ἑλγιν—, πῆραν τὴν ἀπόφαση τὰ μὲν ἀποκείμενα στὸ Λονδίνο νὰ τὰ ἀντικαταστήσουν μὲ ἀκριβῆ ἀντίγραφα ἀπὸ εἶδος σιμεντοκονίας κυτευμένης σὲ ἐκμαγεῖα (καλούπια), τὰ λοιπὰ δὲ νὰ γίνουν ἀπὸ νέο λευκὸ μάρμαρο ἀλλὰ καὶ νέο μαῦρο μάρμαρο (ἰωνικὴ ζωφόρος), ἐνῶ ὅσα δὲν ἀνῆκαν οὔτε στὴ μία οὔτε στὴν ἄλλη κατηγορία, ὅσα δηλαδὴ εἶχαν ἀπωλεσθεῖ διὰ παντός, νὰ γίνουν χυτὰ, σὺς διαστάσεις μήκους πού προέκυπτε ὅτι εἶχαν τὰ ἀρχικά. Ἡ ἐξομοίωση τῶν δειγμάτων ἀρχικῶν λίθων πρὸς τὶς διαστάσεις, τὸν βαθμὸ ἐπεξεργασίας τῶν

NEO ΛΕΥΚΟ ΜΑΡΜΑΡΟ

NEO ΜΑΥΡΟ ΜΑΡΜΑΡΟ

ΧΥΤΟ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟ ΑΠΟ ΣΙΜΕΝΤΟΚΟΝΙΑ

ἐπιφανειῶν κλπ. ἔφθασε ἐδῶ σὲ καταστάσεις αὐτόχρονα ἀδιέξοδες. Ἐνα ἀπὸ τὰ μαρμάρινα ὁμοιώματα (τὸ ἐπιστύλιο μεταξὺ τοῦ ἀκράιου, πρὸς Ἄνατολās, κίονος τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως καὶ τῆς παραστάδος τοῦ βορείου τοίχου) συνέβη νὰ μὴν διαθέτει ὑποκειμένους (ἀνασπλωμένους) λίθους παρὰ μόνο πρὸς τὸ ἓνα του (τὸ πρὸς Ἄνατολās) ἄκρο. Ἔτσι, μετεωριζόταν ἔχοντας ἀπὸ κάτω του ἓνα κενὸ τόσο μεγάλο, ὥστε νὰ φαίνεται ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς Ἁγίας Εἰρήνης ἢ καὶ ἀπὸ πρὸ μακριά, ἀπὸ τὴν ὁδὸ Αἰόλου, ὡς νὰ ἦταν ἓνα κομμάτι ἐτοιμόρροπο, ποὺ δὲ ἔπεφτε ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ. Στὴν ἔντονη ἀντίδρασή μου διὰ τὸ ἀπίστευτο αὐτὸ σύνολο (Ἰούλιος 1987) καὶ τὸ αἴτημα τῆς καθαιρέσεως ποὺ πρόβαλα, κρίθηκε ὅτι αὐτὸ δὲν ἔπρεπε νὰ γίνῃ διὰ λόγους κύρους, ἀλλὰ ὅτι εἶχα δίκαιο νὰ ἐπισημάνω τὸν μετεωρισμὸ τοῦ λίθου. Καί, τότε, παραβιάσθηκε ὁ κανὼν τοῦ ὁμοιώματος, ὁ κανὼν τοῦ δείγματος τοῦ ἀρχικοῦ ἀπὸ ὅπου ξεκινοῦν ὅλα στὴ δειγματολογικὴ αὐτὴ ἀνασπλώση. Καὶ πρῶτον μὲν ἀποκόπηκε τὸ ἄκρο τοῦ μετεωριζομένου λίθου, δεύτερον δὲ συμπληρώθηκε μέρος τοῦ κάτω κενοῦ (τῆς ἐπικρανίδος) μὲ ἓνα κομμάτι σὲ ἔσοχή, προκειμένου νὰ ὑποδηλωθεῖ ὅτι, εἰδικῶς δι' αὐτό, δὲν ὑπῆρχε πουθενὰ τὸ πρωτότυπό του. Τὰ ἀνωτέρω ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν σαφέστερα χάρη στὸ δημοσιευόμενον ἐδῶ σχέδιο.

Πάντως, ἀναμένεται ἡ δημοσίευση τῆς ἀνασπλώσεως αὐτῆς στὸ σύνολό της, καὶ αὐτὴ βεβαίως ἐμπεριέχει καὶ πάμπολλα θετικὰ στοιχεία, τὴ διάσωση ἰδίως τοῦ κυρίου ἀπὸ τοὺς ὀξειδωμένους συνδέσμους τῆς ἀνασπλώσεως τοῦ Μπαλάνου. Ἄξιζε ὅμως τὸ Ἐρέχδειο, τὸ ἀριστούργημα αὐτὸ καὶ ἰσοδύναμο τοῦ Παρθενῶνος στὸν ἰωνικὸ ρυθμὸ, αὐτῆς τῆς μεταχειρίσεως; Ἡ ἀπάντηση ὅτι πολλοὶ δὲ δοῦν καὶ λίγοι δὲ ἀνυληφθοῦν τὰ γενόμενα, ἢ ὅτι δὲ ἐκτιμήσουν ὅτι αὐξήθηκε ἡ διδακτικότητα τοῦ μνημείου, διόλου δὲν τιμᾷ ὅλους μας.

Ἀναλόγου ὅμως νοοτροπίας, μιᾶς προσεγγίσεως πού, ἐπαναλαμβάνω, ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ μονάδα, τὸ κάθε μέλος, διὰ νὰ ἀδροισθεῖ σὲ πολλά, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ὅλα «δομικῶς ἀποκαταστημένα», στὸν τύπο τοῦ δείγματος τοῦ ἀρχικοῦ, εἶναι καὶ ἡ ἀνασπλώση τῶν δύο πλευρικῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ, τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου. Ἐδῶ, στὸ ἐσωτερικὸ μὲν τῶν τοίχων, τὰ δείγματα εἶναι ἀλλοῦ πρὸ σκόρπια καὶ ἀλλοῦ πάλι τυχαίνει νὰ συνέχονται. Στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ βορείου τοίχου συνέχονται μάλιστα διαγωνίως, σὲ βαθμιδωτὴ διάταξη (πρβ. σχέδιο), ποὺ γιὰ ἀρκετὲς δεκαετίες δὲ εἶναι εὐδιάκριτη (τώρα εἶναι εὐδιάκριτη καὶ

ἀπὸ τὴν πόλιν), ἕως οὗτου ἐξομοιωθεῖ χρωματικά πρὸς τοὺς αὐθεντικούς λίθους. Στὸ ἐσωτερικὸ ὅμως καὶ τῶν δύο τοίκων, οἱ λίθοι εἶχαν μία πολὺ τραυματικὴ εἰκόνα ἐξ αἰτίας δερμικῆς θραύσεως. Σὲ πολλοὺς ἔλειπε, σὲ σημαντικὸ βάθος, τὸ ὑλικὸ καί, φυσικά, οὔτε ἕνας δὲν διατηροῦσε τὴν ἀρχικὴν του ἐπιφάνεια (πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπηταίου). Λόγοι στατικοὶ ἐπέβαλαν τὴ συμπλήρωση ἐκείνων, ποὺ ἦσαν οἱ πιὸ κολοβωμένοι. Ὅμως, ἡ ἔννοια τοῦ δείγματος πρυτάνευσε καὶ ἐδῶ μὲ ὄλη τῆς τὴν ἀρχαιολογικὴ ἀκρίβεια: σὺς μέχρι δεκάτου τοῦ χιλιοστοῦ ἀνακτῆσεις τῶν ἀρχικῶν διαστάσεων, τοῦ ἀρχικοῦ βαθμοῦ σμιλεύσεως τῶν ἐπιφανειῶν κλπ. Ἔτσι, στοὺς μὴ συμπληρωμένους λίθους ἐπιβλήθηκε ἡ συμβίωση καὶ ἀντιπαραβολὴ πρὸς ὅ,τι ἦταν κάποτε τὸ ἀρχικόν. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι τὰ σποραδικά, τυχαίας θέσεως δείγματα, ὅσο καὶ τὰ τυχαῖα πλέον περιγράμματα γιγαντιαίων ἐπιφανειῶν πανταχόθεν συνεχομένων δειγμάτων, ἀπὸ κατάλευκο μάρμαρο Διονύσου. Τὸ θέαμα ἔχει καταπλήξει πολλοὺς, ἐνῶ οἱ ὑπεύθυνοι οὐδέποτε τόλμησαν, ἕως τώρα, νὰ δώσουν πρὸς δημοσίευση εὐκρινὲς φωτογραφικὸ ὑλικόν. Τὸ ἔκαναν οἱ ξένοι πρὶν ἀκόμη ἀφαιρεθοῦν οἱ σκαλωσιές (βλ. Muss - Schubert, ὅ.π. εἰκ. 126).

Ἄναφορικῶς, τώρα, πρὸς τὴ μέθοδο ἢ ὁποία, εἴτε στὴν περίπτωσι τοῦ Ἐρεχθεῖου εἴτε καὶ ἄλλων μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως ἢ καὶ ἄλλων ἐλληνικῶν ἱερῶν, ἐφαρμόζεται διὰ τὴν κατασκευὴ ἀκεραίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀποτελουμένων ἀπὸ ἕνα ἢ περισσότερα θραύσματα τοῦ ἀντιστοίχου αὐθεντικοῦ, καθὼς καὶ τὴ συμπλήρωση τῶν κενῶν μὲ νέο ὑλικόν, νέο λίθον ἢ μάρμαρον —τὴ «δομικὴ ἀποκατάστασις»—, πρέπει νὰ πῶ ὅτι, παρὰ τὴς ἐπανειλημμένες διαβεβαιώσεις περὶ τοῦ ἀπολύτου σεβασμοῦ πρὸς τὸ αὐθεντικόν ὑλικόν, γίνεται στὴν πράξιν μία ἀπολάξευσι τῶν ἐπιφανειῶν, τὸ βάθος τῆς ὁποίας ποικίλλει μὲν κατὰ περίπτωσι, δὲν εἶναι ὅμως ἀμελητέον. Καὶ αὐτὸ γίνεται γιὰ τὴν ἐξομάλυνσι τῶν ἐπιφανειῶν θραύσεως, προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθεῖ, ἔτσι, ἡ ἀπόλυτη συναρμογὴ τῶν ἐκατέρωθεν ἐπιφανειῶν, ἀνάμεσα σὺς ὁποῖες παρεμβάλλεται ἄλλωστε κοινία μὲ βάση τὸ λευκὸ τσιμέντον. Συνεπῶς, ὑφίσταται μία περιορισμένη ἀπώλεια μάζας αὐθεντικοῦ ὑλικοῦ καί, τὸ κυριότερον, τὰ τυχόν ὑφιστάμενα τεκμήρια μεταγενεστέρων χρήσεων ἢ τῶν περιστατικῶν τῆς καταστροφῆς κλπ. χάνονται διὰ πάντα, καὶ ἐὰν ἀκόμη ἀναστραφεῖ ἡ διαδικασία καὶ ἀποξηλωθεῖ τὸ γνήσιον κομμάτι. Ἄλλὰ, καθὼς ἡ ἀπολάξευσι αὐτὴ φθάνει ἕως τὰ ὅρια τῶν ὀρατῶν ἐπιφανειῶν, ἢ φυσικόν-

τητα της βιαίας θραύσεως που όδηγοῦσε σὲ ἀκμὲς ἐντελῶς ἀκανόνιστες, ἀκόμη καὶ μικροσκοπικές, χάνεται, διὰ νὰ πάρει τὴ θέση της μία τεθλασμένη γραμμὴ ἢ μία γλυκερὴ καμπύλη. Ἐκεῖθεν καὶ τὸ εὐθειογενὲς ζῆγκ ζᾶγκ τῶν ὀρίων μεταξὺ αὐθεντικοῦ καὶ συμπληρώσεως, κάτι που ἐπαυξάνει τὴν εἰκόνα τοῦ τεχνητοῦ καὶ ὄχι τοῦ φυσικοῦ ἐρειπίου, καθὼς δὲν ἀφορᾷ ἓνα μόνο λίθο ἀλλὰ ὅλους ὅσοι συμπληρώθηκαν μὲ νέο ὑλικό, καθὼς καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, που ἔχουν συμπληρωθεῖ.

Περαιτέρω ὅμως, ὅπως εἶπα καὶ προηγουμένως, στίς συμπληρώσεις τῶν θραυσμάτων τῶν γνησίων μελῶν ἐπιδιώκεται μακροπροθέσμως ὄχι ἡ διαφοροποίηση τοῦ αὐθεντικοῦ ἀπὸ τὸ νέο ὑλικό, ἀλλὰ ἡ ἐξομοίωσή τους. Ἔτσι, ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ δημιουργοῦνται ἰσχυρὲς ἀντιθέσεις μεταξὺ γηρασμένης ἐπιφανείας καὶ ἐκτυφλωτικῶς λευκῶν συμπληρώσεων καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τίθενται ὅλες οἱ προϋποθέσεις ἀπαλείψεως ὁποιασδήποτε διαφορᾶς μεταξὺ γνησίου καὶ συμπληρώματος, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ τὴ φυσικὴ φθορά. Ὁ ἐπισκέπτης τοῦ μέλλοντος δὲ εἶναι ἀδύνατον νὰ διακρίνει ποιὲς ὑπῆρξαν οἱ συμπληρώσεις τῆς δεκαετίας τοῦ '80 καὶ ποιὲς οἱ γνήσιες ἐπιφάνειες, τῶν τοίχων λ.χ. τοῦ Ἐρεχθείου, τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Καί, τώρα, ἄς δοῦμε ποιοὶ εἶναι οἱ δρόμοι ἐκεῖνοι που ὀδηγοῦν, ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει, τὴ σκέψη ὅσων πρῶτοι ἐπινόησαν ἢ ὑποστήριξαν τὶς δειγματολογικὲς ἀναστηλώσεις, ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, πῶς ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν δεδομένων τοῦ κάθε μνημείου φθάνει ὁ ἀναστηλωτὴς στὴ σύνθεση, στὴ σύνταξη τῶν προτάσεων ἀναστηλώσεως. Θὰ καταφύγω διὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ στὴν παρουσίαση τριῶν εἰκόνων, τῶν ὁποίων κατόρθωσα νὰ διακρίνω τὴν παρουσία στους ἰδιάζοντες αὐτοὺς τρόπους τοῦ σκέπτεσθαι.

Εἰκόνα 1η. Τὴν ὀνομάζω σύνδρομο τοῦ puzzle. Μόνον ἡ πρώτη λέξη μοῦ ἀνήκει, διότι νομίζω ὅτι βρίσκεται κανεὶς πρὸ ἐνὸς συνόλου (συνδρομῆς) συμπεριφορῶν σχετιζομένων μὲ ὅσους ἔχουν ἀσκηθεῖ ἢ ἀρέσκονται στὴν ἐπίλυση πολυπλόκων ἀσκήσεων παρατηρητικότητας, μνήμης καὶ γνώσεων, εἰδικῶν ἢ ἐγκυκλοπαιδικῶν. Μὲ τὸν γενικὸ ὄρο «puzzle» φέρεται πάντως, στὰ ἀγγλικά, μία κατηγορία παντελῶς διαφορετικοῦ ἐπιπέδου ἀσκήσεων ἀλλὰ καὶ παιγνιδιῶν, περιλαμβανομένων τῶν σταυρολέξων.

Τὰ puzzles, ὡς παιγνίδι παιδιῶν σχολικῆς ἡλικίας ἀλλὰ καὶ ἐφήβων, γνωρίζουν καὶ σήμερα μεγάλη διάδοση. Στὴν ἀπλούστερή των μορφή δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἓνα σωρὸ μικρῶν κομματιῶν χαριοῦ, ποικίλων σχημάτων, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ μία εἰκόνα ἢ παράσταση ἢ φωτογραφία μιᾶς κατασκευῆς, τὴν ὁποία μπορεῖ τὸ παιδί νὰ συνδέσει μόνον ἐὰν κατορθώσει νὰ ταυτίσει ἕως καὶ τὸ τελευταῖο κομμάτι χαριοῦ, μὲ μία συγκεκριμένη θέση τοῦ ὑποδεικνυομένου σχήματος. Τὰ puzzles, ὅπως καὶ τὰ σταυρόλεξα, παίζονται ἀπὸ ἓνα ἐκάστοτε ἄτομο. Ἡ ἀπουσία συμπαίκτη στερεῖ, ἔτσι, τὸ παιδί ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τῆς ἄμιλλας καὶ τὴν ἱκανοποίηση τῆς νίκης ἐπὶ τοῦ «ἄλλου». «Ἄλλος», λοιπόν, δὲν ὑφίσταται. Ἀπομένει μόνον ἡ χαρά, ἡ ἱκανοποίηση τῆς ἐπιλύσεως, καὶ αὐτή, σύνηθες στὰ παιδιά, ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπιδειχθεῖ, νὰ παρουσιασθεῖ καί, ἔτσι, νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ τὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὸν παρατυχόντα τρίτο, ἓναν συγγενή, ἓνα ἄλλο παιδί.

Στὸ ἐπίμοχθο ἔργο τῆς ταυτίσεως δεκάδων ἢ ἑκατοντάδων ἀποτμημάτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ τὸ κατακείμενο αὐθεντικὸ ὑλικὸ ἐνὸς κλασικοῦ ἀρχαίου, ἢ ἀκόμη καὶ γλυπτῶν, ἐπιδίδονται, ἀλλὰ διὰ λογαριασμὸ ἀρχαιολόγων ἢ καὶ ἀρχαιολογούντων ἀρχιτεκτόνων, καὶ μερικοὶ ἔμπειροὶ στὰ τοῦ μαρμάρου ὡς φυσικοῦ πετρώματος ἀλλὰ καὶ ὡς ἀντικειμένου τῆς λιθοξοϊκῆς τεχνίτες, τνικῆς συνήθως καταγωγῆς, ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Νικόλαο Σκαρῆ, δεινὸ σχεδιαστὴ τοῦ Ὁρλάνδου, ἕως μερικοὺς σημερινοὺς μαρμαροτεχνίτες.

Φαίνεται, πάντως, πὼς ἡ ἐπιδεξιότητα καὶ ἱκανότητα τῆς ἐπιλύσεως τοῦ puzzle τῶν διασπάρτων, ὅταν δὲν ἀνήκει σὲ ἓναν τεχνίτη ἀλλὰ στὸν ὑπεύθυνο τῆς ἀναστηλώσεως, καταντᾷ ἐνίστε ἓνας μεγάλος πειρασμός. Σ' αὐτὸν διακρίνει κανεὶς κάτι ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ παίκτη τῶν puzzles, τὴν ἐπιθυμία τῆς παρουσιάσεως τοῦ ἀποτελέσματος. Ἔτσι, ὁ ἀρχιτέκτων δὲν περιορίζεται σὲ μία δημοσίευση τοῦ σχετικοῦ σχεδίου, ἀλλὰ ἐπιδιώκει νὰ στήσει στὸν κῶρο τὸ σύνολο τοῦ ἐπιλυμένου puzzle. Καί, προκειμένου νὰ δοῦν ὅλοι τὴ συναρμολογημένη εἰκόνα, κάνει τὸ σφάλμα, ἀντὶ τῆς συνθέσεως ποὺ τοῦ ζητεῖται, νὰ παρουσιάσει ὡς λύση τὴν ἴδια τὴν ἀνάλυση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν-ἀρχαιολογικῶν του δεδομένων. Ἀντί, δηλαδή, νὰ προχωρήσει τώρα ἀφαιρετικὰ μᾶλλον παρὰ ἐπικυρωτικά, κρίνοντας τὰ ἐκάστοτε ὑπὲρ καὶ κατὰ καὶ ἔχοντας πάντα κατὰ νοῦν τὴ διαφορὰ τῆς εἰκόνας, τοῦ σχεδίου, καὶ τῆς εἰκόνας τῆς πραγματικῆς, τοῦ ἱσταμένου ἐρει-

πίου, «βελτιώνοντάς» το, ἀλλὰ ἔτσι ὥστε ἡ νέα εἰκόνα ποὺ δὰ δημιουργηθεῖ νὰ εἶναι συνταιριασμένη πρὸς τὸ ὑπόλοιπο ἐρείπιο καὶ νὰ ἀκολουθεῖ τοὺς νόμους τῆς φυσικῆς φθορᾶς του, ἢ ὅσης φυσικῆς φθορᾶς ἄφησε ὁ προγενέστερος ἀνασπλωτής, θεωρεῖ τὸ ἰστάμενο ἀρχαῖο ὡς τὸν ἰδεωδέστερο κῶρο ἐκθέσεως τοῦ ἐπιλυθέντος puzzle τῶν διασπάρτων, ἔτσι ὥστε νὰ παραμείνει ἐκεῖ, εἰς κοινὴν θέαν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο σύνθεσιν δὲν ὑφίσταται στὴν οὐσία, ἡ ὅλη διαδικασία γίνεται μηχανιστική, ἐγκεφαλική, ἀκολουθώντας τὸ σχέδιο τοῦ δείγματος τῆς ἀρχικῆς μορφῆς (μία ὀρθὴ προβολὴ τῆς τάδε ἢ δεῖνα πλευρᾶς τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου) μὲ ὅλα τὰ κομματάκια τοῦ puzzle τῶν διασπάρτων στὴν ἀρχικὴ τους θέσιν. Ἐκεῖθεν καὶ ἡ εἰλικρινὴς στὸν αὐθορμητισμὸ τῆς στιγμῆς παρομοίωσιν τῆς ἀνασπλωτικῆς διαδικασίας πρὸς ἐκείνην τῆς ἐπισκευῆς καὶ ἀνικαταστάσεως τῶν φθαρθέντων ἐξαρτημάτων μιᾶς μηχανῆς.

Ἄλλὰ, δὰ προσέξατε ἴσως, ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτὴ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι τοῦ ἀνασπλωτοῦ δὲν μᾶς ἐξηγεῖ καθόλου διὰ ποιοῦ λόγου ἐπεμβαίνει μὲ τὴν προσθήκην νέου ὑλικοῦ καὶ ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑφίσταται κάποιον ἐπιλυμένο puzzle διασπάρτων, ἀφοῦ δὲν ὑφίστανται διάσπαρτα.

Εἰκόνα 2η. Τὸ ἀνασυντιθεμένο ἀπὸ τὰ ὀστράκα του (θραύσματά του) ἀγγεῖο τῶν μουσειακῶν ἐκθέσεων. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ ἀγγείου μιᾶς μουσειακῆς ἐκθέσεως, ποὺ ἔχει ἀποτελεσθεῖ ἀπὸ τὴ συγκόλλησιν τῶν ἐντοπισθέντων ὀστράκων του, προβλήθηκε ὡς εὐθέως ἀνάλογο τῆς διδακτικῆς (= δειγματολογικῆς) ἀνασπλώσεως. Δὲν χρειάζεται ἴσως νὰ ἐξηγήσω περὶ τίνος πρόκειται. Κοινὸ στοιχεῖο τοῦ τρόπου αὐτοῦ σκέπτεσθαι πρὸς τὸν ἀμέσως προηγούμενον εἶναι, καὶ πάλι, ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς puzzle, αὐτὴ τὴ φορὰ ὀστράκων καὶ ὄχι ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα, ἀφοῦ ἀναγνωρισθοῦν ὡς ἀνήκοντα στὸ ἴδιον ἀκριβῶς ἀγγεῖο — κάποιου γνωστοῦ τύπου ἀγγεῖο — ταυτίζονται πρὸς μία συγκεκριμένη του θέσιν τὸ καθένα.

Βέβαια, ἀμέσως παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι οἱ προβάλλοντες τὸ δῆθεν αὐτὸ προηγούμενον, ἀποσιωποῦν οὐσιώδεις διαφορὰς. Ὅτι δηλαδή, κατὰ τὰ πρὸ πολλοῦ διεθνῶς κρατοῦντα περὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ἔργων τέχνης καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων μιᾶς ἀνασκαφῆς, τὰ ἐλλείποντα τμήματα συμπληρώνονται μὲν ἀπὸ νέο ὑλικὸ ποὺ ἀκο-

λουθεῖ λ.χ. τὴν καρπυλότητα τοῦ ἀγγείου, τῶν ὁποίων ὄμως συμπληρωμάτων ἢ ἐπιφάνεια δὲν ἀπομιμείται ἐκείνην τῶν γνησίων ὀστράκων. Δὲν τῆς δίδεται τὸ ἴδιο χρῶμα ἀλλὰ κάποιον οὐδέτερο, καὶ δὲν ἐπιζωγραφίζεται, ὥστε νὰ ἀπομιμηθεῖ τὴ λίγο πολὺ εἰκαζόμενη συνέχεια τῆς διακοσμήσεως ἢ παραστάσεως. Τὰ ἀντίθετα ἀκριβῶς συμβαίνουν, ὅπως ἕως τώρα εἶδαμε, στὶς δειγματολογικὲς ἀναστηλώσεις τῶν κλασικῶν μας μνημείων.

Εἰδικῶς μάλιστα διὰ τὴν περίπτωσιν ἀρχαίων μνημείων ὅπως ἐκεῖνα τῆς Ἀκροπόλεως ἢ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Ἐπικουρίου τῶν Βασσῶν, τὰ ὁποῖα οὐδέποτε καταχώσθησαν ὅπως τὰ ὀστράκα ἐνὸς ἀρχαίου ἀγγείου, ἢ ἀντιστοιχία τῶν δύο περιπτώσεων πάσχει καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἐκτιμήσεως τοῦ παράγοντος τῆς ἱστορίας, πού εἶναι ἄλλος διὰ τὰ μνημεῖα αὐτὰ καὶ πολὺ πιὸ περιορισμένος στὴν περίπτωσιν τῶν θραυσμάτων ἐνὸς ἀγγείου, πού ἀνασύρθηκε ἀπὸ τὴ γῆ ἢ τὸν βυθὸ τῆς θαλάσσης.

Ὅπως ὄμως καὶ ἡ προηγούμενη, οὔτε καὶ αὐτὴ ἡ προσέγγισιν τοῦ τρόπου σκέπτεσθαι τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς δειγματολογικῆς ἀναστηλώσεως ἐξηγεῖ τὸν λόγον συμπληρώσεως φθορῶν καὶ κενῶν (*lacunae*) τοῦ ἰσταμένου ἐρειπίου, διὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει ἴχνος αὐθεντικοῦ ὑλικοῦ, οὔτε καὶ κάποιος σταυκὸς ἢ ἄλλος παρόμοιος λόγος. Ἡ τρίτη εἰκόνα δὲ ἐπιβεβαιώσει ὅσα ἀναφέραμε ἤδη περὶ ὁμοιωμάτων ἢ δειγμάτων τοῦ ἀρχικοῦ κυρίου.

Εἰκόνα 3η. Τὸ ὁμοίωμα ἢ δεῖγμα τοῦ ἀρχικοῦ. Ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ σκέπτεσθαι ἔχει κάποια συγγένεια μὲ τὴν ἀξία πού κατέχει γενικῶς ἡ εἰκόνα τῶν πραγμάτων ὡς ὑποκατάστατο (γνωστικό, πληροφοριακὸ ὑποκατάστατο) τοῦ ὑφισταμένου πράγματος. Ἡ ἀνάδειξιν αὐτὴ τῆς εἰκόνας, καὶ γενικῶς τοῦ εἰκονογραφικοῦ ὑλικοῦ, ὡς μιᾶς ἀξίας καθ'αυτῆς ἔλκει τὴν καταγωγὴν ἀπὸ χώρες ὅπως οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς καὶ ἡ Ἰαπωνία. Ἡ Ἀμερικὴ πρώτη λάτρευσε τὴν εἰκόνα καὶ ἔκανε τὴν ἑβδομὴ τέχνη καὶ τὴν παραγωγὴν ταινιῶν διὰ τὰ τηλεοπτικὰ κανάλια τῆς ὑψηλῆς ἀκμαῖο κλάδο τῆς παραγωγῆς, ἰδίως μετὰ τὸν τελευταῖον Παγκόσμιον πόλεμον. Ἡ σκηνογραφία ἀναπτύχθηκε σὲ ὕψην δυσπρόσιτα διὰ τὴ γηραῖά ἡμῶν. Συναφῆς εἶναι ἡ περίπτωσιν τῶν «Disneylands», μὲ ἀναπαραστάσεις πιθανοφανῶν ἀρχιτεκτονημάτων ὡς χώρων παιγνιδιοῦ καὶ καρᾶς τῶν παιδιῶν, ἢ ἰδιαίτερη φροντίδα διὰ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖ πα-

ράδοση και διὰ τὴν Ἰαπωνία. Καὶ στὶς δύο χῶρες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ Ἰαπωνία ἀνήγαγε σὲ ἀντικείμενο προηγμένης τεχνολογίας τόσο τὴν ἠλεκτρονικὴν εἰκόνα (computer graphics) ὅσο καὶ τὴ φωτογραφία, δὲν ὑφίσταται κανένα μνημεῖο ἐξ ὧσων συναντᾷ κανεὶς στὴν Εὐρώπη (τόσο ἀπομακρυσμένη ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς χῶρες), ἀρχαιότερο τουλάχιστον τῶν τελευταίων τριακοσίων ἐτῶν περίπου. Στὴν Ἰαπωνία, εἰδικότερα, ὄχι μόνον κίζονται ἀκόμη ναοὶ στὸν τύπο καὶ τὴ μορφή τῶν πολὺ παλαιότερων αὐθεντικῶν (κάτι ἀνάλογο, κάπως, μὲ τὴ δική μας σύγχρονη, βυζαντινὴ δῆθεν ναοδομία), ἀλλὰ καὶ οἱ ὑφιστάμενοι παλαιοὶ ναοί, κτίρια ὅπου ὑπάρχουν κατασκευὲς ἀπὸ ξύλο, ἐπισκευάζονται συνήθως διὰ τῆς ἀντικαταστάσεως τῶν φθαρμένων ξύλων ἀπὸ ἄλλα πανομοιότυπα.

Κατόπιν αὐτῶν, δὲν πρέπει νὰ φανεῖ περίεργο ποὺ στὴν Ἀμερικὴ (Nashville τοῦ Tennessee) ὑφίσταται τὸ μοναδικὸ στὸν κόσμον ὁμοίωμα τοῦ Παρθενῶνος, στὸ μέγεθος τοῦ Περικλείου ναοῦ. Στὸ ἐσωτερικὸ του μάλιστα ἔχει τοποθετηθεῖ γλυπτὴ μορφή, ποὺ ἀναπαριστᾷ τὴ χρυσελεφάντινη Ἀθηνᾶ τοῦ Φειδίου, στὶς εἰκαζόμενες διαστάσεις τῆς τελευταίας. Τὸ σύνολο τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτοῦ εἶναι τόσο διδακτικὸ τῆς ἀρχικῆς ἢ τῆς εἰκαζόμενης ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ σπηκοῦ, ὥστε φωτογραφίες του, ἀκριβῶς διὰ λόγους διδακτικούς (γνωστικούς) νὰ περιέχονται σὲ σύγχρονα βιβλία περὶ τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως.

Στὴν Ἰαπωνία, ἄλλωστε, ὅπως προσφάτως πληροφορήθηκαν τὰ μέλη τοῦ ΚΑΣ, ἔχουν ἤδη κατασκευασθεῖ μὲ ὑπερσύγχρονη ἠλεκτρονικὴ τεχνολογία (CAM) φωτογραφικὰ ὁμοιώματα ἐπὶ κεραμικοῦ ὑλικοῦ, τοῦ ἐσωτερικοῦ εὐρωπαϊκῶν μνημείων (μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρας ἐποχῆς) μὲ μνημειακὰ ζωγραφικὰ σύνολα, ὅπως τοιχογραφημένοι ναοί, παρεκκλήσια καὶ ἄλλοι συναφεῖς χῶροι (π.χ. ἡ Capella Sistina τοῦ Βατικανοῦ), σὲ κλίμακα φυσικὴ καὶ ὄχι ὑπὸ σμίκρυνση.

Δὲν εἶναι, ἔτσι, διόλου περίεργο τὸ γεγονός ὅτι Ἀμερικανοὶ ἀρχαιολόγοι, μία τῶν ὁποίων ἐπικαλέσθηκε μάλιστα τὴν περίπτωση τοῦ εἰς Nashville «Παρθενῶνος», καθὼς καὶ οἱ δύο Ἰάπωνες καθηγητές, τῶν ὁποίων ζητήθηκε ἡ γνώμη (ὁ ἓνας ἐξ αὐτῶν συμβούλευσε τὴν προμήθεια προηγμένου προγράμματος H/Y), ἦσαν τόσο δετικοὶ ὑπὲρ τῆς δειγματολογικῆς ἀναστηλώσεως!

Παρά ταῦτα, ἄμεση τουλάχιστον ἐπιρροὴ τῶν ἀμερικανικῶν καὶ ἰαπωνικῶν μεθόδων γνωριμίας μὲ μία κληρονομία δυσπρόσιτη διὰ μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, γνωριμίας μέσῳ ἀναπαραστάσεων στὶς τρεῖς διαστάσεις τοῦ χώρου ἢ μέσῳ ἄλλων, παρομοίας διδακτικότητας τρόπων, δὲν στοιχειοθετεῖται στὴ δική μας περίπτωση, πέρα ἀπὸ ὀρισμένες νύξεις περὶ τοῦ τρόπου «ἐπισκευῆς» τῶν ξυλοκατασκευῶν τῶν ἰαπωνικῶν μνημείων. Ἀντιθέτως ὅμως, ἡ λεγομένη «μαγεία τοῦ σχεδίου», ἡ σχεδιαστικὴ δηλαδὴ δεινότητα, ἡ ἐπιμέλεια τῶν προοπτικῶν ἀναπαραστάσεων, ἡ παραγγελία προπλασμάτων διὰ ἐκθέσεις ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλους λόγους (παρουσίαση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς κατὰ τὰ πιὸ πρόσφατα ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα), ἡ ἀντικατάσταση τῶν ἐπὶ τῶν μνημείων γλυπτῶν καὶ ἀναγλύφων ἀπὸ ἄλλα «πανομοίωτυπα» τῶν πραγματικῶν, ἡ παρουσία ἀκαδημαϊκῶν διδασκάλων συνηθισμένων στὴ χρῆση προπλασμάτων ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων καὶ ἔργων πλαστικῆς διὰ λόγους διδακτικούς, εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν «προηγούμενα» ἀρκετὰ ἐγγὺς πρὸς τὴ σύλληψη τῆς ιδέας τῶν ὁμοιωμάτων ἢ δειγμάτων τοῦ ἀρχικοῦ μέλους καί, ἐκεῖθεν, τοῦ ἀναστυλωθέντος μνημείου ὡς πράγματος ἰσοδυνάμου πρὸς τὸ ἀρχικό.

Βεβαίως, ἡ ὄλη ιδέα, ὅπως προαναφέρθηκε, σχετίζεται ἀμέσως πρὸς ἐκείνην τοῦ ἄλματος στὸν χρόνο, τὴν ταύτιση δηλαδὴ ποὺ κάνει ὁ ἀναστυλωτὴς τοῦ χρόνου τῆς ἐπεμβάσεώς του μὲ τὸν χρόνο τῆς ἴδιας τῆς δημιουργίας τοῦ ἀρχικοῦ κυρίου. Ὅσο τὸ δυνατόν πληρῆστερη εἶναι ἡ ἐπέμβασί του στὸ ἰστάμενο ἐρείπιο πρὸς ἄρσιν τῶν συνεπειῶν τοῦ χρόνου, φυσικῶν καὶ ἀνθρωπογενῶν —οἱ τελευταῖες μάλιστα διακρίνονται σὲ καλὲς καὶ κακὲς (βλαπτικὲς), ἐνῶ οἱ καλὲς (διασκευῆς) δυνατόν νὰ ἐπιλεγοῦν διὰ μία «συναναστίλωση»—, τόσο ἡ ἐπάνοδος στὸ ἀρχικὸ μνημεῖο εἶναι πειστικότερη. Ἀπὸ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ προέρχεται καὶ ἡ συμπλήρωση περιορισμένων κενῶν τῶν μελῶν, ποὺ καὶ ἀκέραια σχεδὸν εἶναι καὶ στὴ θέση τους διατηροῦνται. Σκέπτεται κανεὶς ὅτι ἐὰν ὑπῆρχε τρόπος ἀκινδύνου ἀφαιρέσεως τῆς φυσικῆς πάτινας τῶν ἐπιφανειῶν, θὰ προτεινόταν καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ εἴδους ἡ «ἀποκατάσταση» τοῦ ἀρχαίου!

Ἡ ἐμφάνιση καὶ ἀποδοχή, ἰδίως ἀπὸ δικούς μας ἀρχαιολόγους καὶ ἀρχιτέκτονες καὶ ὄχι ξένους —ἐξαιρουμένων κυρίως τῶν Ἀμερικανῶν καὶ Ἰαπώνων, ποὺ ἔχουν ὅμως διαφορετικὰ βιώματα—, ἔγινε μέσα σὲ ἓνα γενικότερο κλίμα λαϊκισμοῦ, πού, στὴ δεκαετία τοῦ '80,

κατέκλυσε τὴ χώρα καὶ χαρακτήρισε πολλές ἐκδηλώσεις τῆς δημοσίας μας ζωῆς, ἐνῶ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα νὰ ὑφίσταται, σὲ μικρότερη ἴσως ἔκταση, ἀλλὰ καὶ μὲ μερικές «ἐθνοκεντρικές» ἐξάρσεις. Τὸ «νὰ δώσουμε πρὸ πολὺ μνημεῖο στὸν κόσμο» δὲν θὰ εἶχε λεχθεῖ ἴσως ἐὰν δὲν εἶχε ἤδη φουντώσει ὁ λαϊκισμὸς αὐτός, ποὺ βρῆκε φυσικὰ πρόσφορο ἔδαφος ἀναπτύξεως ἀνάμεσα σὲ σημαντικὰ τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ μὲ χαμηλὴ ἐκπαίδευση, ἀδιακρίτως εἰσοδήματος. Καί, βεβαίως, ἔχει καὶ ὁ λαϊκισμὸς τὴ διαβρωτικὴ του δράση παντοῦ, περιλαμβανομένου τοῦ χώρου τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἡ μεταχείριση αὐτῆ τῶν «ἐθνικῶν» μας συμβόλων ποὺ τοὺς ἐπιφυλάσσει ἡ δειγματολογικὴ ἀναστίλωση, ἔχει κάποια, ἔμμεση ἴσως καὶ ὄχι συνειδητὴ διὰ τοὺς διασῶτες τῆς, σχέση μὲ τὸν λαϊκισμὸ.

Ἄλλὰ ἐρωτᾶται: γίνονται, πράγματι, διδακτικότερα τὰ κλασικὰ μας μνημεῖα, ποὺ προτείνεται νὰ ὑποστοῦν αὐτὴ τὴ δειγματολογικὴ ἀναστίλωση; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀρνητικὴ. Διότι τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο ἐλάχιστα πρὸ διδακτικὸ γίνεται ἀπὸ ὅσο ἦταν πρὶν (περίπτωση Ἐρεχθείου). Ἰσως πρὸ διδακτικὴ νὰ ἦταν ἡ δειγματολογικὴ ἀναστίλωση τοῦ Παρθενῶνος, ἐὰν δὲν εἶχε ἀναχαιτισθεῖ, ἕως τώρα, σὲ σημαντικό βαθμὸ, ὅπως ἔδειξε ἤδη διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

Ἄλλὰ, ἡ διδακτικότερη εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου διὰ τὸν ἐπισκέπτη του ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὸν τελευταῖο, καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ διασπορὰ καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν δειγμάτων τοῦ ἀρχικοῦ, ποὺ ἐνίοτε τὸν μπερδεύουν περισσότερο, καθὼς χρειάζεται ἓνα γλωσσάριο ἐρμηνείας μιᾶς ποικιλίας ἐπεμβάσεων (π.χ. βορειοανατολικὴ γωνία Ἐρεχθείου). Στοιχεῖα διὰ τὸ ἐπίπεδο γνώσεων τῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπισκεπτῶν ἀρχαιολογικῶν μας χώρων, ὅπως ἡ Ἀκρόπολις ἢ ἡ Ἐπίδαυρος, δὲν ὑφίστανται.

Ὅμως, εἰδήσεις διὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐκπαιδεύσεως ποὺ ἔχει παρασχεθεῖ σὲ εὐρύτητα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς τῆς χώρας ἤλθαν, μόλις τὸ 1995, στὸ φῶς, βασισμένα σὲ πληροφορίες ποὺ ἔδωσε ἡ ἀπογραφή τοῦ 1991. Ἔτσι, ἀποδεικνύεται πὼς τὸ 54,8% τῶν ἄνω τῶν 15 ἐτῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος χαρακτηρίζεται ὡς λειτουργικῶς ἀναλφάβητο, ὅτι δηλαδὴ οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν ἔχουν τίς ἀναγκαῖες γνώσεις διὰ νὰ ἀντεπεξέλθουν στὶς ἀπαιτήσεις τῆς συγχρόνου ζωῆς. 1.000.000 ἄτομα ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες μας αὐτοὺς δῆλωσαν ὅτι γνωρίζουν μὲν νὰ γράφουν καὶ νὰ διαβάζουν, ἀλλὰ ὅτι δὲν ἔχουν τελειώσει τὸ δημοτικὸ σχολεῖο, ἐνῶ 618.000 δῆλωσαν ὅτι δὲν μποροῦν

οὔτε νὰ διαβάσουν. Περαιτέρω, στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς πρωτεύουσας —μὲ σύνολο κατοίκων 2.732.375— 1.154.000 ἄτομα (42,2%) δὲν ἔχουν τελειώσει τὸ τριτάξιο Γυμνάσιο, δὲν ἔχουν συνεπῶς τὴν ὑποτιθεμένως ὑποχρεωτικὴ (ἀπὸ τὸ 1979) ἔννεαετὴ ἐκπαίδευση, καὶ πολλοὶ δὲν τέλειωσαν ποτὲ τὸ δημοτικὸ!

Αὐτοί, λοιπόν, εἶναι οἱ ἀποδέκτες τῆς «ἀναβαθμίσεως» αὐτῆς τῶν μνημείων; Ἀλλά, αὐτοὶ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ κατανοήσουν ἄλλα, πολὺ πιὸ ἀπλὰ πράγματα. Καί, πραγματικά, ἡ μεγάλη πλειονότητα δὲν ἔχει κανένα ἐνδιαφέρον διὰ τὰ ἀρχαῖα. Τῆς θλιβερῆς αὐτῆς καὶ τόσο ἐπικινδύνου καταστάσεως τὰ αἷτια ἃς τὰ ἀναζητήσουν ὅσοι εἶχαν καὶ ἔχουν τὴν ἄμεση εὐθύνη. Ἐδῶ, ἃς σταθῶ σὲ κάτι ἐγγύτερο πρὸς τὸ συζητούμενο θέμα. Πρόκειται διὰ μία ἐπιφυλλίδα τοῦ Μανόλη Ἀνδρόνικου, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ «Βῆμα» τῆς 9 Νοεμβρίου 1986, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἀνατριχιαστικὴ Ἀποκάλυψη». Τὴν εἶχε προκαλέσει μία δειγματολογικὴ ἔρευνα στὸ κέντρο τῆς πόλεως αὐτῆς, μὲ μοναδικὴ ἐρώτηση «τί εἶναι ὁ Παρθενώνας». Ὅπως γράφει ὁ Ἀνδρόνικος, «δὲν κατόρθωσα νὰ συγκρατήσω τὴν ποικιλία τῶν ἀπαντήσεων ἀνατρίχιασα ἀπὸ ὅσα ἔβλεπα καὶ ἄκουγα». Δόθηκαν οἱ πιὸ ἀπίστευτες ἀπαντήσεις ἐνὸς δείγματος μιᾶς χρησιμοθηρικῆς καὶ βαθιὰ ἀμόρφωτης κοινωνίας, ποὺ ἔκαναν τὸν Ἀνδρόνικο νὰ καταπλαγεῖ, νὰ ἀγανακτήσει, νὰ ἀνησυχήσει βαθύτατα. Οἱ ξένοι ἔδωσαν πιὸ σωστὲς ἀπαντήσεις, ἐνῶ ἡ μοναδικὴ ὀρθὴ ἀπάντηση προῆλθε ἀπὸ ἓναν Ἰάπωνά!

Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ σταματήσω ἐδῶ, χωρὶς σχόλια.

ΧΡΗΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ ἀρχαιολογία γενικὰ ἀποβλέπει στὴν ἀνάπλαση τῆς χαμένης εἰκόνας μιᾶς περασμένης, ἀρχαίας κοινωνίας, θεωρῶ ὅτι καὶ ὁ κλάδος τῆς ποὺ λέγεται ἀναστήλωση (ὅποιο περιεχόμενο καὶ ἂν δοθεῖ στὸν ὄρο) δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχει διαφορετικὸ στόχο. Μὲ τὸ δικό της τρόπο, καὶ ἡ ἀναστήλωση

[Τὸ κείμενο ποὺ κατέθεσε ὁ κύριος Ντούμας ἔχει τὸν τίτλο «Ἡ ἐπέμβαση στὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος».]

συμβάλλει στη συμπλήρωση τῆς ἀναζητούμενης εἰκόνας, σὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀποκατάσταση καὶ διατήρησή της, ὥστε νὰ εἶναι εὐκόλη καὶ ἐφικτὴ ἡ μετάδοσή της.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἐπέμβαση σὲ ἓνα μνημεῖο ἀρχίζει ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς ἀποκάλυψής του, ἂν αὐτὸ δὲν εἶναι ὄρατὸ ἕως ἐκείνη τὴ στιγμή. Συνεπῶς τὰ ἐρωτήματα ποὺ μπορεῖ καὶ ποὺ πρέπει νὰ θέτει κανεὶς σχετικὰ μὲ τὴν ἐπέμβαση πρέπει νὰ τίθενται ἀπὸ τὴ φάση τοῦ προγραμματισμοῦ μιᾶς ἀνασκαφῆς. Γιατὶ ὁ προστατευτικὸς μανδύας ποὺ καλύπτοντες ἐπροστάτευσε ἓνα μνημεῖο ἢ ἓνα μνημειακὸ σύνολο ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες, ἢ καὶ χιλιετίες ἀκόμη, ἀφαιρεῖται βίαια, ἐκδέτοντας τὸ μνημεῖο-σύνολο σὲ ἓνα ἐκδρικό, κατὰ κανόνα, περιβάλλον, μὲ πλείστους γιὰ τὸ μνημεῖο κινδύνους. Ἡ προφανῶς καταστροφικὴ, ἀλλὰ ὑποχρεωτικὴ γιὰ λόγους ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, μέθοδος τῆς ἀνασκαφῆς τότε μόνο δικαιώνεται, ὅταν, πέρα ἀπὸ — καὶ παράλληλα μὲ — τὴν καταγραφὴ ὄλων τῶν συναφῶν μὲ τὰ μνημεῖα πληροφοριῶν, λαμβάνονται ὅλα τὰ ἀναγκαῖα μέτρα προστασίας τους. Τὰ ἐρωτήματα, λοιπόν, τὰ ὁποῖα τίθενται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὰ ἀκόλουθα:

1. Γιατί, γιὰ ποῖο σκοπὸ, ἐπεμβαίνω; Τί ἐπιδιώκω μὲ τὴν ἐπέμβαση;
2. Ποῦ, σὲ τί εἶδους μνημεῖο, ἐπεμβαίνω; καὶ
3. Πῶς, μὲ ποιά μέσα, μὲ ποιὲς μεθόδους καὶ σὲ ποῖο βαθμὸ, ἐπεμβαίνω;

Τὰ τρία αὐτὰ ἐρωτήματα, πιστεύω, ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιο γιὰ τὴ χάραξη στρατηγικῆς στὸν τομέα τῆς ἐπέμβασης, ὅχι μόνο σὲ μνημεῖα μιᾶς συγκεκριμένης περιόδου, ὅπως τὴν ὀρίζει τὸ σημερινὸ πρόγραμμά μας, ἀλλὰ σὲ μνημεῖα κάθε περιόδου, ὁποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ παλαιότητά τους. Ἡ διατύπωση τῶν ἀπαντήσεων στὰ δύο πρῶτα ἐρωτήματα ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μου, προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀπάντηση στὸ τρίτο ἐρώτημα.

1. Οἱ λόγοι, γιὰ τοὺς ὁποίους ἐνδέχεται νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἐπέμβαση σὲ ἓνα μνημειακὸ σύνολο ἢ σὲ μεμονωμένο μνημεῖο, εἶναι δυνατόν νὰ διατυπωθοῦν ὡς ἑξῆς:

α) Συντήρηση καὶ προστασία τοῦ ἴδιου τοῦ μνημείου ἀπὸ κινδύνους ποὺ τὸ ἀπειλοῦν μέσα στὸ περιβάλλον του.

β) Μελέτη καὶ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα μὲ σκοπὸ τὴν ἀπόκτηση

γνώσεων για την εποχή στην οποία ανήκει και για την κοινωνία που το δημιούργησε.

γ) Έκπαίδευση ειδικών επιστημόνων σε θέματα αρχαίας τεχνολογίας και τέχνης.

δ) Παιδεία και μόρφωση του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου για την ιστορία και την πολιτισμική κληρονομιά του.

ε) Έπαναχρησιμοποίηση του μνημείου για ποικίλους λόγους (πρακτικούς, γυμναστικούς, παιδευτικούς, τουριστικούς κλπ.).

Για την επέμβαση στο μνημείο είναι πιθανό να συντρέχουν όλοι οι παραπάνω λόγοι ή όρισμένοι από αυτούς. Πάντως ο προσδιορισμός τους άσφαλως βοηθά στη λήψη αποφάσεων για το βαθμό και την ποιότητα της επέμβασης.

2. Ο προσδιορισμός του είδους του μνημείου, ή εποχή του, ή αρχική χρήση και λειτουργία του, οι ιδιαιτερότητές του, τα υλικά κατασκευής του, ο βαθμός, τέλος, διατήρησής του κ.ά. συνδέτουν τα κριτήρια εκείνα, με τα όποια δά αξιολογηθεί το μνημείο και δά ιεραρχηθεί ή επέμβαση σ' αυτό.

3. Οι απαντήσεις που δά δοθοῦν στα δύο παραπάνω ἐρωτήματα αποτελοῦν βασικές προϋποθέσεις για την απάντηση στο τρίτο ἐρώτημα, για την ἐπιλογή, δηλαδή, μέσων και μεθόδων, με τα όποια δά συντελεσθεῖ ή επέμβαση.

Ἡ μελέτη για την προσέγγιση τῶν ἀνωτέρω ἐρωτημάτων και τῆ διατύπωση τῶν σχετικῶν ἀπαντήσεων, εἶναι φανερό, δὲν μπορεῖ νά εἶναι ἔργο ἑνὸς μονάχα ἀτόμου, ὅσο και ἂν οἱ γνώσεις του εἶναι βαθιὲς και εὐρείες. Πρέπει νά ἀποτελεῖ ἔργο ὁμάδας ἐιδικῶν ἐπιστημόνων ἀπὸ πολλοὺς κλάδους (ἀρχαιολόγων, ἀρχιτεκτόνων, πολιτικῶν μηχανικῶν, ιστορικῶν τῆς τέχνης, χημικῶν, φυσικῶν, συντηρητικῶν, για νά ἀναφέρω μερικούς), τῶν ὁποίων ή γνώμη εἶναι ἐξ ἴσου βαρύνουσα και σεβαστή. Μόνο με την πολύπλευρη προσέγγιση τοῦ θέματος εἶναι δυνατὸν νά τεθοῦν τὰ κριτήρια τῆς ἐπέμβασης για κάθε περίπτωση. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐκ τῶν προτέρων διατυπωμένη συνταγὴ-πανάκεια για τὸν τρόπο ἐπέμβασης σὲ ἕνα μνημείο ή μνημειακὸ σύνολο. Για τὸ λόγο αὐτὸ δὲν με βρίσκει ἀπόλυτα σύμφωνο ὁ τίτλος τῆς ἡμερίδας μας, που ἀφορᾶ στην ἐπέμβαση σὲ μνημεῖα ἀρχαϊκὰ και κλασικὰ μόνο. Κάθε μνημείο ἔχει τῆ δική του ἱστορία, τὸ δικὸ του λόγο ὑπαρξης. Κάθε μνημείο ἀποτελεῖ συνεκτικὸ κρίκο στην ἀδιάσπαστη ἀλυσίδα τοῦ πολιτισμοῦ, σὲ συνεχὴ ἱστο-

ρία κάθε τόπου που κατοικήθηκε από τὸν ἄνθρωπο. Ἐκ τὴν ἄποψη αὐτή, δὲν νομίζω πῶς μπορεῖ κανεὶς ἐκ τῶν προτέρων νὰ χαρακτηρίσει τὰ μνημεῖα μείζονα ἢ ἐλάσσονα, ἀνάλογα μὲ τις προσωπικὲς του προτιμήσεις καὶ τὸ συναισθηματισμὸ του. Κάθε μνημεῖο, ὁποιασδήποτε ἐποχῆς, εἶναι μάρτυρας τῆς ἱστορικῆς μνήμης καὶ δικαιούται νὰ τυγχάνει τοῦ ἰδίου σεβασμοῦ, ὥστε ἡ διαδικασία προσέγγισής του γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν κριτηρίων ἐπέμβασης νὰ εἶναι ἀντικειμενικὴ καὶ ἀμερόληπτη.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ Γ. ΖΙΡΩ

Ἡ προστασία, ἡ συντήρηση, καὶ ἀκόμη ἡ ἀποκατάσταση ἐνὸς μνημείου, τὸ ὁποῖο στὴν κοινὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων βιώθηκε ὡς ἔργο τέχνης εἶτε κρίθηκε ἔνεκα τῆς ἀρχαιότητάς του σεβαστὸ καὶ διατηρητέο ὡς ἀποδεικτικὸ τεκμήριο τῆς ἀπώτατης παράδοσης ἐνὸς ἔθνους, εἶναι μία πρακτικὴ ποὺ χάνεται στὰ βάθη τῶν χιλιετηρίδων.

Στὴν Ἀθήνα, τὸ πελασγικὸ τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τῶν νέων μεγαλοπρεπέστερων μνημείων, διατηρήθηκε σὲ μέρη ὅπου αὐτὸ ἦταν δυνατὸν νὰ γίνεῖ, καὶ αὐστηροὶ νόμοι ἐμπόδιζαν τὴν περαιτέρω καταστροφὴ του λόγῳ λιθοτομίας.

Παράλληλα, προσταστεύθηκε ἡ ἀλλοίωση τῆς ἱστορικότητάς του, μὲ τὴ διατήρηση τῶν ἀρχέγονων ἱερῶν μαρτυριῶν καὶ τεμενῶν ποὺ ἦσαν ἀνιδρυμένα ἐπάνω του, μὲ τὴν ἀπαγόρευση τῆς ἴδρυσης νέων ἱερῶν, ποὺ δὲν κιβδηλώναν τὸ ἀρχαιολογικὸ τεκμήριο γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια τῶν πανάρχαιων παραδόσεων τῆς πόλης.

Ἄλλὰ καὶ ἀναστυλώσεις, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀνακατασκευῆς ἢ ἀνακαίνισης μνημείων θρησκευτικῶν καὶ μὴ, δὲν ἔλλειψαν, ὅταν ὁ πόλεμος, ἡ θεϊκὴ ὄργη ἢ ἡ ἀνθρώπινη ἀνοησία, προκάλεσαν ἀνεπανόρθωτες βλάβες στὰ παλαιότερα. Στὴν Ἀκρόπολη, στὸ Σούνιο καὶ ἀλλοῦ, λαμπρὰ μνημεῖα κατεστραμμένα ἀπὸ τοὺς Μήδους, δίχως δισταγμὸ ἀνακατασκευάσθηκαν στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέση ποὺ εἶχαν ἀνεγερθεῖ τὰ παλαιότερα, μὲ βελτιώσεις στὴ σύνδεση, τὸν ρυθμὸ καὶ τὴν ὕλη.

[Τὸ κείμενο ποὺ κατέθεσε ὁ κύριος Ζιρῶ φέρει τὸν τίτλο «Ἀρχὲς καὶ ὅρια στίς ἀποκαταστάσεις τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν μνημείων».]

Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφοὺς τῶν Ἀλκμεωνιδῶν, κατεστραμμένος ἀπὸ τὸν κοσμοσειστὴ Ποσειδῶνα, ἐκ βάθρων ἀνανεώθηκε, καὶ ὁ πυρπολημένος ἀπὸ τὸν παράφρονα Ἡρόστρατο ναὸς τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος κτίσθηκε λαμπρότερος ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο. Στὴν Ὀλυμπία, ὁ ναὸς τῆς Ἥρας ἀπόκτησε σταδιακὰ λίθινες κολῶνες στὸ περιστύλιο, ὅταν οἱ ἀρχικὲς ξύλινες, ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλη, φθαρμένες ἀπὸ τὴν πολυκαιρία, χρειάσθηκε νὰ ἀντικατασταθοῦν.

Σὲ ὑστερότερους χρόνους, ὅταν ὁ ρωμαϊκὸς ἀετὸς κάλυψε μὲ τίς φτεροῦγες τοῦ τὴν ἐξελληνισμένη οἰκουμένη καὶ τὸ ἀρχικὸ ἀρπακτικὸ μένος τοῦ κατακτητῆ παραχώρησε τὴ θέση τοῦ στὸ πνεῦμα, κανονικὲς ἀναστυλωτικὲς ἐπεμβάσεις καὶ ἐπισκευὲς ἔγιναν σὲ βλαμμένα ἀπὸ τὸν πόλεμο ἢ τὴν πολυκαιρία κτίρια, ὅπως ἡ ἔρευνα διαπίστωσε στὰ ἐλάχιστα ποὺ ἀπόμειναν ὄρθια ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς πατρίδας μας, στὴν Ἀκρόπολη, στὴν Ἐλευσίνα, στὸν Ραμνούντα καὶ ἄλλοι.

Σιὸ Ἐρέχθειο, κατεστραμμένα τμήματα τῆς ὀροφῆς ἐπισκευάσθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν, καθὼς καὶ τὸ μεγάλο βορινὸ δῦρωμα. Ἐπισκευὲς ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐπίσης στὰ θυρώματα, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ καὶ τὴν ὀροφὴ τοῦ Παρθενῶνος, στὰ θυρώματα καὶ τὴ φαντωματικὴ ὀροφὴ τῶν Προπυλαίων, στοὺς κίονες καὶ στὴ ζωφόρο τῆς Νίκης.

Οἱ ἐπισκευὲς αὐτὲς ἀποτελοῦν πρώιμες ἐργασίες ἀποκατάστασης μνημείων, ποὺ κύριο στόχο εἶχαν τὴ διάσωση ἐνὸς σημαντικοῦ ἀρχιτεκτονήματος, μὲ τὴν ἀνάσχεση τῆς μετατροπῆς τοῦ σὲ ἐρείπιο καὶ τὴ διασφάλιση τῆς πρωτογενοῦς λειτουργίας του, δηλαδὴ τὴ χρῆση γιὰ τὴν ὁποία δημιουργήθηκε, εἴτε πρόκειται γιὰ ναὸ, δημόσιο κτίριο, ἀμυντικὸ ἔργο ἢ ἄλλο τι.

Τὴν ἴδια περίοδο, αὐτὴν τῆς ρωμαϊοκρατίας, κανονικὲς ἀναστυλώσεις μνημείων δὲν ἔλλειψαν, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ διάλυση, μεταφορὰ καὶ ἀναστύλωση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄρεως, τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, ἀπὸ τὰ περίχωρα τῆς Ἀθῆνας στὴν Ἀγορὰ τῆς πόλης τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, ἢ ἡ διάλυση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ θριγκοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως στὸν Ραμνούντα γιὰ τὴ διαρπαγὴ καὶ μεταφορὰ στὴ Ρώμη τῶν γλυπτῶν μετοπῶν καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ ἀναστύλωσή του μὲ νέα μέλη ἀκόσμητα, καὶ ἄλλες.

Ἄν καὶ εἶναι προφανές, δὲ σημειώσουμε ὅτι οἱ ἐργασίες αὐτὲς, ὅπως καὶ οἱ προηγούμενες, δὲν εἶχαν ὡς ἀποκλειστικὸ κίνητρο τὸ ἀρχαιολογικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς λειτουργικῆς συνέ-

χειας σὲ κίρια, τὰ ὁποῖα ἦσαν σημαντικά, πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ δαυμάζονταν καὶ ὡς ἔργα τέχνης, ἀποτελοῦσαν ὅμως ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς ἀδιάκοπης καὶ ἐν ἐνεργείᾳ πολιτιστικῆς καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς.

Τὰ ἴδια κίρια, σὲ ἐποχὲς κατοπινὲς καὶ δίχως νὰ ἔχει μεταβληθεῖ τίποτε οὐσιωδῶς σ' αὐτά, ὥστε νὰ μειωθεῖ ἢ καλλιτεχνική, αἰσθητικὴ ἢ ἱστορικὴ ἀξία τους, δίχως δισταγμὸ κατεδαφίσθηκαν μὲ αὐτοκρατορικὰ διατάγματα καὶ μὲ τὸν ζῆλο τῶν ὀπαδῶν τοῦ νέου, πρωτόγνωρου σὲ φανατισμὸ γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, θρησκευτικοῦ δόγματος.

Ἄκόμη καὶ ὑπὸ μορφὴν ἐρειπίων, τὰ μέλη τῶν ἀρχαίων αὐτῶν ἔργων ἐπὶ αἰῶνες τροφοδότησαν καὶ πλούτισαν, ἐπαναχρησιμοποιούμενα ὡς διακοσμητικὰ στοιχεῖα, τὶς νέες ἀρχιτεκτονικὲς συνθέσεις μνημείων καὶ ναῶν, ποὺ σκόπιμα ὅμως εἶχαν πλεόν πάρει μορφὴ τελείως διάφορη ἀπὸ ἐκείνην ποὺ παρεῖχε ἢ ἀποκρυσταλλωμένη σύνδεση τῶν ἑλληνικῶν ρυθμῶν. Τὰ περισσότερα ὅμως μνημεῖα, κατακερματίσθηκαν ἢ ἀσβεστοποιήθηκαν, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς κοινὸ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ σὲ συνήθεις κατασκευές, σὲ θεμέλια καὶ τοικοποιίες.

Ἡ μετατροπὴ ἀρχαίων ναῶν σὲ ἀντίστοιχους χριστιανικοὺς ἀποτελεῖ τὴν ἀπειροελάχιστην ἐξαίρεση στὸν κανόνα καταστροφῆς, ποὺ ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὴ δράση ἄγνωστων φωτισμένων εὐεργετῶν, οἱ ὁποῖοι εἰσηγήθηκαν — ποιὸς ξέρει ἄραγε μὲ ποιά πειστικὰ ἐπιχειρήματα — τὴ μετατροπὴ τους.

Ἡ ρήξη μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ τοῦ νέου ἐδραιώθηκε ἐπίσημα μεταξὺ 394 καὶ 529 μ.Χ., μὲ τὴν ἀπαγόρευση τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας στὶς περίφημες σχολὲς τῶν Ἀθηνῶν, Ἀλεξανδρείας καὶ ἄλλοῦ, τὴ διακοπὴ τῶν πανάρχαιων τελετῶν στὰ φημισμένα ἱερὰ κέντρα, τὴν κατάργηση τῶν Ὀλυμπιάδων, τὴν καταστροφὴν χιλιάδων φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν βιβλίων, τὴ φυσικὴ ἐξόντωση δεκάδων σοφῶν καὶ φωτισμένων ἀνδρῶπων, τὴν κατεδάφιση τῶν ἱερῶν μνημείων. Ἕλλην καὶ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις του, ἐτέθησαν ὑπὸ διωγμόν.

Τὰ ἔργα τέχνης τοῦ παρελθόντος, οἱ ναοί, τὰ μεγαλόπρεπα ἑλληνικοῦ ρυθμοῦ μνημεῖα, ἔπαγαν ἐπίσημα νὰ ἀποτελοῦν μέσον διδασκῆς καὶ ἔμπνευσης τῶν νέων γενεῶν γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς συνέχειας τῶν παραδόσεων τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ ἔγιναν ἐμπόδια στὴ διάδοση καὶ ἐπιβολὴ τῆς νέας τάξης πραγμάτων.

Χίλια χρόνια χρειάσθηκε νὰ διανυθοῦν, καὶ μαζὶ ἡ κατάρρευση τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς πάλαι ποτὲ κραταιᾶς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, γιὰ νὰ ἀνδίσουν καὶ πάλι τὰ γράμματα καὶ οἱ τέχνες, ὄχι ὅμως στὸν κύριο κορμὸ τῆς ὑπόδουλης καὶ καθημαγμένης πνευματικᾶ ἐπὶ αἰῶνες Ἑλλάδας, ἀλλὰ δυτικότερα, σὴν φιλόξενη γιὰ τοὺς πρόσφυγες ἑλληνιστὲς ἀρχαία γῆ τῆς Ἑιρουρίας, σὴν Φλωρεντία.

Μὲ τὴν ἀναγέννησιν τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν, ἰδιαιτέρα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀρχίζει ἡ νεώτερη περίοδος προστασίας καὶ ἀποκατάστασης τῶν ἔργων τέχνης τοῦ παρελθόντος, μὲ τὴν ἐπανεκτίμησιν τῆς πολυσήμαντης ἀξίας τῶν ἐρειπίων τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ἑλληνορρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ ἀνακαίνισις τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ρώμης σὲ κίριον ἔκδηλον ἑλληνιστικοῦ ρυθμοῦ, σήμανε ἐπίσημα καὶ τὸν τερματισμὸ τῆς ρήξης τῆς ἐξουσίας μὲ τὴν πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ τοῦ προχριστιανικοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου.

Βέβαια, ἡ μετάλλαξις τῆς συμπεριφορᾶς πρὸς τὰ ἔργα τοῦ παρελθόντος, σὲ βαθμὸ πού νὰ μὴν προκαλοῦνται πλέον μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο περαιτέρω φθορὰς ἢ ἀλλοιώσεις σ' αὐτὰ, δὲν ἐπῆλθε αὐτομάτως μὲ τὴν Ἀναγέννησιν. Ἀντιθέτως, ἦταν μία διεργασία ἐπίπονη καὶ μακρά, ὀδυνηρὴ πολλὰς φορὰς γιὰ τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα. Στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη φθάνει τουλάχιστον στὰ χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἐνῶ στὴν πατρίδα μας ἕως τὸ 1835. Καὶ οἱ τελευταῖες ἐκεῖνες δεκαετίες ἦσαν ἴσως καὶ οἱ πιὸ ὀδυνηρές, τουλάχιστον γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς κυρίως Ἑλλάδας.

Τὰ μνημεῖα τῆς πατρίδας μας, συνδεδεμένα μὲ τὰ ὄραματα γενεῶν καὶ γενεῶν Ἑλλήνων, ὑπῆρξαν λυχνίες ἄσβεστου φωτός, πού διατήρησαν ζωντανὴ τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα καὶ συνετέλεσαν μὲ τὴν αἰώνια παρουσία τους στὴν ἀφύπνισιν τῆς ἑλληνικῆς συνείδησης, ὅταν οἱ συνδῆκες ὠρίμασαν γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ μεγάλου ἐκείνου ἀγῶνα, πού ὡς ἀποτέλεσμα εἶχε τὴν ἀνασύστασιν τοῦ σύγχρονου Ἑλληνικοῦ Κράτους.

Ὡς χρέος τμῆς ἀπέναντι στὰ ἱερὰ κειμήλια τοῦ ἔνδοξου παρελθόντος, οἱ Ἕλληνες μερίμνησαν ἄμεσα καὶ ἀποτελεσματικὰ γιὰ τὴ διαφύλαξιν τους ἀπὸ περαιτέρω καταστροφές.

Ταυτόχρονα μὲ τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ Κράτους καὶ πρὶν ἀκόμη ἐπουλωθοῦν οἱ πληγὲς τῆς ἐρειπωμένης ἀπὸ τὸν πό-

λεμο χώρας, ἄρχισαν οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης τῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη καὶ τὴν ἀναστίλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ὡς τροπαίου νίκης τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα.

Ἄναφερόμενος στὴ νεώτερη περίοδο ἀποκατάστασης τῶν μνημείων, ὑπῆρξα διστακτικὸς στὸ νὰ χρησιμοποιήσω τὸν ὄρο «ἀναστίλωση» στὶς ἐργασίες ποὺ ἔγιναν στὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητας.

Ὁ ὄρος «ἀναστίλωση» πιστεύω ὅτι ἔχει εὐρύτερη σημασία, ποὺ προσεγγίζει περισσότερο τὸ πνεῦμα τῆς πρώτης περιόδου ἐπεμβάσεων στὰ μνημεῖα, στὴν ὁποία περιγραμματακῶς ἀναφέρθηκα στὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου μου, καὶ δὲν συνάδει —ἀκόμη— μὲ τὸ σύγχρονο πολιτιστικὸ πλαίσιο, τὸ ὁποῖο καθορίζει συνειδησιακὰ τὴ σχέση μας ἀπέναντι στὸ ἐρειπωμένο ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἔργο τέχνης τοῦ παρελθόντος.

Ἐτυμολογικά, «ἀνασπλώνω» σημαίνει «ξαναστήνω κάτι τὸ ὁποῖο προηγουμένως κατέρρευσε». Ἡ ἐνέργεια αὐτή, ὅταν πρόκειται νὰ γίνῃ σὲ ἀρχαῖα μνημεῖα, ποὺ στὸ μεταξὺ ἔχουν χάσει τὴ χρηστικὴ τους σημασία καὶ βιώνονται ὡς ἔργα τέχνης καὶ ὡς ἱερὰ κειμήλια ἑνὸς ἔθνους, σαφῶς ὑπόκειται σὲ περιορισμούς. Τὰ ὄρια ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν μία ἐπέμβαση νὰ ὑπερβῆ καθορίζονται νομοτελειακὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ὄγκο καὶ τὸ εἶδος τοῦ σωζόμενου ὑλικοῦ τοῦ μνημείου, ποὺ κάποτε τὸ συνέδετε.

Κατὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς τέχνης Cesare Brandi, ἰδρυτὴ καὶ Διευθυντὴ τοῦ Κεντρικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀνασπλώσεων τῆς Ρώμης ἕως τὸ 1960, «*ἡ ἀποκατάσταση τῶν μνημείων ἀποτελεῖ τὴν ἐφαρμοσμένη μέθοδο ἀναγνώρισης ἑνὸς ἔργου τέχνης ὡς πρὸς τὴν ὑλική του ὑπόσταση, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐνυπάρχουσα σ' αὐτὸ διπλὴ πολιτικότητα, τὴν αἰσθητικὴ καὶ ἱστορικὴ, προκειμένου τὸ ἔργο αὐτὸ νὰ μεταβιβασθεῖ στὸ μέλλον*».

Ὡς ἀξίωμα διατυπώνει τὴν ἀπογνῶν ὅτι «*ἡ ἀποκατάσταση ἀφορᾷ μόνον τὴν ὕλη τοῦ ἔργου τέχνης*», ποτὲ τὴν καλλιτεχνικὴ ἢ ἄλλη ἀξία, ἐφ' ὅσον αὐτὴ προϋπάρχει καὶ ἀναγνωρίζεται πρὶν ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἐπέμβασί μας σ' αὐτό.

Καὶ κλείνω τὶς βασικὲς αὐτὲς ἐπιγραμματικὲς ἀρχὲς ποὺ περιλαμβάνονται στὸ βιβλίο τοῦ Brandi *Θεωρία τῶν Ἀνασπλώσεων* μὲ τὴ δέση ὅτι «*ἡ ἀποκατάσταση ἀποσκοπεῖ στὴν ἀνασύσταση τῆς ὀργα-*

νικῆς ἐνότητας τοῦ ἔργου τέχνης, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι αὐτὸ εἶναι δυνατόν νὰ συμβεῖ χωρὶς νὰ δημιουργηθεῖ μὲ τὴν ἐπέμβαση ἓνα γευδοκαλλιτέχνημα, καὶ δίχως νὰ πλαστογραφηθεῖ ἡ ἱστορία του, μὲ τὴν ἀπάλειψη κάθε ἴχνους ποὺ ἄφησε σ' αὐτὸ ἡ διέλευση τοῦ ἔργου στὸν χρόνο».

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ μεγάλο δέμα τῆς ἀυθεντικότητας τῆς μορφῆς, εἶναι γεγονός ὅτι κάθε ἀναστήλωση ἀρχαίου ἐρειπίου ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν παραγωγή ἐνὸς ἐρειπίου σύγχρονου, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση τοῦ ὁποίου, δηλαδὴ ἡ μορφὴ ποὺ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀνακτᾶται, ἔχει ἐλάχιστη σχέση μὲ τὴ μορφὴ ποὺ τὸ μνημεῖο εἶχε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή του. Καὶ αὐτὸ εἶναι λογικό!

Σπάνια μία ἀναστήλωση κατακείμενων μελῶν ἐνὸς ἀρχαίου μνημείου εἶναι δυνατόν νὰ προσεγγίσει τὴν ἀρχικὴ αἴσθηση τῆς μορφῆς ποὺ τὸ μνημεῖο παρείχε, γιατί πολλὰ ἀπὸ τὰ κατακείμενα μέλη στὸ μεταξὺ διαρπάχθηκαν, καταστράφηκαν, ἐπαναχρησιμοποιοήθηκαν, ἐν τέλει χάθηκαν.

Γι' αὐτὸ καὶ ἔχει καθοριστικὴ σημασία ἡ ἐμμονὴ στὴν προσπάθεια ἀνασυγκρότησης, ἔστω καὶ σὲ τμήμα, τῆς ὀργανικῆς ἐνότητας ἐνὸς μνημείου, μὲ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν μέγιστη χρῆση ἀυθεντικοῦ ὑλικοῦ καὶ μὲ τὴν ἐλαχιστοποίηση τῶν νέων προσθηκῶν, ὥστε νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ συνέχεια τῆς βίωσης τοῦ μνημείου ὡς ἔργου τέχνης μέσφ τῆς ἀναγνώρισης τῆς ἀυθεντικότητας τῆς ὕλης του, μιὰ καὶ λίγα μπορούμε πιά νὰ κάνουμε γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀυθεντικότητας τῆς ἀρχικῆς μορφῆς.

Εὐτυχῶς γιὰ τοὺς ἀναστηλωτές, ἀτυχῶς ὅμως γιὰ τὰ ἔργα ποὺ χάθηκαν, ἡ ἀνάκτηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σύνθεσης τοῦ ἀρχαίου μνημείου ὑπὸ μορφὴν ἐρειπίου εἶναι σήμερα συνυφασμένη μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἔχουμε συνηθίσει ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ βιώνουμε τὰ ἔργα τέχνης τῆς ἀρχαιότητας, ἐδῶ καὶ πέντε τουλάχιστον αἰῶνες. Ἀποσπασματικὰ καὶ σὲ θραύσματα!

Προτάσεις γιὰ ἐκτεταμένες ἀνακατασκευὲς ἀρχαίων μνημείων, γιὰ τὴν τοποθέτηση λίγων ἀκόμη κατακείμενων μελῶν, ὑπὸ τις παρούσες — πολιτιστικὲς — συνθῆκες εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων ἀνεδαφικές, ἀφοῦ ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος νὰ δημιουργήσουμε ὑβριδικὰ μνημεῖα, στὰ ὁποῖα ἡ σύντηξη τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νεώτερων συμπληρωματικῶν μελῶν νὰ δημιουργοῦν ἄρτιες μὲν μορφές, ἀλλὰ σὲ πολλὰς περιπτώσεις ὑποθετικές, καὶ κατὰ κανόνα ἄγυες, ἀφοῦ δὲ ἀπουσιάζει

τὸ δέος ποὺ προκαλεῖ σὲ κάθε φιλότεχνο ἢ προσέγγισή του σὲ καθετὶ αὐθεντικό.

Τὰ ἀποτελέσματα, αἰσθητικὰ καὶ συγκινησιακά, τῆς ἀναστήλω-
σης (ἀνακατασκευῆς) τῆς στοᾶς τοῦ Ἀπάλου στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν
Ἀθηνῶν τὸ 1956 ἀποτελεῖ ἀπὸ παράδειγμα τῶν ὅσων προανέφερα.

Ἡ ἐπαναφορὰ τῆς μεθοδολογίας τῶν ἀναστηλώσεων σὶς πρὸ
χριστιανισμοῦ ἀρχές, γιὰ τὴν οὐσία περὶ αὐτοῦ πρόκειται ὅταν
προτείνουμε ριζικὲς ἀνακατασκευές, προϋποθέτει τὴ δυναμικὴ ἐκεί-
νη ποὺ κάποτε παρείχε ἀπλόχερα ἢ πρωταρχικὴ ἀνάγκη τῆς λει-
τουργίας, ἢ ὅποια σήμερα ἀπουσιάζει στὰ ὑπὸ ἀναστήλωσιν μνημεῖα.

Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προηγηθεῖ μία σειρά
πνευματικῶν ἀναστηλώσεων, καὶ κυρίως ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἑλλη-
νικοῦ φιλοσοφικοῦ πλαισίου ποὺ δημιούργησε τὰ ἐν λόγῳ μνημεῖα,
ἀποκαθαρμένον ἀπὸ ἀνατολιζουσες, κοσμολογικὲς καὶ ἐσχατολογι-
κὲς παρεκβάσεις καὶ μεσαιωνικὲς δεισιδαιμονίες.

Οἱ «διδασκτικοὶ λόγοι» ἢ ἡ «προσέλκυση περιηγητῶν» ποὺ κα-
τὰ καιροὺς προτάχθηκαν ὡς ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ ριζικὴ ἀνακαίνισι
ἀρχαίων ἐρειπίων, δύσκολα εἶναι δυνατόν νὰ ἀντιταχθοῦν σὲ μία
θεμελιωμένη σὲ κοινὲς αἰσθητικὲς ἀξίες ἀντίθετη ἐπιχειρηματολογία.

Ἐλλείγει λοιπὸν τοῦ κατάλληλου ἰδεολογικοῦ ὑποβάθρου καὶ
ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐκκλήρωσης τοῦ τελευταίου δελφικοῦ χρησιμοῦ, ποὺ
παραδίδεται ὅτι δόθηκε μυστικὰ στὸν Ἰουλιανὸ εἶναι, νομίζω, προ-
φανὲς ὅτι οἱ ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα μας
πρέπει νὰ περιορίζονται στὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα. Δηλαδὴ τὴ συμ-
πλήρωσή τους μὲ ὅσο κατακείμενο αὐθεντικὸ ὑλικὸ εἶναι δυνατόν νὰ
ἐπανατοποθετηθεῖ, χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται γι' αὐτὸ ἐκτεταμένη χρῆση
νέων συμπληρώσεων, μὲ πρωταρχικὸ καὶ κύριο στόχο τὴ διασφάλι-
ση τῆς φυσικῆς τους παρουσίας στὸ μέλλον.

Οἱ ἐργασίες ποὺ ἀποσκοποῦν στὴ διάσωση, συντήρηση, ἀπο-
κατάσταση καὶ προστασία τῶν ἀρχαίων μνημείων διέπονται, ὡς γνω-
στόν, ἀπὸ κανόνες, οἱ ὅποιοι ἄρχισαν νὰ διατυπώνονται ἀπὸ τὰ μέσα
τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ τὴ μορφή γενικῶν ἀρχῶν.

Ἡ Χάρτης τῆς Βενετίας τοῦ 1964 ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖο στὴ
σειρὰ τῶν γενικῶν θεωρητικῶν πλαισίων, τὰ ὅποια διέπουν τὰ ἔργα
συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τῶν μνημείων τοῦ παρελθόντος.
Ἀποτελεῖ συνέχεια καὶ ἐξέλιξη τοῦ Χάρτη τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 1931, καὶ
παρὰ τὸν διακρατικὸ του χαρακτῆρα, ἢ ἐφαρμογὴ τῶν ἄρθρων του

δεν είναι υποχρεωτική, ἐφ' ὅσον δὲν κυρώθηκε νομοθετικὰ ἀπὸ τὰ κράτη-μέλη πού τὸν υπέγραψαν.

Ἀπὸ τὸ 1964 ἕως σήμερα πέρασαν τριάντα δύο χρόνια, τόσα περίπου ὅσα χρειάσθηκαν γιὰ νὰ πᾶμε ἀπὸ τὸν πρῶτο Χάρτη τῶν Ἀθηνῶν στὸν Χάρτη τῆς Βενετίας.

Στὸ μεταξύ, πολὺτιμη ἐμπειρία ἀποκτίθηκε σὲ θέματα συντήρησης καὶ προστασίας τῶν μνημείων, ἐνῶ παράλληλα εἶναι σὲ ὅλους γνωστός, λίγο ἢ πολὺ, ὁ προβληματισμὸς πού ἀναπτύχθηκε, μὲ τὴ διατύπωση πολλῆς φορὸς τελείως ἀντίθετων ἀπόψεων περὶ τοῦ πρακτικοῦ σὲ ἐργασίες πού ἐκτελοῦνται ἢ ἔχουν προγραμματισθεῖ νὰ γίνουν σὲ κορυφαῖα μνημεῖα τῆς Ἑλλάδας. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι ὅλες οἱ ἀπόψεις πού διατυπώνονται ἔχουν ὡς ὑπόβαθρο τὰ δεκαεξὶ ἄρθρα τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας.

Δὲν ἔχω τὴν πρόθεση νὰ προχωρήσω στὴν παρούσα φάση σὲ ἀνάπτυξη ἐπιχειρημάτων, ὥστε νὰ καταδείξω τὴ γενικότητα πού διέπει τὰ ἄρθρα τοῦ Χάρτη αὐτοῦ, καὶ τὰ εὐρύτητα περιθώρια ἑρμηνείας πού προσφέρονται. Ἀπλῶς θὰ πῶ ὅτι ἔχω τὴν ἐντύπωση πὼς ἔχει ὠριμάσει ὁ χρόνος γιὰ τὴν ἀναδιατύπωση τῶν κανόνων συμπεριφορᾶς μας ἀπέναντι στὰ ἔργα τοῦ παρελθόντος σὲ ἕναν νέο, σύγχρονο ἀναστυλιωτικὸ Χάρτη.

Ἄς ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ Ἰταλία, μία χώρα ἀρχαία, μὲ κοινὲς ιστορικὲς ρίζες καὶ παρεμφερῆ μὲ τὴν Ἑλλάδα μνημεῖα, ἔλαβε ἔγκαιρα μέτρα γιὰ τὸν σαφέστερο προσδιορισμὸ τῶν ὁρίων, πέρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν πρέπει νὰ ξεφύγει ἡ ἀποκατάσταση καὶ ἡ προστασία τῶν ἔργων τέχνης.

Στις 6 Ἀπριλίου 1972, ὀκτῶ μόλις χρόνια μετὰ τὴν ὑπογραφή τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας, τὸ ἰταλικὸ Ὑπουργεῖο Δημόσιας Ἐκπαίδευσης, ἀρμόδιο γιὰ τὶς ἀρχαιοτήτες, διένειμε τὴ Χάρτα Ἀποκαταστάσεως Μνημείων 1972 σὲ ὅλες τὶς Ἐφορεῖες καὶ τὰ αὐτόνομα Ἰνστιτοῦτα τῆς χώρας. Τὰ ἄρθρα τῆς Χάρτας αὐτῆς ἔπρεπε νὰ ἐφαρμόζονται ἀκριβῶς σὲ κάθε ἐργασία πού θὰ γινόταν σὲ ἔργο τέχνης.

Αὐτὰ στὴ γειτονικὴ Ἰταλία μὲ τὸν τεράστιο μνημειακὸ πλοῦτο, τὰ πολυάριθμα ἱστορικὰ καὶ φημισμένα Πανεπιστήμια, καὶ βεβαίως τὶς δύο ἐν λειτουργίᾳ μεταπτυχιακὲς σχολὲς ἀποκατάστασης μνημείων, στὴ Ρώμη καὶ τὴ Νεάπολη.

Ὡς πρὸς τὰ τεκταινόμενα στὸν ἑλληνικὸ κῶρο, ἡ ἀπουσία εἰδικῶν σπουδῶν, ἡ ἔλλειψη ὀλοκληρωμένων θεωρητικῶν συγγραμμά-

των, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἢ κατὰ τὸ δοκοῦν καὶ πολλὰς φορές ἀντιφατικὴ ἀντιμετώπιση ὁμοειδῶν προβλημάτων σὺς ἐργασίες ἀποκατάστασης τῶν ἀρχαίων μνημείων, καθὼς καὶ ἡ πλήρης ἔλλειψη νομοθετικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ ἀρμόδιο ὑπουργεῖο, δὲν εἶναι ἐπισημάνσεις τιμητικές.

Ἡ πρωτοβουλία τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας νὰ συγκαλέσει συνεδρίαση μὲ θέμα τῆ μέθοδο καὶ τὰ ὄρια τῶν ἀναστηλώσεων σὲ ἀρχαϊκὰ καὶ κλασικὰ μνημεῖα, βάζει, θέλω νὰ ἐλπίζω καὶ εὐχομαι, τὸν δεμέλιο λίθο γιὰ τὴ σύνταξη ἐνὸς νέου ἀναστηλωτικοῦ Χάρτη, τὴν ἀνάγκη τοῦ ὁποίου ἔδιξα προηγουμένως.

Ἀσφαλῶς ὅμως γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ δὰ χρειασθεῖ στὴ συνέχεια, μὲ πρωτοβουλία καὶ πάλι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, νὰ συγκληθεῖ διεθνὲς συνέδριο μὲ παρεμφερὲς θέμα, μία πρόταση ποὺ καταθέτω πρὸς ἔγκρισιν ἀπὸ τὸ βῆμα αὐτό.

Ἡ ὀργάνωση τοῦ συνεδρίου δὰ πρέπει νὰ γίνῃ μὲ μεγάλη προσοχή, καὶ νὰ προσκληθοῦν ἐπιστήμονες μὲ ἐμπειρία σὲ ἔργα ἀποκατάστασης μνημείων τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς περιόδου, καὶ φυσικὰ φιλόσοφοι καὶ θεωρητικοὶ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, μὲ ἰδιαίτερη ἐμφαση στὴν πρόσκληση διδασκάλων μεταπτυχιακῶν σχολῶν ἀποκατάστασης μνημείων.

Τὸ αἰτούμενο στὸ συνέδριο δὰ πρέπει νὰ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἀναδιατύπωση τῶν ἀρχῶν ποὺ πρέπει νὰ διέπουν τὶς ἐργασίες ἀποκατάστασης τῶν ἀρχαίων μνημείων, προκειμένου νὰ καταλήξουμε στὴ σύνταξη ἐνὸς σύγχρονου θεωρητικοῦ πλαισίου, τὸ ὁποῖο, ἐφ' ὅσον ὑλοποιηθεῖ στὴν Ἀθήνα, δίκαια εἶναι δυνατὸν νὰ φέρῃ τὸν τίτλο «Ἀναστηλωτικὸς Χάρτης τῶν Ἀθηνῶν 2000».

Ἡ πολιτικὴ συγκυρία προσφέρει μοναδικὴ εὐκαιρία νὰ ἀποκτήσει ὁ Χάρτης αὐτὸς καὶ νομικὴ ὑπόσταση, ὕστερα ἀπὸ τὴν γήφισή του στὸ Εὐρωκοινοβούλιο ὡς νόμου ἢ ὁδηγίας τῆς Ἐνωμένης Εὐρώπης. Ἡ Ἑλλάδα πιστεύω ὅτι πρέπει καὶ μπορεῖ νὰ πρωτοστατήσει στὴν ἀνάληψη μιᾶς τέτοιας πρωτοβουλίας καὶ νὰ ἐπιτύχει τὴν ὑλοποίησίν της.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

Δὲν αἰσθάνθηκα τὴν ἀνάγκη νὰ συντάξω ἓνα συγκροτημένο κείμενο μὲ τὶς ἀπόψεις μου γιὰ τὸ θέμα τῆς σημερινῆς μας συνέλευ-

σης, ἐπειδὴ αὐτὲς εἶναι γνωστὲς καὶ καταγεγραμμένες σὲ σχετικὰ δημοσιεύματα, λόγῳ τῆς συμμετοχῆς μου σὲ ὄργανα ποὺ ἀντιμετωπίζουν ἀμέσως καὶ στὴν πράξιν τὸ θέμα, ἀλλὰ καὶ τοῦ εἰδικοῦ ἐνδιαφέροντός μου, ποὺ ἡ δραστηριότητα αὐτὴ τρέφει. Θὰ παρακαλέσω λοιπὸν νὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ ἐπανέλθω ἐδῶ σὲ μερικές θεμελιώδεις ἀρχὲς τῆς σκέψης μου, ἐντάσσοντάς τις στὴ συζήτηση.

Θεωρῶ καὶ ἐγὼ ἐξαιρετικὰ ὠφέλιμη τὴν πρόταση τῶν ἐταίρων ποὺ ζήτησαν αὐτὴ τὴ συζήτηση καὶ τὴν προθυμία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας νὰ τὴν πραγματοποιήσῃ. Τὸ θέμα τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν ὁρίων τῆς ἀνασιτίλωσης εἶναι βέβαια πολυσυζητημένο. Ὅμως, ὅπως ἐτόνισαν ὁ Πρόεδρος κύριος Δοντᾶς καὶ ἄλλοι, τὰ κλασικὰ μνημεῖα ἔχουν ἕναν ἰδιαίτερο χαρακτήρα, κυρίως ὡς πρὸς τὴ δομὴ καὶ τὴ διατήρησή τους, ὁ ὁποῖος δὲν καλύπτεται ἐπαρκῶς ἀπὸ τὶς προβλέψεις τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας, ὥστε νὰ εἶναι κοινὴ αἴσθηση ὅτι γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὰ ὑπεύθυνη ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος εἶναι ἀναγκαῖα ἡ γενικὴ ἀποδοχὴ ἑνὸς πλαισίου γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὰ ὅρια τῶν ἐπεμβάσεων.

Θὰ ἤθελα ὅμως νὰ παρατηρήσω, ὅπως καὶ οἱ κύριοι Ντούμας καὶ Ζιρώ, ὅτι δὴ προτιμοῦσα τὸ θέμα μας νὰ ὀριοθετηθεῖ ὡς ἀφορῶν στὰ μνημεῖα τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ, ἢ, ἀκόμη εὐρύτερα, τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τὴν ἔννοια τοῦ κλασικοῦ σὲ σχέση μὲ τὸ θέμα μας δὲν δὴ τὴν ἔβλεπα χρονικά. Ὅλα τὰ μνημεῖα, ὅλων τῶν ἐποχῶν καὶ περιοχῶν, ἔχουν τὴν ἴδια ἱστορικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἀξία. Ὡς «κλασικὸ μνημεῖο» δὴ ἔβλεπα ἐδῶ τὸ μνημεῖο ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἰσχυρότερες αἰσθητικές, ἠθικές, ἐθνικὲς καὶ γενικότερα κοινωνικὲς ἀξίες, τὸ ὁποῖο παρὰ τὴν ἰσχυρότητα μὲ τὴν ἀρχαία ἔννοια τοῦ ὄρου, συνολικότερα καὶ ἰσχυρότερα εὐρὺ φάσμα τῆς κοινωνίας. Ἡ ἰδιόμορφη λογικὴ ἀρθρωτὴ δομὴ του, ποὺ ἀναφέρθηκε πρὸ πάντων, συνδέεται ἀκριβῶς μὲ αὐτὲς τὶς ιδιότητες. Ἔτσι, τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ π.χ., ποὺ ἀναφέρθηκε ἀπὸ τὸν κύριο Δημακόπουλο, ἢ τὶς Ξεστὲς τῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου, δὴ τὶς ἔβλεπα νὰ διαδέχονται καὶ αὐτὲς στοιχεῖα τοῦ κλασικοῦ, καὶ ἐπομένως νὰ ἀπαιτοῦν αὐτὸ τὸ εἰδικὸ πλαίσιο μεταχείρισης ποὺ ἀναζητοῦμε.

Μὲ αὐτὴ τὴ διευκρίνιση, βλέπω ὅτι γιὰ ὅλα τὰ μνημεῖα ἡ ἀνάγκη ἐπέμβασης εἶναι δεδομένη. Καὶ ὅταν λέγω ἐπέμβαση δὲν ἔννοῶ μόνον τὴ συντήρηση, ἢ ἔστω τὴν καθαρὴ ἀνασιτίλωση, ἀλλὰ καὶ τὴ σὲ λογικὸ ὄριο συμπλήρωση, ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ καὶ τὸ κυρίως ἀμφιλεγ-

γόμενο σημείο. Ἡ ἀναστήλωση, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένες συμπληρώσεις με νέο ὑλικό, συμβάλλουν οὐσιαστικά στὴ διατήρηση τοῦ μνημείου. Δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα, ἐπιθυμώντας τὴν ἀπόλυτη, τὴν πρόσκαιρη διατήρηση τῆς γνησιότητας τοῦ τυχαίως διασωθέντος ὑλικοῦ, νὰ ἀποφασίσουμε τὴν ἐξαφάνιση τοῦ μνημείου σὲ ἐπόμενες γενιές. Ἡ ἀναστήλωση, ἀλλὰ καὶ ἡ συμπλήρωση με τὴν ἔννοια τοῦ ἄρθρου 15 τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας (ἡ διευκολύνουσα τὴν κατανόηση τοῦ μνημείου, μήπως ἐδῶ εἶναι ἡ ἀφειρηρία τῆς «δειγματολογικῆς ἀναστήλωσης» τοῦ κυρίου Δημακόπουλου;) ἐνισχύουν ἀποτελεσματικά, ἰδίως σὺς μέρες μας, με τὸν ἐθισμὸ στὴν ὀπτική παιδεία, τὸν παιδευτικὸ ρόλο τοῦ μνημείου.

Ἐδῶ, κύριοι συνάδελφοι, θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι ἐγὼ αὐτὸ ποὺ λέμε εὐρύτερα διδακτικὸς ρόλος τοῦ μνημείου τὸ ἐννοῶ, καὶ θὰ πρότεινα με ἐπιμονὴ νὰ λέγεται ἔτσι, ὡς παιδευτικὸ ρόλο, ὄχι ἐπιδεικτικὴ διδαχὴ. Τὸ μνημεῖο, καὶ κυρίως ἡ μορφὴ του, ποὺ ἐκφράζει —χωρὶς νὰ ὑποβαθμίζεται ἡ ὕλη— τὴ σύλληψη τοῦ δημιουργοῦ, παιδεύουν τὸν θεατὴ. Μπορεῖ στὴν Ἑλλάδα νὰ ὑπάρχουν ἀκόμη πολλοὶ οὐσιαστικὰ ἀναλφάβητοι, ὅμως καὶ αὐτοί, πολλοὶ μάλιστα με ὀξυδέρκεια, βλέπουν, καὶ τὴν ὄρασή τους αὐτὴ χρειάζεται νὰ παιδεύουν καὶ τὰ μνημεῖα. Δὲν μπορούμε νὰ καταδικάσουμε τοὺς πολλοὺς μὴ εἰδικούς σὲ ἀποχὴ ἀπὸ τὴ βίωση τῶν μνημείων, ἐπειδὴ, μὴ ἀσχολούμενοι με βιβλία καὶ σχέδια, δὲν ἔχουν τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια νὰ ἀνασυνδέσουν ἓνα δύσκολο σύνολο ἀπὸ *membra disjecta*. Ἡ παιδευτικὴ δύναμη τῆς μορφῆς καὶ οἱ ἀξίες τῆς ἐμπεριέχονται σὲ πολλὰ ἐπίπεδα τῆς σύνθεσής της. Ὁ εἰδικός, ὁ ὁποῖος καὶ μόνος εἶναι σὲ θέση νὰ βιώσει τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ ἀποδομημένου μέλους ἐνὸς κλασικοῦ μνημείου, θὰ τὸ κάνει καὶ ὅταν αὐτὸ ἔχει συνδυασθεῖ με συμπληρώματα. Τὸ σύνολο τῆς μορφῆς, ἔστω καὶ ὑπαινικτικῶν του τμημάτων, ἀπευθύνεται σὺς γενικότερες προσλαμβάνουσες τοῦ μὴ εἰδικοῦ, τοῦ ἀπλοῦ κουρασμένου ἀνθρώπου, ἄρα κινεῖ τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ τελικὰ τὸν παιδεύει: τὸ κέρδος ἀπὸ τὴ διαδικασία αὐτὴ εἶναι ἀνυπολόγιστο γιὰ τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα καὶ τὸ μέλλον τῆς ἀρχαιολογίας. Πιστεύω ἀκράδαντα ὅτι τὰ μνημεῖα εἶναι σεβαστά, ἐπειδὴ βιώνονται ὡς ἀξίες ἀπὸ κάθε μέλος τῆς κοινωνίας. Ἡ κοινωνικὴ στάση τῆς παθνικῆς κληρονομίας τους μέσα ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ τοῦ συναισθηματικοῦ, «δρῆσκευτικοῦ» σεβασμοῦ τους, γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστον, ἔχει τερματισθεῖ. Ἐὰν δὲν ἐπιδιώξουμε τὴν ὅσο τὸ δυνατόν

εὐρύτερη μετὰ λόγου βίωση τῶν ἀξιῶν τους, δηλαδή τὴν κατανόησίν τους ἀπὸ τοὺς πολλοὺς καὶ τὴ σύνδεσίν τους μὲ τὸ καθημερινὸ γίνεσθαι, τὰ μνημεῖα δὲ ἀπαξιωθοῦν κοινωνικὰ καὶ ἓνα μεγάλο τουλάχιστον μέρος τους δὲ κινδυνεύσει. Ἐνα μνημεῖο τὸ ὁποῖο ἀποφασίζει σήμερα ἡ Πολιτεία νὰ διατηρήσει ὁρατὸ ὡς φορέα πολλαπλῶν κοινωνικῶν ἀξιῶν, ἀλλὰ δὲν φροντίζει νὰ τὸ καταστήσει ἀναγνώσιμο σὰ κύρια μεγέθη του ἀπὸ τοὺς πολλοὺς, καταγράφεται στὴ συνείδηση τοῦ κόσμου ὡς ἄχρηστο. Θὰ ἤθελα λοιπὸν νὰ κερδίσω τοὺς πολλοὺς, ἔστω ἐκλαϊκεύοντας προσεκτικὰ, μαζὶ μὲ πολλὰ ἄλλα κέρδη, μὲ διακρινόμενες καὶ ἀναστρέψιμες συμπληρώσεις, τὸ μήνυμα τοῦ μνημείου. Ἄν ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ κατατάσσεται στὸν χῶρο τοῦ λαϊκισμοῦ, ἐγὼ δηλώνω ἀνενδοίαστα ὅτι ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια εἶμαι λαϊκιστής.

Τὰ κλασικὰ μνημεῖα μὲ τίς ἰσχυρότερες καὶ εὐρύτερες παιδευτικὲς ἢ γυχαγωγικὲς τους ἀξίες, προσφέροντας ἄλλωστε λόγῳ τῆς δομῆς τους εὐκολότερα τὴν ἀναστρεψιμότητα ποὺ ὁ κύριος Μπούρας ἐτόνισε στὸ πλαίσιο τῆς ἠθικῆς τῶν ἀναστηλώσεων, θέτουν ἐντονότερη τὴν ἀνάγκη τῶν παραπάνω ἐπιλογῶν. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφερθεῖσα, ἀρχαία ἥδη διχογνωμία γιὰ τὴν ἀ λ ἦ θ ε ι α τοῦ πλοίου τοῦ Θησέα, τοῦ ὁποῖου εἶχαν ἀντικατασταθεῖ γιὰ τὴ διατήρησίν του τὰ ξύλα: οἱ μισοὶ ἔλεγαν ὅτι αὐτὸ δὲν εἶναι πιά τὸ πλοῖο τοῦ Θησέα, οἱ ἄλλοι μισοὶ ὅμως τὸ βίωναν καταφατικά. Εἰλικρινὰ δὲν ξέρω ποιά στάση ἐξυπηρετοῦσε καλύτερα τὴ γ ν ἦ σ ι α βίωση τῆς ἀ θ η ν α ἰ κ ῆ ς π α ρ ἄ δ ο σ η ς. Ἐκείνη ποὺ διατηροῦσε τὸ μέγεθος, τὸ σχῆμα καὶ γενικὰ τὴ μορφή τοῦ πλοίου-συμβόλου, δηλώνοντας μὲ τὴν ἐπιλογὴ τῆς περιοδικῆς, μερικῆς καί, ὑποδέτω, πιστῆς ἀντικατάστασης τοῦ μοιραῖα φθαροῦ ὑλικοῦ τὴν πίστη τῆς γιὰ τὴν αἰωνιότητα τοῦ συμβόλου, ἢ ἡ ἄλλη, ποὺ δεχόταν ὅτι τὸ σεβάσμιο πλοῖο δὲ ἔπρεπε νὰ διατηρηθεῖ μὲ τὸ ἀρχικὸ του ὑλικὸ χωρὶς ἐπέμβαση, μέχρι ποὺ νὰ φθαρεῖ τόσο, ποὺ νὰ παραμερισθεῖ καὶ νὰ γίνεῖ, πολὺ γρήγορα, μιὰ ἀμφισβητούμενη καὶ δολὴ παράδοση;

Πιστεύω ἄλλωστε ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτεία, καὶ γενικότερα οἱ ὑπεύθυνοι, ἥδη ἀντιμετωπίζουν τὸ πρόβλημα μὲ ὑπεύθυνο συνυπολογισμὸ ὄλων αὐτῶν τῶν —ὅπως εἶπε ὁ κύριος Μπούρας— ἐνόητε ἀντιφατικῶν ἀναγκῶν. Ὁ κύριος Δημακόπουλος δὲ ἔχει ἀκόμη πρόσφατη τὴν κοινὴ μας ἀγωνία στὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, νὰ μὴν καταστρέψῃ ἡ ἔκθεση τῶν εὐρημάτων τῶν τάφων τῆς

Βεργίνας, ἐνὸς κατ' ἐξοχὴν κλασικοῦ συνόλου ὅπως τὸ ὄρισα πῶς πάνω, τὸ αἶσθημα τῆς «διείσδυσης» τοῦ ἐπισκέπτη στὸν ὑπόγειο χῶρο τοῦ τύμβου, πού τὸ μοναδικῆς πράγματι ἔμπνευσης καὶ ἐκτέλεσης σύγχρονο κέλυφος δημιουργεῖ. Ἄλλ' ὅμως, κύριοι συνάδελφοι, καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἐξαίρετο αὐτὸ κέλυφος εἶναι μιὰ λύση πού δίνει προτεραιότητα στὴν παιδευτικὴ ἀξία τῶν ἀρχαίων αὐτῶν μνημείων, κοντὰ στὴν προβολὴ φυσικὰ καὶ τῶν ἄλλων ἀξιῶν τοῦ συνόλου. Γιατί, ἂν ἔπρεπε νὰ κρατήσουμε τὴ γνήσια μορφή καὶ βίωση τῶν τάφων, δὲ ἔπρεπε νὰ τοὺς καλύψουμε καὶ πάλι μὲ τὸν τύμβο, καὶ τὸ πολὺ πολὺ νὰ τοὺς ἀνοίγουμε συμβολικὰ κατὰ διαστήματα γιὰ τὴν ἐμπειρία τῆς ἀπόθεσης ἐνὸς νέου νεκροῦ. Ὅμως πόση ἐπιστημονικὴ, παιδευτικὴ, συμβολικὴ καὶ εὐρύτερα κοινωνικὴ σημασία ἔχουν οἱ σπάνιες αὐτὲς ἱστορικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς μαρτυρίες; Κανεὶς δὲν σκέφθηκε, καὶ νομίζω ὑγιῶς, νὰ μείνει στὴ γνήσια ἀρχαία μορφή τοῦ ἄμεσου περιβάλλοντός τους.

Κλείνοντας τὴν παρέμβασή μου δὲ ἤθελα νὰ ἐπαναλάβω λοιπὸν ὅτι ἡ πρωτοβουλία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἦταν ἰδιαίτερα ἐποικοδομητικὴ. Κατατέθηκαν ἐδῶ ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες, μολονότι μερικὲς φορές γιὰ μένα, ἀναγκασμένον νὰ παίρνω συχνὰ ὑπεύθυνη θέση στὰ μείζονα αὐτὰ θέματα, ἦταν νυκτικές, μοῦ εἶναι καὶ σεβαστὲς καὶ ἀξιοπρόσεκτες. Ἄλλὰ ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἡ κίνηση αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ σταματήσει ἐδῶ. Ἦδη ἡ Ἀρχαιολογικὴ μας Ὑπηρεσία, οἱ Ἐπιτροπὲς Συντηρήσεως Μνημείων, ἀπαρτιζόμενες ἀπὸ ὑψηλῆς ποιότητας εἰδικούς, τὸ ΚΑΣ καὶ ἄλλοι φορεῖς, συζητοῦν καὶ ἀντιμετωπίζουν μὲ ὑπευθυνότητα τὰ σχετικὰ θέματα. Ἐγὼ τὸ παράδειγμα πού ἀνέφερε ὁ κύριος Δημακόπουλος γιὰ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Παρθενῶνος, ἀσκέτως δικῆς μου τοποθετήσεως, τὸ βλέπω ὡς μιὰ περίπτωση ὑγιοῦς λειτουργίας τῶν δεσμῶν αὐτῶν, μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀναδύθηκε καί, κυρίως, π ρ α γ μ α τ ο π ο ι ἦ θ κ ε μιὰ ἱκανοποιητικὴ σύνδεση ἔντονα ἀντιτιθεμένων ἀπόψεων. Θεωρῶ λοιπὸν ὅτι δὲ πρέπει νὰ ὑπάρξουν καὶ ἄλλες συναντήσεις — ἤδη οἱ κύριοι Κοκκολιάδης καὶ Ζιρῶ τὸ πρότειναν —, σὺς ὁποῖες δὲ πρέπει νὰ κληθοῦν ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀποκτήσει μεγάλη ἐμπειρία στὸ θέμα. Πολλοὶ ἀπ' αὐτούς, ἰδιαίτερα σημαντικοί, δὲν εἶναι ἀνάμεσα στοὺς ἐταίρους μας. Ἔτσι, ἡ ὁποιαδήποτε σύνδεση πλαισίων δὲ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀποκτήσει τὴ γενικότερη δυνατὴ συναίνεση. Δὲν εἶμαι

βέβαια τόσο αισιόδοξος όσο ο κύριος Ζιρώ, γιατί η προσέγγιση των αξιών των κλασικών μνημείων, λόγω της ύψλης ατομικότητας της σύλληψής τους, είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Όμως ένα γενικό πλαίσιο για τις επεμβάσεις σ' αυτά μου φαίνεται έφικτό.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Γεώργιος Λάββας: Δεν έτοιμασα κείμενο, δεν είχα τον καιρό, αλλά δεν ένιωσα την ανάγκη να ετοιμάσω κείμενο, διότι είναι ένα πρόβλημα που καιρόμαι ιδιαίτερα που έρχεται σε συζήτηση από την 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία. Ίσως είναι ώριμη ή στιγμή για μιὰ ενέργεια πὸ πρακτική, δὰ ἔλεγε κανείς. Ὁ 19ος αἰώνας καὶ ὁ 20ὸς ἔχουν ἀναλωθεῖ σ' αὐτὲς τὲς συζητήσεις καὶ αὐτὲς τὲς διαμάχες, τὲς ἀντιρρήσεις, τὲς συγκρούσεις, οἱ ὁποῖες εἶναι γόνιμες. Στὸ τέλος βέβαια τὰ μνημεῖα τὰ ἴδια πάσχουν ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαμάχη τῶν δύο αὐτῶν αἰώνων· ἡ ἔννοια ὑπῆρχε βέβαια παλαιότερα. Ὅλη αὐτὴ ἡ διαμάχη, οἱ διαφορετικὲς ἀπόψεις πὸ ὑπάρχουν, κατατείνουν σὲ ἓνα καὶ μόνο πράγμα, πὸ εἶναι τὸ κορυφαῖο: αὐθεντικότητα, πόση καὶ μὲ ποιὲς δυσίες καὶ μὲ ποιὲς συμπληρώσεις. Ἐκεῖ νομίζω ὅτι ἐπικεντρώνεται καὶ τῆς σημερινῆς μας συνάντησης ἡ πεμπουσία. Βρίσκεται ἀκριβῶς σὴν ἔννοια τῆς αὐθεντικότητας τοῦ ὑλικοῦ, γιατί ἡ ἱστορικὴ μνήμη, ἡ διάσωση τῆς μνήμης —ἐκεῖ ἀκριβῶς ἀνάγεται ὅλη αὐτὴ ἡ προσπάθεια—, βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς πὸς πρέπει νὰ συντηρηθεῖ ἡ αὐθεντικὴ μορφή, τὸ αὐθεντικὸ ὑλικὸ πὸ μᾶς λέγει ὅτι εἶναι φορέας τῆς μνήμης ἀπὸ τὸ παρελθόν, τὸ ὁποιοδήποτε παρελθόν, ὁποιασδήποτε ἐποχῆς ἔννοῶ. Ὁ Μπαλάνος ὁ μακαρίτης, τὸ 1931, στὸ συνέδριο τῆς Ἀθῆνας, ἐπαινέθηκε γιὰ τὸ ἔργο του. Ἦταν ἓνας ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος προσέφερε στὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης βασικὰ πράγματα. Σήμερα εἶναι ἐγκληματίας, ὅπως ἐνδεχομένως ἐγκληματίες δὰ εἴμαστε κι ἐμεῖς πὸ ἔχουμε βάλει τὸ χέρι μας ἐπάνω στὰ μνημεῖα. Ὅποιαδήποτε ἐπέμβαση στὰ μνημεῖα εἶναι μιὰ ἀλλοίωση. Τὸ θέμα εἶναι μέχρι ποίου βαθμοῦ, καὶ ἐκεῖ ὑπάρχει τὸ πρόβλημα. Ἐχουμε τὸ Χάρτη τῆς Βενετίας, τὸν ξέρουμε ὅλοι μας, τὸν ἔχουμε μελετήσει, ἐφαρμόσει, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι ἓνας πολὺ γενι-

κός Χάρτης, ένα είδος συντάγματος, δὲν μπορεῖ νὰ δώσει ἀπαντήσεις σὰ συγκεκριμένα προβλήματα ποὺ ἀναφύονται ὅταν εἶσαι ἀπέναντι στοὺς μνημεῖο ὡς συντηρητῆς καὶ ἀναστηλωτῆς. Καὶ ἐγὼ πιστεύω ὅτι στοὺς τέλους, ὅσα συντάγματα καὶ νόμοι κι ἂν υπάρξουν, ὁμολογία πλήρης, ἃς ποῦμε, καὶ λεπτομερειακὴ, ὁ τελικὸς ὑπεύθυνος εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔχει ἀναλάβει νὰ βάλει τὸ χέρι του ἐπάνω στοὺς μνημεῖο. Ἄκόμα κι ὅταν γίνονται αὐτὰ τὰ συμπόσια γιὰ νὰ ἐκτεθοῦν οἱ γνώμες· τὰ ἔχουμε ζήσει στὴν Ἀκρόπολη, ἔχουν γίνει τρία τέσσερα μέχρι στιγμῆς, ἔχουν ἀκουστεῖ πολλές ἀπόψεις καὶ ἐνδιαφέρουσες, ὅπως καὶ σήμερα ἀκούγονται πολλές ἀπόψεις. Τελικὰ ὅμως στὴν ἐπέμβαση ἢ σφραγίδα μπαίνει ἀπὸ τὸν ἀναστηλωτῆ. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα ἠθικὸ πρόβλημα. Λοιπὸν, τί θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε πραγματικά; Πιστεύω ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ἀφορμὴ, ὅπως εἶπε καὶ ὁ κύριος Λαμπρινουδάκης, εἶναι ἡ ἐκκίνηση. Ἀκούστηκαν θαυμάσιες ἀπόψεις, καὶ ἐγὼ ξανάνιωσα πάλι αὐτὴ τὴν ἐσωτερικὴ τύχη ποὺ νιώθω κάθε φορὰ ποὺ σκέπτομαι τὰ μνημεῖα, ὅπως ὅλοι μας, ποὺ βρισκόμαστε καταδικασμένοι νὰ εἴμαστε κάπως διαχειριστὲς τοῦ σήμερα, ἃς ποῦμε γιὰ τὴν αὐριανὴ καὶ γιὰ τὴ μεθαυριανὴ γενιὰ καὶ τίς ἄλλες γενιές. Τί μπορούσε νὰ κάνει κανεὶς; Αὐτὲς οἱ δύο δεκαετίες ἀπὸ τὸ '80 καὶ μέχρι σήμερα ἔχουν προσφέρει στὴν ἐλληνικὴ ἀναστηλωτικὴ πράξη πολὺ ὑλικὸ καὶ πολλὲς ἀπόψεις. Ὁ κύριος Δημακόπουλος ἀνέφερε μερικές, καὶ υπάρχουν διασπαρτες σὲ διάφορα κείμενα θέσεις καὶ ἀντιθέσεις καὶ πολλὲς ἄλλες σκέψεις γιὰ τὸ τί πρέπει νὰ γίνει. Τὸ νὰ γίνει ἓνας νόμος, ἓνα πλαίσιο, τί εἶναι σωστό, κι ἐκεῖνο εἶναι μία δυνατότητα. Ἐγὼ πιστεύω ὅτι ἐπειδὴ μιλάμε γιὰ τὴν ἠθικὴ στάση, νὰ πᾶμε πάλι στὸν Μωυσῆ. Δηλαδή ὁ Μωυσῆς δὲν εἶπε τί πρέπει νὰ κάνει ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ τί δὲν πρέπει νὰ κάνει. Ὁ δεκάλογος ἔχει τὰ μή, οὐ, οὐ, οὐ κλπ. καὶ λιγότερα ναί, τί πρέπει νὰ κάνει κανεὶς. Γιατὶ ἐκεῖνα ποὺ πρέπει νὰ κάνει, ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει κανεὶς μέσα σὲ ἓνα τέτοιο πλαίσιο, ὅπως στὴ Φιγάλεια ποὺ ἀποτελεῖ τρομερὸ πρόβλημα, τὸ ζήσαμε ὅλοι μας σ' αὐτὸ τὸ συνέδριο. Πάντα ὑπάρχει ἡ ζημιὰ καὶ τὸ κέρδος ἀπὸ κάθε ἐπέμβαση. Λοιπὸν, ἐὰν ὑπάρχει ἓνας δεκάλογος ποὺ θὰ προφυλάσσει ἀπὸ τὰ χονδρὰ λάθη ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει ἓνας συντηρητῆς, ποὺ νὰ λέει τί δὲν πρέπει νὰ γίνεται, καὶ νὰ ἐπιτρέπει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δημιουργικότητα τοῦ συντηρητῆ. Γιατὶ καὶ ὁ συντηρητῆς εἶναι δημιουργικὸς καλλιτέχνης, δὲν πρέπει νὰ εἶναι, ἢ εὐαίσθητος ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος προσεγγίζει

ένα ἔργο τέχνης μὲ τρόπο πού τό 'κανε καὶ ἕνας ἄλλος δημιουργικός ἄνθρωπος, ὅταν τὸ δημιουργοῦσε, ἀλλὰ βέβαια σὲ ἄλλο ἐπίπεδο καὶ μὲ ἄλλους στόχους. Λοιπὸν, ἐὰν ὑπάρχει ἕνας δεκάλογος, ἴσως τὸ καταφέρουμε μὲ μιὰ σειρὰ συζητήσεων, συνεδρίων ἢ ὅ,τι ἄλλο θέλετε, ἐδῶ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, πού ἔχει ἐλευθερία κινήσεων καὶ δὲν εἶναι ἕνα ὑπουργεῖο ἢ ὑπαλληλικὴ ἱεραρχία. Ἐδῶ θὰ πούμε καὶ ἄλλα πράγματα. Ἐὰν μπορούσαμε νὰ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας ἕνα δεκάλογο τῶν συντηρήσεων καὶ τῶν ἀναστηλώσεων ὄχι μόνο τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν, ἀλλά, ὅπως εἶπε καὶ ὁ κύριος Ντούμας, ὅλες οἱ ἐποχὲς ἔχουν τὴ δική τους σημασία καὶ ἡ μνήμη εἶναι ἀδιάσπαστη. Δὲν μπορούμε νὰ συντηροῦμε μόνο τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν κλασικὴ, ἀλλὰ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας μας καὶ γενικότερα τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Λοιπὸν ἐὰν μπορούσαμε νὰ φθάσουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, νὰ διατυπωθεῖ ἕνας δεκάλογος γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες πού μᾶς ἀφοροῦν ἄμεσα, νομίζω ὅτι θὰ εἶχαμε προσφέρει στοὺς ἑαυτοὺς μας ἕνα μεγάλο βοήθημα γιὰ νὰ μὴν κάνουμε λάθη. Αὐτὸ εἶναι τὸ βασικό. Γιατὶ τελικὰ ζημιωμένα βγαίνουν τὰ μνημεῖα καὶ ὄχι ἐμεῖς.

Γεώργιος Δοντιᾶς: Δὲν ξέρω ἐὰν ὑπάρχουν ἄλλες παρατηρήσεις ἢ ἐπιθυμία παρεμβάσεων, ἀλλὰ θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ πῶ, νομίζω ὅτι εἶναι ὄριμη ἢ στιγμὴ γιὰ νὰ κάνουμε κάποια σύνοψη. Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ κάνω πρῶτα ἕνα εἶδος ἀπολογίας προσωπικῆς, ἃς πούμε, σὲ δύο τρεῖς παρατηρήσεις πού ἔγιναν πρῶτα ἀπὸ τὸν κύριο Ντούμα, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τὸν κύριο Λαμπρινουδάκη κυρίως· καὶ ὁ κύριος Λάββας, παρ' ὅλο πού εἶπε μερικὰ πράγματα πού συμπιπτουν μὲ τὶς δικές μου ἀπόψεις, σὲ δύο τρία σημεῖα συνταυτίστηκε μὲ κάποιους προηγούμενους ὁμιλητές. Ἡ προσωπικὴ ἀπολογία ποῖα εἶναι: Ὅτι ἐὰν ὁ τίτλος δὲν ἱκανοποιεῖ, δὲν εἶναι διότι θέλησα νὰ ξεχωρίσω καὶ νὰ πῶ πῶς αὐτὰ τὰ μνημεῖα πρέπει νὰ προσέχουμε, τὰ ἄλλα εἶναι δευτερότερα καὶ μπορούμε καὶ νὰ μὴν τὰ προσέχουμε. Εἶναι ἴσως δικό μου σφάλμα ὅτι δὲν τὸ ἐτόνισα ὅσο ἔπρεπε, παρ' ὅλο πού προσπάθησα νὰ τὸ τονίσω. Δὲν εἶπα τέτοιο πράγμα. Δὲν εἶπα ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐνδιαφέρεται κανεὶς καὶ νὰ ἐπεμβαίνει στὰ μνημεῖα τὰ νεώτερα, τὰ μετακλασικὰ καὶ ἐξῆς. Καὶ ἡ δική μου προσωπικὴ προϊστορία, ἃς πούμε, καὶ οἱ πεποιθήσεις μου οἱ προσωπικὲς, εἶναι ὅτι σὲ

ὄλα τὰ μνημεῖα πρέπει νὰ δείχνει κανεὶς ἴσο — ἢ τουλάχιστον σὲ γενικὲς γραμμὲς ἴσο — ἐνδιαφέρον ἀνεξαιρέτως, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν Παρθενῶνα εἴτε πρόκειται γιὰ ἓνα λουιρὸ τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας· ἴσως διότι εἶχα δασκάλους καλοὺς τὸ ἐπίστευα αὐτὸ τὸ πράγμα καὶ τὸ ἐφάρμοσα σὲ ὅλη τὴν ὑπηρεσιακὴ σταδιοδρομία μου. Λοιπὸν, αὐτὸ εἶναι ἀπάντηση σ' ἐκείνους ποὺ λιγάκι ἔδιξαν αὐτὴν τὴν πλευρά. "Οὐ δηλαδὴ ξεχωρίζουμε τὰ κλασικὰ μνημεῖα ἀπὸ τὰ ἄλλα. " Ἄν ἔγινε ὁ διαχωρισμὸς αὐτός, κύριοι, εἶναι διότι πάλι ἴσως νὰ μὴν ἤμουν ἀρκετὰ εὐληπτος στὴν ὁμιλία μου καὶ ἐτόνισα τὶς ἰδιαιτερότητες ποὺ ὑπάρχουν στὰ προκλασικὰ καὶ στὰ κλασικὰ μνημεῖα. Οἱ ἰδιαιτερότητες αὐτὲς εἶναι τέτοιες, ὥστε χρειάζονται γιὰ τὴν ἐπέμβαση ὀρισμένα πράγματα ποὺ δὲν τὰ ἔχουν ἀνάγκη, τουλάχιστον στὸν ἴδιο βαθμὸ, ἄλλα μνημεῖα. " Ὅχι ὅτι δὲν πρέπει νὰ τὰ προσέχουμε ἢ νὰ ἐπεμβαίνουμε στὰ ἄλλα μνημεῖα, ἀλλὰ στὰ κλασικὰ καὶ στὰ προκλασικὰ μνημεῖα ἢ περίπτωση εἶναι πολὺ πιὸ εὐαίσθητη ἀπὸ ὅ,τι εἶναι στὰ ἄλλα, γιὰ τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους ἐξέδεσα. ' Ἐπίσης ὁ κύριος Λαμπρινουδάκης εἶπε, ἐὰν τὸ ἀντελήφθην καλά, ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο τίθεται θέμα ἐὰν πρέπει νὰ ἐπεμβαίνουμε σὲ ὄλα τὰ μνημεῖα. Βεβαίως πρέπει νὰ ἐπεμβαίνουμε σὲ ὄλα τὰ μνημεῖα ἀνεξαιρέτως, καὶ εἶναι ἀνάγκη. ' Ἐγὼ δὲ εἶπα ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐπεμβαίνουμε στὰ μνημεῖα. ' Ἀπορῶ πῶς ἔγινε αὐτὴ ἡ παρανόηση.

Βασίλειος Λαμπρινουδάκης: Θὰ παρακαλοῦσα νὰ μὴν ξαναγυρίσουμε σὲ ὅσα ἐλέχθησαν, διότι ἐὰν ἀρχίσουμε νὰ ἀναφερόμεθα συγκεκριμένα στὸ τί εἶπε ὁ καθένας..., ἐγὼ ἔχω γράγει τρεῖς σελίδες, ἀλλὰ ἐπενέβην τώρα γιὰ νὰ ἀπαντήσω ὅτι δὲν εἶπα αὐτό.

Γεώργιος Δοντᾶς: Ἴσως ἤμουν ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ ἐπέμειναν στὴν ἀνάγκη ἐπεμβάσεως καὶ ἐκτελέσεως ἔργων στὴν Ἀκρόπολη γιὰ τὴν διάσωση τῶν μνημείων αὐτῶν. Εἶχα τὸ ἄγχος τὸ καθημερινό, τὰ ἔβλεπα τὰ προβλήματα, καὶ ἔπρεπε ὅπωςδήποτε νὰ ἐπέμβουμε. Αὐτὸ εἶναι ἓνα ἄλλο θέμα ὅμως, καὶ τὸ θέμα δὲν εἶναι ἢ ἐπέμβαση ἢ σωσικὴ, ἢ ἐπέμβαση ἢ ὁποῖα ἀποσκοπεῖ στὴν διάσωση τῶν μνημείων. Πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ τὸ μὲ ποιὸν τρόπο, μὲ ποιὰ κριτήρια δὲ κάνουμε ἀνασπλώσεις στὰ προκλασικὰ καὶ στὰ κλασικὰ μνημεῖα, καὶ ἰδίως στὸ μεγάλο θέμα τῶν συμπληρώσεων. Περὶ αὐτοῦ

πρόκειται, ὄχι περὶ τοῦ θέματος ἐὰν δὰ πρέπει νὰ κάνουμε ἐπεμβάσεις ἢ ὄχι στὰ μνημεῖα. Εἶναι δύο πράγματα τελείως ξεχωριστά. Λοιπὸν δὰ σὰς παρακαλέσω— τὸ διευκρινίζω αὐτὸ πρὸς ἄρσιν πάσης παρανοήσεως. Οἱ προτάσεις πού εἰπώθηκαν ἀπὸ τοὺς τελευταίους ὁμιλητὲς καὶ ἀπὸ τὸν κύριο Λαμπρινουδάκη καὶ ἀπὸ τὸν κύριο Λάββα, καὶ νομίζω καὶ προηγουμένως ἀπὸ τὸν κύριο Ντούμα καὶ τὸν κύριο Ζιρώ: ἐπρότειναν νὰ συνεχιστεῖ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα. Εἶναι πάρα πολὺ εὐπρόσδεκτα αὐτὴ ἡ πρόταση. Ἄλλωστε καὶ ἐμεῖς, μὲ τὸν κύριο Γενικὸ Γραμματέα, εἶχαμε κάτι τέτοιο στὸ μυαλό μας. Δηλαδὴ ἐὰν τὸ θέλουν οἱ παρόντες σύεδροι, νὰ προχωρήσουμε πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ὀργανώσεως ἐνὸς συνεδρίου μὲ βάση αὐτὰ πού εἰπώθηκαν στὴν σημερινὴ ἡμερίδα. Νὰ προχωρήσουμε στὴν διατύπωση κάποιων πιδὸ συγκεκριμένων, καὶ βέβαια καὶ τῶν φιλοσοφικῶν, ἐὰν θέλετε, προϋποθέσεων καὶ παραμέτρων τοῦ ὄλου θέματος, νὰ προχωρήσουμε στὴν διατύπωση ὀρισμένων πιδὸ συγκεκριμένων προτάσεων, ἢ, ὅπως πολὺ σωστά, πολὺ εὐστοχα, τὸ εἶπε ὁ κύριος Λάββας, κάποιων ἀπαγορεύσεων. Νὰ μὴ γίνεται τοῦτο ἢ νὰ μὴ γίνεται ἐκεῖνο. Πάντως κάποια πλαίσια πρέπει νὰ δοθοῦν, γενικὰ πλαίσια. Λοιπὸν, δὲν ξέρω ἐὰν αὐτὴ ἡ πρόταση σὰς βρίσκει σύμφωνους ἢ ὄχι. Ἐὰν σὰς βρίσκει σύμφωνους, ἔχουμε ἓνα τεράστιο κέρδος ἀπὸ αὐτὴ τὴν σημερινὴ συνάντηση, πού ἔγινε κάτω ἀπὸ τόσο δραματικὲς καιρικὲς συνθηκὲς, ἓνα αὐτό, καὶ δεύτερον, ἡ πρόταση πού ἐλέχθη στὴν ἀρχὴ ἀρχί, ὅτι δὰ πρέπει νὰ γίνει ἡ συνάντηση αὐτὴ γιὰ ἓνα εὐρύτερο κοινόν. Νομίζω ὅτι ὁ κύριος Κοκκολιάδης ἔχει πεῖ μερικὰ πράγματα καὶ ὁ κύριος Λάββας, ἔτσι; Καὶ ὁ κύριος Λαμπρινουδάκης, ναί; Σωστὰ ὁ κύριος Κοκκολιάδης εἶπε ὅτι δὰ πρέπει νὰ κληθοῦν καὶ ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος, πέραν τῶν ἀρχαιολόγων, πέραν τῶν ἀρχιτεκτόνων, νὰ κληθοῦν κάποιοι ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος. Τὸ βρίσκω πάρα πολὺ σωστὸ αὐτό. Νομίζω ὅτι ἄνθρωποι αὐτοί, οἱ ὁποῖοι δὰ ἐπιλεγοῦν μὲ προσοχὴ καὶ οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ περισσότερο ἢ λιγότερο ἢ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τέτοια θέματα, δὰ μπορούσαν νὰ προσκληθοῦν. Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι δὰ μπορούσαν νὰ προσφέρουν πολλὰ πράγματα θετικὰ, διότι ἐπὶ τέλος τὸ θέμα τῶν ἀναστηλώσεων δὲν εἶναι θέμα πού ἀφορᾷ μία κοινότητα κλειστή, ἃς ποῦμε τῶν ἀρχαιολόγων, τῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ τῶν γύρω ἀπὸ αὐτοὺς καὶ τῶν συντηρητῶν. Εἶναι ἓνα θέμα πού ἀφορᾷ μία πνευματικὴ κοινότητα εὐρύτερη. Λοιπὸν, ἐὰν εἶδε σύμφωνοι μὲ αὐτὲς τίς δύο προτάσεις πού

έγιναν, κυρίως τὴ μία, μὲ τὴν σύνθεσιν ποὺ προτείνω στὴν δευτέρῃ πρότασιν, τότε δὰ σὰς παρακαλέσω νὰ μοῦ τὸ πείτε, ὥστε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνα θετικὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἡμερίδας.

Γεώργιος Λάββας: Σήμερα μιλάμε ὑποτίθεται ὡς εἰδικοί, καὶ ἔχουμε τὰ προβλήματα μας ὡς συντηρητές, ἀναστηλωτές. Γίνονται ὅμως καὶ ἔξω ἀπὸ μᾶς συντηρήσεις καὶ ἐπεμβάσεις στὰ μνημεῖα. Ξέρετε, Ροτόντα κλπ. Λοιπόν, ἐὰν ὑπάρχει ἓνας δεκάλογος μὲ τὰ ἀποφατικὰ ποὺ εἶπα προηγουμένως, ποὺ νὰ ἔχει ὅμως καθιερωθεῖ καὶ νὰ εἶναι ἓνα ἔγκυρο κείμενο μὲ ἰσχύ νόμου ἐνδεχομένως, δὲν δὰ μπορεῖ ὁ ὅποιοςδήποτε, εἴτε στοὺς δήμους, εἴτε στὶς μητροπόλεις, εἴτε ἰδιωτικά, νὰ κάνει πράγματα γιὰ τὰ ὁποῖα πραγματικὰ ντρεπόμαστε σήμερα ὡς ὑπεύθυνοι, ὑποτίθεται, χειριστὲς αὐτοῦ τοῦ μνημειακοῦ ὑλικοῦ θησαυροῦ. Ἐπομένως, νομίζω ἔχει μιὰ γενικότερη σημασία νὰ ὑπάρξει ἓνα τέτοιο δεσμευτικὸ, ἔγκυρο κείμενο, ποὺ δὰ προστατεύσει καὶ ἐμᾶς καὶ τοὺς ἄλλους ἀπὸ τὶς καταστροφὲς ποὺ κάνουμε.

Γεώργιος Δοντιᾶς: Ἡ σκέψη ἦταν αὐτή, νὰ περιοριστοῦμε στὰ κλασικὰ μνημεῖα, στὰ ἀρχαϊκὰ καὶ στὰ κλασικὰ. Ἀπὸ τὴν στιγμήν κατὰ τὴν ὁποία δὰ φύγουμε, καὶ ἤδη ὑπάρχει μιὰ ἐνδιάμεση πρότασιν τὴν ὁποία ἔκαμε ὁ κύριος Λαμπρινουδάκης, ὅτι τὸ κλασικὸ περιλαμβάνει βεβαίως ὑπὸ τὴν εὐρείαν ἔννοιαν ὅλα τὰ μνημεῖα — ἔτσι εἶναι τὰ πράγματα, φυσικὰ εἶναι ὅλα κλασικὰ καὶ εἶναι ὅλα παιδευτικὰ τὰ μνημεῖα —, ἀπὸ τὴν στιγμήν ἐκείνην ἀρχίζουμε νὰ ξαναμπαίνουμε πάλιν ἀπὸ τὴν ἄλλη πόρτα τὸν Χάρτην τῆς Βενετίας, καὶ δὰ πρέπει νὰ σκεφθοῦμε τί δὰ κάνουμε, δηλαδὴ χάνουμε, λίγο, τὸ ἀντικείμενό μας.

Βασίλειος Λαμπρινουδάκης: Κύριε Πρόεδρε,μποροῦν νὰ ὀργανωθοῦν δύο τμήματα μὲ μιὰ κοινὴ καταληκτικὴν συνεδρία.

Γεώργιος Δοντιᾶς: Βλέπουμε δηλαδὴ πρῶτον τὴν ὀργάνωσιν κάποιου συνεδρίου, ποὺ δὰ ἔχει κάποιες κύριες γραμμὲς ποὺ δὰ στηρίζονται σὲ ἓνα τμήμα γιὰ τὰ ἑλληνορρωμαϊκὰ, ἢ, ἂν θέλετε, ὅπως τὸ λέω ἐγώ, γιὰ τὰ παλαιότερα, γιὰ τὰ προκλασικὰ καὶ τὰ κλασικὰ, ἕστερα ἓνα τμήμα ποὺ δὰ ἀφορᾷ τὰ νεώτερα τῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἓνα

τρίτο γιὰ τὰ μεσαιωνικά, ἢ, ἂν θέλετε, μπορεῖ νὰ γίνῃ σύμπτυξη τῶν δύο πρώτων, ὅπως τὸ νομίζετε ἐσεῖς.

Ἰορδάνης Δημακόπουλος: Τὸ 1984, μετὰ τὸ συνέδριο τὸ πρῶτο, τότε διεφάνη ποῦ ἐπύγαιναν οἱ κατευθύνσεις καὶ οἱ στόχοι μερικῶν ἐργασιῶν τῶν μὴ σωστικῶν. Τότε λοιπόν, κύριε Λαμπρινουδάκη —ἐσεῖς δὲν ἦσασιε μέλος—, συγκροτήθηκε μία Ἵποεπιτροπὴ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀκροπόλεως, μὲ μέλη τὸν κύριο Δοντᾶ, τὸν κύριο Λάββα, τὸν κύριο Μπούρα, τὴν κυρία Τουλούπα, τὸν κύριο Δεσπίνη καὶ ἐμένα. Μάλιστα ἐγὼ κατεῖχα τὴ θέση τοῦ Προέδρου. Συνεδριάσαμε πολλές φορές ἐπὶ δύομισι περίπου μῆνες, καὶ ὄχι προφορικὰ ἀλλὰ μὲ ἀνταλλαγὴν γραπτῶν σημειωμάτων καὶ συζήτηση μετὰ, καὶ κατόπιν καταλήξαμε σὲ ἓνα κείμενο τὸ ὁποῖο ἔχει δημοσιευθεῖ, ἀλλὰ ὡς συνήθως σπὴν Ἑλλάδα ξεκνοῦμε πάρα πολὺ εὐκολα τί ἔχει συμβεῖ. Λοιπὸν ἔχει δημοσιευθεῖ, ἀλλὰ ποῦ ἔχει δημοσιευθεῖ; Στὶς δύο τελευταῖες σελίδες τοῦ τόμου 2Α τοῦ 1989 γιὰ τὴν ἀνασπλῶση τοῦ προνάου τοῦ Παρθενῶνος. Εἰς δὲ τὴ σελίδα 88 ὁ συντάκτης τῆς προτάσεως τῆς ἀνασπλώσεως τοῦ προνάου τοῦ Παρθενῶνος, λέγει ὅτι «ἔλαβα ὑπ' ὄψιν μου ὄχι αὐτό, ἀλλὰ ἄλλα πράγματα». Λοιπὸν τὸ κείμενο αὐτὸ καταλήγει σὲ ἑπτὰ κατευθυντήριες γραμμές, οἱ ὁποῖες ξεκινᾶνε ἀπὸ αὐτὸ ποῦ εἶπε καὶ ὁ κύριος Λάββας. Τὸ δέμα τῆς διατηρήσεως ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερης αὐθεντικότητος, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἐκτελέσεως ἐργασιῶν, οἱ ὁποῖες δὲ εἶναι ὄχι ἀπλῶς σωστικὲς καὶ μόνο. Τὰ ἀκεραιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ τὰ κατακείμενα, καὶ τὰ μεγαλύτερα ἰδίως ἐξ αὐτῶν, ἐὰν ὑπάρχει θέση καὶ δυνατότητα νὰ στηρικθοῦν καὶ νὰ στηρίζουν, τότε μπαίνουν στὴ θέση τους. Δεύτερον, ὅτι ἀκόμη συγκροτοῦνται καὶ μέλη καινούρια ἀπὸ συγκόλληση δύο ἢ περισσότερων θραυσμάτων. Κάθε φορά δὲ ἐξετάζεται ἡ ποσότητα τοῦ ὑλικοῦ στὸ μέλος. Προσέξτε, γιὰ ἀθροιστικὰ πάει τὸ πράγμα στὰ ἀρθρωτὰ κτίρια. Τρίτον, ὅτι δὲ γίνονται δοκιμὲς καὶ δὲ μπαίνουν ἐπὶ τόπου δοκίμια γιὰ νὰ δεῖ κανεὶς καὶ αὐτὸ ποῦ εἶπε ὁ κύριος Μπούρας. Νὰ μὴν ὑπάρχουν ἔντονος ἀντιθέσεις σὲ ἓνα κλασικὸ μνημεῖο, νὰ μὴν κτυπάει ἀπότομα ἢ διαφοροποίηση τῆς συμπληρώσεως τοῦ νέου ὑλικοῦ καὶ ταυτόχρονα νὰ φαίνεται κάπως, ἀπὸ κάποια μικρὴ ἀπόσταση, ἡ διαφορὰ τοῦ ἐνὸς πρὸς τὸ ἄλλο. Τὰ ἄλλα σημεῖα, σύνολο ἑπτὰ, ἦταν κατευθυντήριες γραμμὲς ὄχι ἀπλῶς τῆς Ἵποεπιτροπῆς ἀλλὰ καὶ ὅλης τῆς Ἐπιτρο-

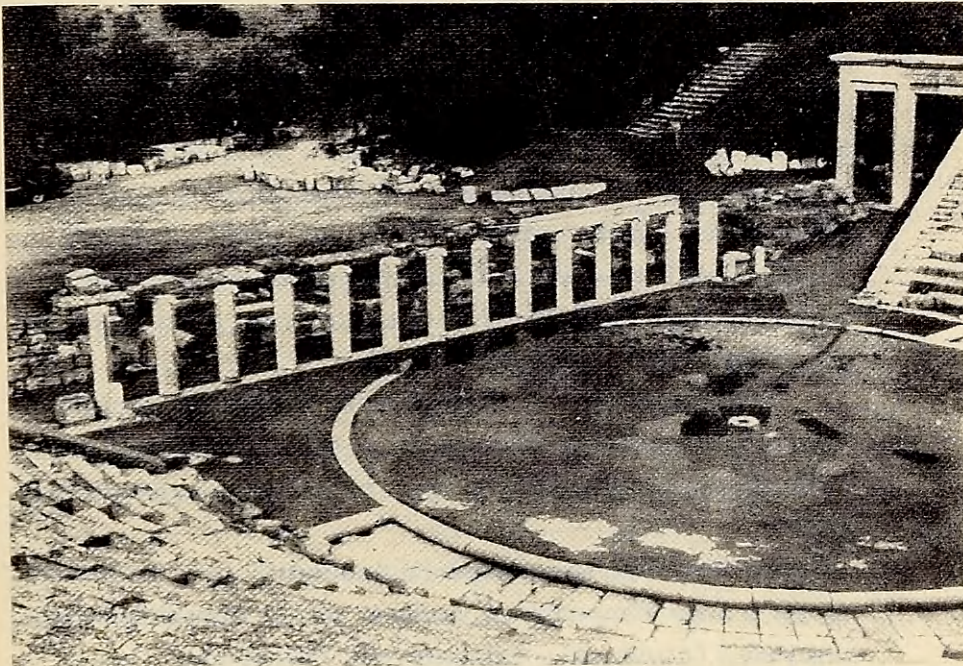
πῆς πρὸς τοὺς ἀναστηλωτές, οἱ ὁποῖοι ὁμῶς ἀπλῶς δὲν τὰ ἔλαβαν ὑπ' ὄψιν τους, καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ οὐδέποτε τοὺς εἶπε «γιατί δὲν τὰ λάβατε ὑπ' ὄψιν σας». Λοιπὸν, τὰ βλέπετε; Αὐτὰ ἔχουν γίνει. Βεβαίως αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ τὰ περαιτέρω, ἀλλὰ μὴ νομίζουμε πάντοτε ὅτι ἀνακαλύπτουμε τὴν Ἀμερικὴ. Ἡ Ἀμερικὴ ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Κολόμβο καὶ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ξαναβρεῖ. Ἐγὼ ἐπὶ πλεόν συμφώνησα μὲ αὐτὸ πού εἶπε ὁ κύριος Λάββας, ἀλλὰ πρέπει παρὰ ταῦτα αὐτὸ νὰ μὴν εἶναι μία διακήρυξη, ἕνας ἑλληνικὸς Χάρτης ἀναστηλώσεως κλπ. Ἄς ἐγκαταλείψουμε αὐτὲς τὶς ὀμφαλοσκοπικὲς μεγαλοστομίες. Δὲν γίνονται αὐτὰ τὰ πράγματα. Εἶδατε ὅτι συγκεντρώθηκαν ἑκατοντάδες ἄνθρωποι τοῦ ICOMOS τὸ 1990, καὶ παρὰ τὶς πιέσεις ἢ αἰτήματα, ἀκόμη καὶ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀκροπόλεως πού εἶχε ζητήσει τότε ἀπὸ τὸ Τεχνικὸ Ἐπιμελητήριον νὰ σταλεῖ ἐκπρόσωπός του γιὰ νὰ συζητήσει τὸ θέμα τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ Χάρτου, ἀπερρίφθησαν παταγωδῶς. Δὲν δὲ κάνουν τὸ χατίρι μας οἱ ἄλλοι. Εἶμαστε ἕνας πολιτισμός, ὁ ὁποῖος ἀπὸ πλευρᾶς δυναμικῆς εἶναι στὸ περιθώριον. Πρέπει νὰ γίνει ἀντιληπτὸ αὐτό. Μὴν περιμένουμε ὅτι ἐμεῖς δὲ ἐπιβάλλουμε τὶς ἀπόψεις μας σὲ πολὺ μεγαλύτερες δυνάμεις, οἱ ὁποῖες συνήθως ἐξάγουν κουλτούρα μὲ τὴ δύναμιν καὶ τὴν ἰσχὺ πού ἔχουν. Αὐτὸ λοιπὸν νὰ τὸ βγάλουμε τελείως ἀπὸ τὸ μυαλό μας, ὅτι δὲ κάνουμε ἕναν ἑλληνικὸ Χάρτη καὶ ὅτι δὲ τὸν πᾶμε —ποιὸς τὸ εἶπε αὐτό;— στὴν ΕΟΚ. Αὐτὰ δὲν γίνονται. Τὸ μόνον πού μποροῦμε νὰ κάνουμε γιὰ νὰ συμμαζέγουμε κι αὐτοὺς καὶ ἄλλους, ἐκ τῶν ἰθαγενῶν τουλάχιστον, εἶναι νὰ ἔχουν κάποιες κατευθύνσεις βασικῆς. Θὰ συμφωνήσω —καὶ γι' αὐτὸ εἶπα μάλιστα τὸ κείμενον αὐτὸ νὰ εἶναι εὐέλικτον νομοθετικῶς καὶ νὰ μπορεῖ ἀργότερα νὰ ἀλλάξει— νὰ μὴν ἔχει τὴ μορφή νόμου, οὔτε διατάγματος, ἀλλὰ μιᾶς ὑπουργικῆς ἀπόφασης. Στὴν Ἰταλία εἶναι ὑπουργικὴ ἀπόφασις, δὲν εἶναι νόμος, οὕτως ὥστε καὶ ἐκεῖ νὰ μπορεῖ νὰ ἀναθεωρηθεῖ ἐὰν ἀλλάξουν οἱ ἀπόψεις ἀργότερα. Λοιπὸν, αὐτὸ εἶναι ἀναγκαῖον ὁμῶς, διότι οὐδεὶς δὲ λάβει ὑπ' ὄψιν του τὸν Χάρτην, εἴτε τῆς Ἐταιρείας ἔχει τὴν ὑπογραφήν ἀπὸ κάτω εἴτε οὐδέποτε ἄλλο. Μὴν περιμένετε ἀπὸ μία κοινω- νία, πάρτε το εἶδον, ἀπαιδευτῶν κατὰ βάσιν, νὰ καταλάβουν. Δὲν δὲ καταλάβουν, κύριε Λαμπρινουδάκη, ἀπ' εὐθείας τὸ μνημεῖον. Μόνον ἂν κτιζόταν ὀλόκληρον, ὅπως ἔγραψε ὁ ἀρθρογράφος τῶν Times τὸ 1990, ὁ Jenkins, μόνον ἂν κτιζόταν ὅλον τὸ Ἐρέχθειον, τότε δὲ ἦταν διδακτικόν. Δὲν δὲ καταλάβει τὴ γωνία πού ἔγινε μὲ κυτὰ ἀντίγραφα

ἀπὸ καλοῦπια ὁ ἀπαίδευτος. Δὲν δὰ συλλάβει τὸ κτίριο, διότι δὲν ὑπάρχουν δάπεδα, δὲν ὑπάρχουν ὀροφές, στέγες. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἄπογὴ μου. Συνεπῶς πρέπει νὰ βάλουμε κάποιο μέτρο σ' αὐτὴ τὴ δειγματολογικὴ, δὰ μοῦ ἐπιτρέγετε, καὶ ὄχι διδακτικὴ ἀνασίτωση. Εἶναι συλλογὴ δειγμάτων. Μόνον ἔτσι μπορεῖ νὰ γίνεῖ αὐτό.

Βασίλειος Λαμπρινουδάκης: Ἐὰν υἰοθετηθεῖ ἡ πρόταση τῶν ἐταίρων, βλέπω δύο στόχους. Ὁ ἕνας στόχος εἶναι αὐτὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν, καὶ τὰ ὁποῖα ξέρουμε, νὰ ἀποκτήσουν τὴν κοινὴ συναίνεση ὅλων τῶν ἐνδιαφερομένων μὲ τὸν εὐρύτατο τρόπο ποὺ περιέγραψε ὁ κύριος Λάββας. Καὶ ὁ δεύτερος, ἂν εἶναι δυνατόν, νὰ πάρουν μία πιὸ ἐπίσημη μορφή.

Γεώργιος Δοντιᾶς: Λοιπὸν, δὲν ξέρω ἐὰν ἔχετε τίποτε ἄλλο. Νομίζω ὅτι ἔχουμε, στὴν φάση αὐτὴ τουλάχιστον, ἐξαντλήσει τὸ θέμα.

Τὸ προσκίνιο τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου μετὰ τὴ δοκιμαστικὴ ἀνασίτωση (~Ἔργον 1960, 226 εἰκ. 261).

Ὁ ἀν. καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὸ ΕΜΠ κύριος Νικόλαος Χολέβας ἔστειλε, μετὰ τὴ συνεδρία τῶν ἐταίρων, ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Ἑταιρεία, τῆς ὁποίας παραθέτουμε τὸ κείμενο.

«Παρακολούθησα μὲ ἐνδιαφέρον τὶς ὁμιλίες καὶ τὶς παρεμβάσεις ποὺ ἔγιναν κατὰ τὶς ἐργασίες τῆς ἡμερίδας ποὺ εὐστοχα ὀργάνωσε ἡ ΕΑΕ μὲ θέμα τὰ ὄρια στὶς ἀναστηλώσεις τῶν μνημείων, δίνοντας ἔμφαση στὶς κλασικὲς ἀρχαιότητες.

Σὰν μέλος τοῦ ΔΣ τοῦ ICCROM (International Centre for Conservation and Restoration of Monuments), ποὺ ὅπως γνωρίζετε εἶναι διεθνὲς διακρατικὸ ὄργανο μὲ ἔδρα τὴ Ρώμη, θέλω κατ' ἀρχὴν νὰ σᾶς μεταφέρω τοὺς θερμοὺς χαιρετισμοὺς τοῦ Γενικοῦ Δ/ντοῦ τοῦ Κέντρου Δρος Marc Laeneu, ὁ ὁποῖος μὲ παρεκάλεσε καὶ νὰ τὸν ἐκπροσωπήσω σ' αὐτὴ τὴν ἐκδήλωση, καθὼς καὶ νὰ σᾶς διαβεβαιώσω ὅτι τέτοιες σημαντικὲς πρωτοβουλίες στηρίζονται καὶ δὲ στηρίζονται πάντα ἀπ' τὸ ICCROM.

Πράγματι, ὁ προβληματισμὸς εἶναι μεγάλος διεθνῶς πάνω σ' αὐτὸ τὸ μείζονος σημασίας ζήτημα, ποὺ σὺν τοῖς ἄλλοις ἀποτελεῖ καὶ θέμα τῆς ἠθικῆς κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις. Ὁ πολιτισμὸς τῆς εἰκόνας εἶναι βέβαια σημαντικὸς ὅπως τὸν ἔθεσαν πολλοὶ θεωρητικοὶ τῶν ἀναστηλώσεων, ὅπως μεταξὺ τῶν ἄλλων, ὁ Cesare Brandi καὶ ὁ Giovanni Carbonara. Οἱ Χάρτες, οἱ διεθνεῖς συμβάσεις, δὲν πρέπει ὅμως νὰ ἐρμηνεύονται κατὰ τὸ δοκοῦν καὶ μάλιστα τελικὰ νὰ βρίσκουν πραγμάτωση μέσα ἀπὸ τὴν «ἐξουσία» ἐπιτροπῶν καὶ συμβουλιῶν ποὺ διαχειρίζονται τὰ μνημεῖα. Οὔτε βέβαια πιστεύω στοὺς διασώτες τοῦ «πάζλ» καὶ ἀπόλυτα συμφωνῶ μὲ ὅσα διειτύωσε ὁ διακεκριμένος συνάδελφος κ. Ἰ. Δημακόπουλος καὶ ὅπως μὲ γλαφυρότητα καὶ φιλοσοφικὸ εὖρος ἐπεσήμανε ὁ Πρόεδρος τῆς ΕΑΕ κ. Γ. Δοντᾶς.

Ἡ πρόταση τοῦ κ. Δ. Ζιρῶ πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ ὀργανώνοντας ἓνα συνέδριο στὰ πλαίσια τῆς ΕΑΕ, μὲ τὸ ἴδιο θέμα, διευρύνοντάς το ὅμως καὶ μέχρι τὰ νεώτερα μνημεῖα.

Ἐλπίζω ὅτι σ' αὐτὸ τὸ συνέδριο δὲ ἀκουστοῦν πρωτότυπες καί, ἀν μὴ τι ἄλλο, ἀδημοσίευτες ἀπόψεις γιὰ νὰ προωθεῖται δημιουργικὰ ἡ ἔρευνα καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς διάλογος».

Πλουτάρχου *Θησεύς* 23

Τὸ δὲ πλοῖον ἐν ᾧ μετὰ τῶν ἡϊθέων ἔπλευσε καὶ πάλιν ἐσώθη, τὴν τριακόντορον, ἄχρι τῶν Δημητρίου τοῦ Φαληρέως χρόνων διεφύλακτον οἱ Ἀθηναῖοι, τὰ μὲν παλαιὰ τῶν ξύλων ὑφαιρούντες, ἄλλα δὲ ἐμβάλλοντες ἰσχυρὰ καὶ συμπηγνύντες οὕτως ὥστε καὶ τοῖς φιλοσόφοις εἰς τὸν αὐξόμενον λόγον ἀμφιδοξούμενον παράδειγμα τὸ πλοῖον εἶναι, τῶν μὲν ὡς τὸ αὐτό, τῶν δὲ ὡς οὐ τὸ αὐτὸ διαμένονι λεγόντων.

(Τὸ καράβι μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Θησεύς ταξίδεψε [στὴν Κρήτη] μὲ τοὺς νέους καὶ ξαναγύρισε σῶος, ἡ τριακόντορος, οἱ Ἀθηναῖοι τὸ διατηροῦσαν ἕως τὰ χρόνια τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως· ἀφαιροῦσαν κατὰ καιροῦς τὰ σαπισμένα ξύλα καὶ τὰ ἀντικαθιστοῦσαν μὲ γερά, ὥστε τὸ πλοῖο ἔγινε γιὰ τοὺς φιλοσόφους διαφορούμενο παράδειγμα σὺς συζητήσεις τους γιὰ τὸ ζήτημα τῆς αὔξης. Οἱ μὲν ἔλεγαν ὅτι τὸ πλοῖο εἶναι τὸ ἴδιο, οἱ δὲ ἔλεγαν ὅτι δὲν εἶναι τὸ ἴδιο).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟΙ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Ἡ δεύτερη συνεδρία τῶν ἐταίρων ὑπῆρξε ἐγχείρημα πρωθύστερο. Ἔπρεπε νὰ προηγηθῆ ἡ δημοσίευση κριτικοῦ καταλόγου, ἔστω σύντομου, τῶν ἀναστηλώσεων ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν μνημείων ποῦ ἔχουν γίνει στὴν Ἑλλάδα, ὥστε νὰ γνωρίζουμε μὲ ἀκρίβεια ποῦ ἔσφαλαν οἱ παλαιότεροι καὶ ποῦ ἐπέτυχαν. Ὁ κατάλογος αὐτὸς δὲ ἦταν ἡ ἀπεικόνιση τῶν «μῆ», γιὰ τὰ ὁποῖα μίλησε ὁ κύριος Λάββας. Φυσικὰ κανεὶς δὲν αισθάνεται ἀρμόδιος γιὰ τὸ ἔργο αὐτό, γιὰτὶ εἶναι ἐπίπονο, χρειάζεται πολλὰ χρήματα γιὰ νὰ γίνει καὶ πολὺ χρόνο. Θὰ περιοριστοῦμε λοιπόν, πρὸς τὸ παρόν, στὴν παράθεση κειμένων παλαιότερων ἀρχαιολόγων καὶ ἀρχιτεκτόνων, ἐπαινετικῶν ἢ ἐπικριτικῶν τῶν ἀναστηλώσεων. Ἡ ἐκλογὴ τῶν κειμένων εἶναι πολὺ περιορισμένη, διότι καὶ οἱ σελίδες τοῦ *Μέντορος* εἶναι λίγες καὶ ἐπειγόμεστε νὰ κυκλοφορηθῆ τὸ τεῦχος τοῦτο ἐγκαίρως. Ἡ ἐκλογὴ δὲν περιλαμβάνει τίς ἀναστηλώσεις τοῦ Μπαλάνου, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν ἰδιαίτερο τμήμα τοῦ ζητήματος, γνωστὸ σὲ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, οὔτε ἐκεῖνες ποῦ ἔγιναν στὴν Ἀκρόπολη μετὰ τὸ 1975. ἔχουν ἐξετασθῆ καὶ ἐξετάζονται σὲ εἰδικὰ διεθνῆ συνέδρια.

B.X.Π.

Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν, Δευτέρα, 28 Ἀπριλίου 1837. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τοὺς ἐταίρους (*Σύνοψις τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τῶν Ἀθηνῶν*,² ἐν Ἀθήναις 1847, 4).

«Συνερχόμενοι ὑποκάτω τῶν γιγαντιαίων τούτων ἔργων τῶν προπατόρων μας, τὰ ὅποια καὶ ὡς ἐρείπια μᾶς ἐκπλήττουσιν, αἰσθανόμεθα ὅλοι τὴν καρδίαν μας πάλλουςαν, ὅταν ἐνθυμώμεθα ὅτι ἡ γύμνωσις καὶ καταστροφή των εἶναι τῆς ἐθνικῆς παρακμῆς καὶ τῆς δουλείας μας τὸ μνημεῖον, καὶ ὑπερηφάνως ἐπιδεικνύομεν ὡς ἐν τῶν ἀσπαστοτέρων τεκμηρίων τῆς πολιτικῆς μας ἀναγεννήσεως καὶ τῆς νέας ἐγγραφῆς μας εἰς τὸν πίνακα τῶν προοδευόντων ἐθνῶν, τὸ πρὸς τὰ λείψανα ταῦτα θρησκευτικὸν σέβας μας, τὴν ὑπὲρ αὐτῶν κηδεμονίαν τῆς Κυβερνήσεως, τὴν ἐκ νέου σχεδὸν ἀνέγερσίν των, ἣτις προσαρτᾷ οὕτως εἰπεῖν τὸν αἰῶνά μας εἰς τὸν τοῦ Περικλέους καὶ Κίμωνος, ἣτις ἀπεικονίζει τὴν τάσιν καὶ προσπάθειαν τῆς κοινωνίας μας, ζητούσης ν' ἀνοικοδομήσῃ καὶ ἠθικῶς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἐκ τῶν σωζωμένων λειψάνων της».

Παρθενῶν, 31 Μαΐου 1840. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ Γραμματέως τῆς Ἀ.Ἐτ. Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τοὺς ἐταίρους (*Σύνοψις*, ὁ.π. 76-78).

«Ὁ βράχος οὗτος ἐφ' οὗ συνήλθομεν ἦτον ἱερὸς ἄλλοτε, διότι ἐπ' αὐτοῦ ἐπλανᾶτο τὸ πολιούχον πνεῦμα τῆς Ἀθηνᾶς, εἶναι ἱερὸς σήμερον, διότι ἐπ' αὐτοῦ πλανᾶται προστατεῦον τὴν Ἑλλάδα τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαιότητος· ἐν τῷ μέσῳ δ' αὐτοῦ ἴσταται ὡς σύμβολον τοῦ συνδέσμου τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας ἐλευθερίας μας, ὁ γέρον τραυματίας τῆς βαρβαρότητος, ὁ Παρθενῶν οὗτος, ὅστις ἐξέπληξεν ἐξήχοντα γενεὰς ἀνθρώπων κατὰ συνέχειαν. Δὲν ἦτον τοιοῦτος πρὶν ἐπικαθήσῃ ἐπ' αὐτοῦ ἡ δουλεία, πρὶν ἡ σφαῖρα τοῦ Κοινογισμᾶρχ καταστρέψῃ τῶν γραμμῶν του τὴν συμμετρίαν, καὶ ἀπειρόκαλοι χεῖρες συλήσουν τῶν κοσμημάτων του τὰ λαμπρότατα. Βλέποντες τὸν σωρὸν τῶν κατατεθραυσμένων του ἐρειπίων, ἀναλογιζόμενοι τὰ καλλιτεχνήματα τοῦ Φειδίου, ὅσα παρ' αἷσαν ἀπήχθησαν ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, οὐδὲ κἄν μέχρι ἐλπίδος φανταζόμεθα νὰ τὸν ἀνεγείρωμεν ποτε πλέον εἰς τὴν παλαιάν του μεγαλοπρέπειαν. Ἀλ-

λά δι' ἡμᾶς ἕκαστος αὐτοῦ λίθος εἶναι σεβάσμιος, διὰ τὴν τέχνην, ἕκαστον αὐτοῦ σύντριμμα εἶναι μάθημα.

Διὰ τοῦτο εὐλαβείας ἔργον ἐνομίσαμεν τὴν ὅσον ἔνεστι σύνθεσιν καὶ ἀνεγέρσιν τῶν μερῶν αὐτοῦ, τοῦλάχιστον ὅσον σώζονται. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον περισκαφέντες πέριξ αὐτοῦ οἱ σωροὶ τῶν ἐπιπεδόντων χωμάτων, ἀπεκάλυψαν τὰς βαθμίδας του καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν, καὶ τὴν λιθοκτιστον βάσιν ἐφ' ἧς τὸ μέγα οἰκοδόμημα στηρίζεται πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸς μεσημβρίαν, εὐρέθησαν δὲ περὶ αὐτά, βαθύτερον τῆς ἀρχαίας τοῦ ἐδάφους ἐπιφανείας, καὶ ὑπερμεγέθεις ἡμιλαξεύτων μαρμάρων ὄγκοι, τμήματα στηλῶν ἀποδοκιμασθεισῶν ἀπὸ τοὺς οἰκοδόμους, οἵτινες τὸ πάλαι ἀπέβλεπον εἰς τὸ ἄριστον».

Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν, 26 Μαΐου 1843. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Γραμματέως τῆς Ἀ. Ἐτ. Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τοὺς ἐταίρους (Σύνοψις, σ. π. 172).

«Μετὰ ταῦτα ἐξηκολούθησεν ἡ Ἐταιρία τὰ ἔργα τῆς ἀνεγέρσεως. Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος εἶχεν ἀπαρτίσει δύω ὀλοκλήρους κίονας τῆς βορείου πλευρᾶς. Κατὰ δὲ τὸ παρὸν δύω μὲν κίονας ἀνήγειρε μέχρι τοῦ ἡμίσεως ὕψους των· δύω δὲ ἄλλων ἔθεσε τινὰς ἐκ τῶν κατωτέρων σπονδύλων, καὶ διεκόπη ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλείψεως ἐνὸς σπονδύλου, πρὸς οὗ τὸν ἀπαρτισμὸν ἀπηγεῖτο μακρότερος καιρὸς καὶ μεγαλητέρα δαπάνη.

Ἐκτὸς αὐτῶν ἀνέστησεν ἐν μέρος τοῦ βορείου τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἐπιθεῖσα ἀλλεπαλλήλως 158 ἐκ τῶν κατὰ γῆς κειμένων τμημάτων αὐτοῦ, ὧν ἀναγκάζεται νὰ στερεώσῃ δι' ὀπτῶν πλίνθων τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν, κατακαεῖσιν ἐπὶ τῆς ἐκρήξεως τῆς βόμβας τοῦ Μοροζίνη. Τὸ ἔργον τοῦτο οὐ μόνον συνετέλεσεν εἰς τὸ ν' ἀποδώσῃ εἰς ἐν μέρος τοῦ σηκοῦ τοῦ Παρθενῶνος τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ μορφήν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐξωτερικὸν περιστήλιον, διακοπτόμενον μέχρι τοῦδε ἀπὸ σωρὸν ἐρειπειῶν ἀτάκτων, ἠνέωξε, καὶ κατέστησε βατὸν καθ' ὅλην τὴν ἀρκτικὴν αὐτοῦ ἕκτασιν. Ἀνεγείρουσα δὲ τοὺς καταπεπτωκότας τούτους λίθους, εὔρεν ἡ Ἐταιρία πολύτιμον εὔρημα, τρία ἀνάγλυφα ἐκ τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, σχεδὸν ἀκέραια, καὶ ἐξ ὧν τὰ δύω συνέχονται, παριστῶντα μέρος τῆς διὰ δί-

φρων πομπῆς, ἐνῶ τὸ τρίτον ἀνήκει εἰς τὴν πομπὴν τῶν ἐφίππων τῆς βορείου πλευρᾶς».

Παρθενών, 19 Μαΐου 1844. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ μέλους τῆς Ἐφορείας τῆς Ἀ.Ἐτ. καὶ Γενικοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Κυριακοῦ Πιττάκη πρὸς τοὺς ἐταίρους (*Σύνοψις*, σ.π. 180).

«...καὶ δι' ὅσα ἐκάμαμεν κατὰ τὸ παρελθὸν τοῦτο ἔτος, λέγω τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Παρθενῶνος, καὶ τὴν τελειοποίησιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου νίκης. Ἀνυψώθηκαν δαπάνη τῆς ἐταιρείας οἱ δύο τοῖχοι τῆς δυτικῆς καὶ νοτίου πλευρᾶς τοῦ κομποῦ τούτου οἰκοδομήματος (οἵτινες προηγουμένως ἦσαν κατὰ τὸ ἥμισυ ἀνηγερέμενοι ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν), ἐτέθησαν ὅλα σχεδὸν τὰ ἐπιστήλια τοῦ ναοῦ, μικρά τε καὶ μεγάλα, αἱ μετὰ τοῦ σηκοῦ συνδέουσαι τὸ περιστήλιον δοκοί, ὅλα τὰ φατνώματα, ἡ νότιος παραστάς, ὁ δυτικονότιος στύλος τοῦ ναοῦ (τοῦ ὁποίου τὸ κιονόκρανον ἐποιήθη ἐκ νέου, μὴν εὐρεθέντος τοῦ ἀρχαίου)· κατεσκευάσθη στερὸν ἔδαφος ἐξ ἀσβέστης καὶ κεράμου, διὰ νὰ ἐμποδισθῇ ἡ βλάβη, ἣν δύνανται νὰ φέρωσι τὰ τῶν ὄμβρων ὕδατα εἰς τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τούτου, ἐτέθησαν κιγκλίδες πρὸ τοῦ ναοῦ, καὶ φυλάττονται ἀσφαλῶς ἐντὸς αὐτοῦ ἅπαντα τὰ λείψανα αὐτοῦ ὅσα μέχρι τοῦδε ἀνεκαλύψαμεν. Δὲν λείπει ἀπὸ τὸν ναὸν τοῦτον εἰμὴ τὸ στεφάνωμα τῆς ζωοφόρου τῆς βορείου καὶ δυτικῆς πλευρᾶς, καλλιτεχνήματα τῆς σχολῆς τοῦ Πραξιτέλους, καὶ ἡ μὲν πρὸς τὸ βόρειον ζωοφόρος ἀφηρπάσθη ἀπὸ τὸν διαβόητον Λόρδον Ἐλγιν, μετὰ καὶ ἄλλων, καὶ κεῖται σήμερον ἐντὸς τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου· τὴν δὲ ζωοφόρον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς νομίζομεν νὰ εὕρωμεν ἐντὸς τοῦ τῶν σταυροφόρων προμαχῶνος τοῦ πρὸ τῆς ἀνόδου τῶν προπυλαίων· τὸ δὲ φιλότιμον ἔθνος τῶν Ἀγγλων θεωροῦν τὸν Ναὸν τῆς Νίκης ἀκρωτηριασμένον, θέλει τάχα ἀνεχθῆ τὴν ἀκρωτηρίασιν ταύτην τοῦ Λόρδου Ἐλγιν; Ἡμεῖς πιστεύομεν, ὅτι οἱ φιλάρχαιοι τοῦ ἔθνους τούτου ἂν δὲν δυνηθῶσιν ἀμέσως νὰ πέμψωσι τὰ πρωτότυπα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου Νίκης, θέλουσιν ἀποστείλει πρὸς ὥραν ἀντίτυπα τούτων, εἰς ὕλην μαρμαρίνην, διὰ νὰ τεθῶσιν εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν θέσιν, καὶ οὕτω νὰ καλυφθῇ ἡ ἀσχημοσύνη τῶν ἔργων τοῦ γυμνώσαντος τὴν Ἀκρόπολιν».

Ὁκτώβριος 1844. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν εἰσηγητικὴν ἔκθεσιν τοῦ Πρωθυπουργοῦ καὶ Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας Ἰωάννη Κωλέττη πρὸς τὸν βασιλιὰ Ὄθωνα τοῦ διατάγματος «Περὶ Συστάσεως Κεντρικοῦ Ἐπιμελητηρίου Ἀρχαιοτήτων» (Ἐ.Γ. Πρωτοψάλτη, *Ἱστορικὰ Ἐγγραφα περὶ ἀρχαιοτήτων*, Ἀθῆναι 1967, 200).

«Ἐφρανόσθη δὲ [ὁ Πιττάκης] προσέτι καὶ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ Παρθενῶνος, ὅθεν τοὺς ὀλομαρμάρους τοίχους ἐπεσκεύασεν ἀπειροκάλως μὲ ὀπτὰς πλίνθους, προσράψας εἰς Βασιλικὴν πορφυρᾶν χλαμύδα καραβόπανον!!».

Παρθενῶν, 21 Μαΐου 1846. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Γραμματέως τῆς Ἀ.Ἐτ. Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τοὺς ἐταίρους (*Σύνοψις*, ὁ.π. 230).

«Ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν εὔρε καὶ τὸ ἀνέλπιστον εὔρημα τῆς πέμπτης Καρυάτιδος, ἣτις κακῶς ἐνομίζετο ἕως τότε ἀποῦσα ἐκ τῆς Ἑλλάδος, καὶ διατηρουμένη εἰς τὸ ἐν Ῥώμῃ Βατικανὸν μουσεῖον. Ἦν δὲ ἡ Καρυάτις αὕτη τοσοῦτον ἡκρωτηριασμένη, τῆς μὲν κεφαλῆς ἐλλειπούσης, τοῦ δὲ κάτω μέρους τοῦ σώματος ὄντος συντετριμμένου εἰς διάφορα τμήματα, ὥστε ὁ περισωζόμενος κορμὸς ἦν ἀδύνατον νὰ ἀνεγερθῆ εἰς τὴν ἀρχαίαν θέσιν, ἐκτὸς ἂν συνεπληροῦντο τὰ ἐλλείποντα μέρη. Τοῦτο πρὸ δῦω ἐτῶν ἔπραξεν ἡ Ἐταιρία διὰ τοῦ ἀξίου γλύπτου Ἀνδρεόλη, ὁ δὲ Κ. Πισκατόρης ἐνήργησε τὴν κατασκευὴν τῆς ἐλλειπούσης βάσεως αὐτῆς καὶ τὴν εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον ἀποκατάστασιν τῆς ἐπισκευασθείσης, συμπράξει καὶ τῆς Ἐταιρίας ὥστε ἡ λαμπροτάτη ἐκείνη πρόστασις πλησιάζει ν' ἀναλάβῃ πάλιν τὴν ἀρχαίαν μορφήν της, καὶ ἀπὸ τὴν χορείαν τῶν ὠραίων κορῶν, αἵτινες ἀπ' αἰῶνων τὴν καθωραϊζουσι, μίαν μόνον ἐλλείπει ἀκόμη, ἐκείνη ἣν ἀφήρπασεν ἐκ τοῦ μέσου των ὁ Λόρδος Ἐλγιν, καὶ ἥτις ἤδη καταψύχεται ὑπὸ τὸν ὑπερβόρειον οὐρανόν. Ἀλλὰ καὶ ταύτης ἡ θέσις δὲν θέλει μείνει κενή, τὴν δ' ἀποῦσαν θέλει μετ' ὀλίγον ἀντικαταστήσει καὶ ἡ εἰκὼν της, δι' εὐπροσδέκτου ἀπάτης τὸ πρόσχημα τῆς ἀρχαίας εὐρυθμίας ἀποκαθιστῶσα».

Λυσάνδρου Καυταντζόγλου, *Ἐπιστολιμαία διατριβὴ πρὸς τὸν ἐλλόγιμον Ε. Φρῆμαν περὶ τῆς κατεδαφίσεως τοῦ ἐν τῇ Ἀκροπόλει Ἀθηνῶν τουρκικοῦ πύργου* (Ἀθήνησι 1878) 21-22.

«Τὸ Ἐρεχθεῖον δὲ ὡσαύτως ἠθέλομεν βλέπει ἠλλοιωμένον ὀλοσχερῶς· κατὰ πρῶτον μεταβεβλημένον ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν εἰς ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας, καὶ πάλιν ἄλλως ἐπὶ Φράγκων, καὶ ἐπὶ Τούρκων εἰς κατοικίαν τοῦ φρουράρχου μετὰ τοῦ γυναικωνίτου αὐτοῦ. Πρὸς δέ, τὸ ὠραιότατον ἀρκτικὸν πρόστυλον τούτου εἰς διώροφον οἴκημα, ἔχον τοὺς μὲν ἀπαρραμίλλους ἐκείνους λεπτουργικούς Ἰωνικούς κίονας ἀφανεῖς καὶ ἐντετειχισμένους, τὰς δὲ ὠραίας κόρας, τὰς Καρυάτιδας, ὡσαύτως ἐντετειχισμένας. Κατὰ ταῦτα καὶ τὰ Προπύλαια ἠθέλομεν βλέπει ἠλλοιωμένα διαφοροτρόπως κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τῆς δουλείας, μεταβληθέντα ὑπὸ μὲν τῶν Φράγκων εἰς παλάτιον, ὑπὸ δὲ τῶν Τούρκων εἰς πυριτιδαποθήκην καὶ στρατῶνα καὶ ὄπλοθήκην τῆς φρουρᾶς· τὸ δὲ κομψότατον ναΐδιον τῆς ἀπτέρου Νίκης, καταχωσθὲν καὶ διαμελισθὲν, μεταβεβλημένον τέλος εἰς πυροβολεῖον τουρκικόν.

Ἐπρεπε λοιπὸν ταῦτα πρὸς ἀπλῆν μαρτυρίαν τῶν παρελθόντων βαρβαρικῶν χρόνων νὰ περιθάλπωνται καὶ νὰ φυλάττωνται ὡς λαμπρὰ τρόπαια ἱστορικῶν ἀναμνήσεων; Νομίζω ὅτι καὶ ὑμεῖς αὐτοί, ἐλλόγιμε κύριε Φρῆμαν, μεθ' ὄλου τοῦ πρὸς τὴν ἱστορίαν ἐνθουσιασμοῦ, δὲν ἠθέλετε εὐχαριστηθῆναι νὰ βλέπητε τὴν Ἀκρόπολιν μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ μνημείων μεταπεποιημένην εἰς τοιαύτην ἀλλόκοτον κατάστασιν. Οὐδὲ ἠθέλετε ἐγκρίνει, πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς τῆς τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἀπελευθερώσεως, νὰ ἐκτελεσθῆ μετὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ πρώτου βασιλέως τῆς Ἑλλάδος τὸ σχέδιον τοῦ ἐν Βερολίνῳ ὀνομαστοῦ ἀρχιτέκτονος Schinkel, καθ' ὃ πᾶσα ἡ Ἀκρόπολις, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Παρθενῶνος, μετεποιεῖτο πρὸς χρῆσιν τῆς βασιλικῆς θεραπείας. Ἐρωτῶ ὑμᾶς, κ. Φρῆμαν, ὅποια ἤθελεν εἶσθαι τὴν σήμερον ἢ ἄποψις τῆς Ἀκροπόλεως, ἂν τὸ τοιοῦτον σχέδιον ἐξετελεῖτο, ὅπερ ἱστορικῶς ἤθελε παριστᾶ τὴν λαμπροτέραν ἐποχὴν τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους;».

Ἀθανασίου Ρουσοπούλου, *Ὁ Παρθενῶν, ἤτοι διαμαρτυρία κατὰ πάσης διορθώσεως τοῦ Παρθενῶνος καὶ μέθοδος πρὸς σωτηρίαν αὐτοῦ* (Ἀθήνησιν 1895) 12-13.

«Τώρα δὲ εὐτυχῶς παρῆλθεν ἡ ἐποχὴ τῶν διορθώσεων καὶ συμπληρώσεων· οἱ ἐπιστήμονες καὶ οἱ αἰσθανόμενοι τὸ καλὸν καὶ

μὴ θέλουσι τὰ ἀρχαῖα ἔργα ἀδιόρθωτα, τὰ θέλουσιν ὡς παρέδωκεν αὐτὰ ἡμῖν ὁ χρόνος, θέλουσι νὰ βλέπωσιν αὐτὸ τὸ ἀρχαῖον ὅ,τι ἔμεινε καὶ ὅπως ἔμεινε, οὐχὶ νέας προσθήκας καὶ συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις κατὰ τὸ σύστημα παρελθουσῶν γενεῶν. Ὅστις θέλει ἔργον πλήρες, ἅς λάβῃ ἔκτυπον ἢ ἀντίγραφον ἐκ τοῦ ὑπάρχοντος ἀρχαίου καὶ ἅς κατασκευάσῃ ἔπειτα ἴδιον πρὸς χρῆσιν τοῦ κατὰ τὰς ιδέας του· θέλει τις π.χ. νὰ κρατῇ ὁ ἐν Ὀλυμπίᾳ Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους ἐν τῇ δεξιᾷ βότρυ, ἅς τὸν κάμῃ οὕτω· ἐγὼ ὁμῶς τὸν θέλω μὲ κηρύκειον καὶ τὸν κάμνω οὕτω, καὶ ἄλλος ἄλλως· τὸ πρωτότυπον ὁμῶς πρέπει νὰ μένῃ ἄθικτον. Οὕτω κρίνουσιν οἱ νῦν ἐπιστήμονες ἀρχαιολόγοι καὶ φιλόλογοι. Θαυμάζω δὲ πῶς ὁ κύριος Δοῦρμος, ἐπιστήμων διακεκριμένος, εὐρίσκεται ἐμφορημένος ὑπὸ τῆς παλαιᾶς μεθόδου, ἣν λέγει νέαν, τὴν δὲ νέαν παλαιάν, καὶ μᾶς συμβουλεύει (κατ' αἰτησίαν μας βέβαια) νὰ ἀναστηλώσωμεν πεσόντας κίονας, νὰ ἐπιθέσωμεν ἐπιστύλια, δοκούς, γεῖσα κτλ. ἄλλα μὲν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων λαμβάνοντες, ἄλλα δὲ διορθώνοντες καὶ ἄλλα ἐκ νέου κατασκευάζοντες ἐκ καλοῦ ὕλικου κττ. Δὲν λέγει ὁμῶς καὶ τίς θὰ ἀνεύρῃ τὰ κατάλληλα εἰς ἐκάστην θέσιν τεμάχια ἢ τίς θὰ κατασκευάσῃ τὰ νέα καὶ πῶς κατὰ καμπυλικὸν ἢ κατὰ ὀριζόντιον σύστημα; Διότι ἔνεστι τις κίνδυνος ἐν τῷ πράγματι καὶ φοβοῦμαι μήπως ἀντὶ νὰ παράσχωμεν ἔργον καλὸν τοῖς μεθ' ἡμᾶς πρὸς τέρψιν καὶ σπουδὴν, ὡσπερ φρονεῖ ὁ καθηγητῆς κ. Δοῦρμος, γένωμεν καταγέλαστοι καὶ ἡμεῖς πρὸς αὐτοὺς ὡσπερ οἱ πρὸ ἡμῶν πρὸς ἡμᾶς!

Καὶ ὁμῶς εἰς τοῦτο τὸ μέρος τῆς συμβουλῆς τοῦ κυρίου Δοῦρμου ἴνε τι ἴσως, ὃ ἔχει τινὰ λόγον, καθ' ὅσον οὐδεμία βλάβη προσγίνεται εἰς τὸν ναόν, ἐὰν παραδείγματος χάριν καὶ ἄλλοι στῦλοι ἀναστηλωθῶσιν, ἔστω καὶ κακῶς ὅπως οἱ πρότεροι.

Εἰς τοῦτο εἶμαι καὶ ἐγὼ σύμφωνος αὐτῷ· διότι περισυλλέγονται οὕτω τὰ τῆδε κακεῖσε περικείμενα μέλη, ἀφοῦ πλέον δὲν κεῖνται εἰς ἣν θέσιν ἦσαν ὅτε ἔπεσαν ἐκ τοῦ κτιρίου· ἄλλως ἐγώ, τὸ ἐπ' ἐμοί, οὐδὲ τοῦτο θὰ ἐσυγχωροῦσα».

PRO PARTHENONE

Τὸ κείμενο τοῦ Ἀναστασίου Ὀρλάνδου ποὺ ἀκολουθεῖ συντάχθηκε ὡς ὑπηρεσιακὴ ἔκθεση καὶ χρονολογεῖται στὶς 14 Ἰανουαρίου 1922. Κυκλοφορήθηκε εὐρύτερα, τυπωμένο σὲ φυλλάδιο, τὴν ἴδια χρονιά.

Σχετικῶς πρὸς τὴν ἀποφασισθεῖσαν ἀναστήλωσιν τοῦ Παρθενῶνος, θεωρῶ χρέος μου, ὡς ἐπιθεωρητοῦ τῶν ἀναστηλώσεων καὶ γενικῶς ὡς φιλοτέχνου, νὰ εἶπω τὴν γνώμην μου καὶ νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν ὄλων μας ἐπὶ τοῦ σημαντικωτάτου τούτου ζητήματος. Ἐπιθυμῶ νὰ τονίσω τὴν ἠθικὴν εὐθύνην, ἣν ὑπέχομεν καὶ ἔναντι τοῦ παρελθόντος καὶ ἔναντι τῶν μελλουσῶν γενεῶν ἐγγίζοντες μνημεῖον, οὔτινος ἢ πνευματικῆς ἀξία εἶναι μεγίστη, ἀφ' οὗ τυγχάνει νὰ εἶναι ἐξ ὄλων ὅσα ὁ ἄνθρωπος ἔπλασε τὸ ὑπεροχώτερον καὶ ἐπομένως δι' αὐτὸ καὶ τὸ ἱερώτερον. Ἄς μὴ θεωρηθῶσι δ' ὑπερβολικαὶ αἱ ἀνησυχίαι μου ἀλλὰ τὸναντίον ἅς προσπαθήσωμεν ὅλοι νὰ πράξωμεν ὅ,τι καὶ ἡ φωτισμένη συνείδησις τῶν χρεῶν καὶ δικαιομάτων μας καὶ ἡ ὑποταγὴ εἰς τοὺς νόμους τῆς Τέχνης ἤθελε μᾶς ὑπαγορεύσει.

Εἶμαι κεκηρυγμένος κατὰ τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ μνημείου τούτου. Ἐχω τὸ θάρρος νὰ ὁμολογήσω, ὅτι κατὰ τὸ πρόσφατον παρελθὸν μετέσχον καὶ ἐγὼ προκειμένου περὶ τῆς ἀναστηλώσεως τῶν Προπυλαίων ἐνεργείας, τῆς ὁποίας τὸ πνεῦμα ἔρχομαι τώρα νὰ καταδικάσω ἐνεργείας, δι' ἣν αἰσθάνομαι λύπην καὶ ἥς τὴν παράτασιν θεωρῶ νῦν ἐπιζήμιον διὰ τὰ ἀρχαῖά μας μνημεῖα. Ἄς μοῦ δώσῃ λοιπὸν ἡ ὁμολογία αὐτή — ἀντὶ νὰ μοῦ ἀφαιρέσῃ — κάποιον ἐπὶ πλέον δικαίωμα γνώμης ἐπὶ τοῦ ζητήματος.

Ἐν παλαιὸν μνημεῖον καταστραφέν καθ' οἷονδῆποτε τρόπον καὶ ἀναστηλούμενον τῆ βιοθεῖα τῶν παλαιῶν του τεθραυσμένων τεμαχίων καὶ ἄλλων νέων πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἔλλειπόντων εἶναι ἀδύνατον νὰ μᾶς παράσῃ πλέον κατ' οὐσίαν τὴν ἐντύπωσιν τοῦ παλαιοῦ. Ὅσονδῆποτε καλὴ καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἀπομιμήσεως τὰ προστιθέμενα τεμάχια δὲν δύνανται νὰ λάβωσι τὴν ἠλλοιωμένην ὕφην καὶ τὸ ἠλλοιωμένον χρῶμα, τὸ ὁποῖον χρόνοι μακροὶ καὶ ἄλλαι αἰτίαι προσέδωσαν εἰς τὰ παλαιὰ τεμάχια. Τούτου ἕνεκα ἡ ὁμοιογένεια τοῦ συνόλου — εἰς τῶν σπουδαιοτάτων παραγόντων κάλλους — διασπᾶται. Παρατηρήσατε τὰ νέα τεμάχια τὰ

ὅποια παρενετέθησαν εἰς τοὺς ἰωνικοὺς κίονας τῆς κεντρικῆς στοᾶς καὶ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ ἐπιστύλια τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως τῶν Προπυλαίων· εἶναι εἰργασμένα καθ' ὅλους τοὺς κανόνας τῆς Γέχνης. Καὶ ὅμως ἡ ἐξ αὐτῶν ἐντύπωσις εἶναι λίαν δυσάρεστος. Οὔτε τὸ χρῶμα ἔχουν οὔτε τὴν ὑφὴν τῶν παλαιῶν καὶ κάμνουν, ὥστε τὸ σύνολον νὰ ὁμοιάζῃ μὲ παλαιὸν ἐφθαρμένον ἔνδυμα εἰς τὸ ὁποῖον παρενεβλήθησαν ἀνυπόφορα μπαλώματα ἐξ ὁμοίου καινουργοῦς ὑφάσματος! Συγκρίνατε ἔπειτα τὸ ἀνεστηλωμένον μέρος πρὸς τὸ διαφυγόν τὴν καταστροφὴν ἀρχαῖον τμήμα. Ἀνεξαρτήτως τῆς διασπασμένης ὁμοιογενείας, πόσον διαφορετικὸς εἶναι ὁ χαρακτήρ, τὸ πνεῦμα τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο! Αἱ σκέψεις πού ὠδήγησαν τὸ χέρι τῶν παλαιῶν ἐργατῶν —τεχνιτῶν ἅμα καὶ καλλιτεχνῶν κατὰ Πλούταρχον—, ὁ τρόπος καὶ ἡ ἀντίληψις ἐν γένει τῆς ἐργασίας των, τὸ ψυχικὸν κεφάλαιον πού ἔβαλαν ἐκεῖνοι εἰς τὸ ἔργον των, ὅλα αὐτὰ κατοπτρίζονται εἰς τὰ διασωθέντα τμήματα. Ἐντελῶς ἄλλα ὅμως συναισθήματα μᾶς γεννοῦν τὰ ἀναστηλωθέντα τμήματα. Ἀντιγράφουν βεβαίως καὶ αὐτὰ πιστῶς τὸ σχῆμα τῶν λοιπῶν ἄλλ' εἶναι ψυχρά, ἄνευ τοῦ παλμοῦ ζωῆς καὶ τῶν ἀπείρων λεπτοτήτων πού διακρίνει κανεὶς εἰς τὰ παλαιὰ κομμάτια.

Μετὰ δέκα ἐτῶν προσπάθειαν ἡ ὁποία κατεβλήθη διὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῶν Προπυλαίων διερωτῶμαι τώρα κατὰ πόσον μᾶς βοηθεῖ ἡ γενομένη μερικὴ ἀναστήλωσις νὰ ἐννοήσωμεν τὸ πνεῦμα —ὄχι βέβαια τὸ σχῆμα μόνον— τοῦ ἀρχαίου. Καὶ ἔρχομαι νὰ συμπεράνω ὅτι τὸ ἐναντίον μᾶλλον ἀποτέλεσμα ἐπιτυγχάνεται διὰ τοῦ τεχνητοῦ τῆς συνυπάρξεως τῶν παλαιῶν καὶ νέων τεμαχίων, τεχνητοῦ, ὅπερ μᾶς καταστρέφει κάθε ἀγνήν ἐντύπωσιν. Ἡ ἐπέμβασις τοῦ ἀναστηλωτοῦ καταστρέφει τὸ προϋπάρχον πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἔστώ καὶ εἰς ἐρείπια μᾶς ὠμίλει καλύτερον προηγούμενως. Ἡ γνησιότης τῆς προηγούμενης γλώσσης των καταστρέφεται διὰ τῆς παρεμβολῆς στοιχείων ξένων.

Πόσα δ' αἰσθητικὰ ἄτοπα δὲν γεννῶνται ἐκ τῆς κατ' ἀνάγκην γενομένης ἀναστηλώσεως μερικῶν μόνον τμημάτων τοῦ παλαιοῦ μνημείου. Ἄς λάβωμεν πάλιν ὡς παράδειγμα τὰ Προπύλαια. Ὁς ἔχει μερικῶς ἀναστηλωθῆ ἡ ἀνατολικὴ των πρόστασις καὶ ἐν μικρὸν τμήμα τῆς κεντρικῆς ὀροφῆς ὁμοιάζει τὸ μνημεῖον πρὸς ἡμιτελῆ ἀφθέντα νέα ἔργα. Ἄλλ' ἐρωτῶ: Εἰς τί μᾶς χρησιμεύει ἡ ἐκ νέου τοποθέτησις τῶν εὐρεθέντων ὀλίγων τεμαχίων ὀροφῆς; Ἰ-

να σχηματίσωμεν ιδέαν τῆς παλαιᾶς τοῦ μνημείου καταστάσεως; Ἄλλ' ἂν μόνον ταύτην τὴν περιέργειαν ἐπρόκειτο νὰ ικανοποιήσωμεν, εἶναι τοῦτο ἀρκετόν; καὶ δὲν ικανοποιούμεθα καλύτερον συμβουλευόμενοι σχετικὸν βιβλίον; Τὸ πνεῦμα μας ἐρωτᾷ: διατί καὶ πῶς ἐκ τοῦ ὄλου μόνον αὐτὰ τὰ τεμάχια εὐρίσκονται εἰς τὴν θέσιν των;

Ἄλλὰ μήπως ἡ καλλιτεχνικὴ ἐντύπωσις εἶναι τώρα καλυτέρα; Αὐτὴ δὰ ιδίως ὑποφέρει. Ὅστις παρατηρήσῃ τὰ Προπύλαια εἴτε μακρόθεν ἐκ τῆς πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν ἀνόδου, εἴτε ἐκ τοῦ πλησίον, πᾶν ἄλλο ἢ εὐάρεστον ἐντύπωσιν θ' ἀποκομίσῃ ἐκ τῆς σκιᾶς ποῦ σχηματίζεται καὶ κόπτεται ἀποτόμως μόνον κάτωθεν τοῦ ἀναστηλωθέντος μικροῦ τμήματος τῆς ὀροφῆς. Ἡ μεμονωμένη αὐτὴ σκιά εἶναι ἀντιαισθητικὴ καὶ καταστρέφει τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ὄλου.

Ὅμοιαι ἀσχημίαι θὰ προκύψουν ἀναποφεύκτως καὶ κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ Παρθενῶνος. Πρόκειται νὰ συμπληρωθῇ ὀλόκληρος ἡ βόρειος κιονοστοιχία. Εἶναι ἀπαραίτητος ἀνάγκη τοῦτο: Θὰ μοῦ ἀντεῖπουν, εἶμαι βέβαιος, ὅτι οὕτω θ' ἀποκτήσωμεν σαφεστέραν κυρίως ιδέαν τοῦ μεγέθους τοῦ κτιρίου. Αὐτὴν ὅμως τὴν ιδέαν τὴν ἔχομεν καὶ τώρα διὰ τῶν τεσσάρων γωνιῶν τοῦ ναοῦ, αἱ ὁποῖαι εὐτυχῶς διετηρήθησαν. Πίπτων ὑπὸ τὴν ἔκρηξιν τῆς ἐν αὐτῷ ἀποταμειυθείσης πυρίτιδος ἐφρόντισεν αὐτὸς ὁ Παρθενῶν νὰ διασώσῃ ἱκανὸν τμήμα του παρὰ τὰς γωνίας, ὥστε ν' ἀποφύγῃ εἰς τὸ μέλλον ἐνδεχομένην ἐπέμβασιν τῶν ἐξωραϊστῶν του! Ὡστε ἡ ἔννοια τοῦ χώρου, ἣν πιθανῶς ἐκδιώκουσιν, ἡ Raumwirkung, ὑπάρχει ἤδη. Ἄλλ' ἄς ὑποθέσωμεν, ὅτι ἀνεγείρονται οἱ κίονες καὶ ὁ θριγκός. Θὰ χρησιμοποιοῦν πρὸς τοῦτο ἀπαραιτήτως καὶ τεμάχια ξένα ἔστω καὶ μικρά. Παραλείπω τὴν ἀνομοιογένειαν ἣ ὁποία θὰ προκύψῃ καὶ ἐξετάζω ἄλλο ζήτημα. Οἱ ἀναστηλωθησόμενοι κίονες θὰ ἴστανται κατὰ σειρὰν οἰονεὶ μετέωροι, διότι θὰ τοὺς λείπῃ τὸ ἀπαραίτητον βάθος, ὅπερ εἶχον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα — ὁ τοῖχος τοῦ σηκοῦ —, βάθος τὸ ὁποῖον ἔχουν σήμερον οἱ λοιποὶ σωζόμενοι γωνιαῖοι κίονες, ἀλλὰ τὸ ὁποῖον οὐδέποτε θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ εἰς τοὺς ἀναστηλωθησομένους, ἀφ' οὗ ἐλάχιστα μόνον τεμάχια τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ διασώζονται — ἐκτὸς ἂν ἀποφασισθῇ νὰ κατασκευασθῇ ὁ τοῖχος δι' ἐντελῶς νέων τεμαχίων.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ποῖαν ἐντύπωσιν θ' ἀποκομίσωμεν μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν; Ἡ τωρινὴ ὠραιότης τοῦ ἐρείπιου θὰ

ἔχει ἀνεπιστρεπτεῖ καταστροφῇ. Ἐπαναλαμβάνω, ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ ἰδική μας μίμησις δὲν δύναται νὰ δώσῃ ζωὴν εἰς τὸ ἀρχαῖον. Αὐτὸ οὐδέποτε θὰ γίνῃ. Εἶναι μάταιον νὰ τὸ ἐπιχειρήσωμεν. Ἡ ἀναστήλωσις θὰ εἶναι ἡ καταστροφή του.

Ἄλλ' ἐὰν οἱ λόγοι μου δὲν πείθουν προτείνω, ὅπως γίνῃ παγκόσμιον δημοψήφισμα εἰς τὸ ὁποῖον νὰ συμμετάσχουν κυρίως καλλιτέχναι, αἰσθητικοὶ καὶ ἀρχαιολόγοι, ὅπως ἐκφέρωσι τὰς γνώμας των. Πρὸ τούτου ὅμως καὶ πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀρχῆς ὅτι οὔτε δικαίωμα ἂν ἔχομεν νὰ θίγωμεν τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ ὅτι κάθε ἐπέμβασίς μας ἢ ὁποία δὲν τείνει εἰς τὴν συντήρησιν καὶ διαφύλαξιν ἀπὸ καταστροφῆς τῶν μνημείων εἶναι ἰερόσυλος, νομίζω ἀναγκαῖον νὰ παραθέσω τὰς σχετικὰς γνώμας δύο μεγάλων ἀνδρῶν, τοῦ Ruskin καὶ τοῦ Rodin, πρὸς τοὺς ὁποίους θὰ ἦτο ἐντροπὴ πᾶσα διαφωνία. Ἴδου τί λέγει σχετικῶς ὁ Ruskin εἰς τὰς ἐπτὰ λυχνίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς XVIII σελ. 205:

«Ἡ ἀληθῆς σημασία τῆς λέξεως ἀναστήλωσις δὲν κατενοήθη οὔτε ἀπὸ τὸ κοινὸν οὔτε ἀπὸ τοὺς ἐντεταλμένους τὴν φροντίδα τῶν ἐθνικῶν μνημείων. Ἀναστήλωσις σημαίνει τὴν πληρεστέραν καταστροφὴν ἢ ὁποία δύναται νὰ ἐπισυμβῇ εἰς ἓν μνημεῖον. Καταστροφὴν ἢ ὁποία δὲν ἀφίνει λείψανα ὀπίσω της, καταστροφὴν συνδυαζομένην μὲ ψευδῆ περιγραφὴν τοῦ καταστρεφομένου μνημείου. Ἄς μὴ ἀπατώμεθα ὡς πρὸς τὸ σπουδαιότατον τοῦτο ζήτημα. Ὅπως εἶναι ἀδύνατον ν' ἀναστήσῃ τοὺς νεκροὺς τὸ ἴδιον εἶναι ἀδύνατον ν' ἀνοικοδομήσῃς ἄτι τὸ ὁποῖον ὑπῆρξε μέγα ἢ ὠραῖον εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν.

Τὸ πρῶτον βῆμα τῆς ἀναστηλώσεως (τὸ εἶδα καὶ μάλιστα ἐπανειλημμένως καὶ εἰς τὸ Βαπτιστήριον τῆς Πίζης καὶ εἰς τὴν Casa d'Oro τῆς Βενετίας καὶ τὸν καθεδρικὸν ναὸν τοῦ Lisieux), εἶναι τὸ κομμάτιασμα τοῦ παλαιοῦ ἔργου εἰς μπαλώματα, τὸ δὲ δεύτερον εἶναι συνήθως μιὰ ἀπομίμησις τοῦ χειροτέρου εἶδους καὶ τοιαύτη, ὥστε νὰ μὴ διακρίνεται ἀμέσως, ἢ ὁποία ὅμως ὁσονδήποτε ἐπιμελῆς καὶ ἂν εἶναι, ἀπομίμησις πάντως, ψυχρὸν ἀντίγραφον τῶν μερῶν ὅσα ἦτο δυνατόν ν' ἀντιγραφοῦν, μὲ συμπληρώσεις κατ' εἰκασίαν. Ἄς μὴ ὀμιλῶμεν λοιπὸν περὶ ἀναστηλώσεως. Μπορεῖτε νὰ κατασκευάσετε ἀναπαράστασιν οἰκοδομήματος καθ' ὃν τρόπον καὶ πτώματος, καὶ νὰ ἐγκλείουν ἀμφότεραι τὸν παλαιὸν σκελετόν. Οὔτε βλέπω οὔτε ἐνδιαφέρομαι νὰ μάθω πρὸς ποῖον ὄφελος. Ἄλλὰ

τὸ παλαιὸν οἰκοδόμημα καταστρέφεται τοιοῦτοτρόπως καὶ μάλιστα ὀλοσχερέστερον καὶ ἀνηλεέστερον παρ' ὅσον ἐὰν ἐγίνετο σωρὸς κονιορτοῦ ἢ ἀνελύετο εἰς πηλόν. Καὶ περισσότερα πράγματα ἀπέμειναν ἀπὸ τὴν ἐρειπωθεῖσαν Νινεβῆ παρ' ἀπὸ τὴν ἀνοικοδομηθεῖσαν μητρόπολιν τοῦ Μιλάνου. Ἀλλά, λέγουν, δυνατὸν ἢ ἀναστήλωσις νὰ ὑπαγορευέται ὑπὸ τῆς ἀνάγκης. Τὸ παραδέχομαι. Ἀντιμετωπίσατε τὴν ἀνάγκην πλήρως. Καὶ κατανοήσατέ την οἷα πράγματι εἶναι. Ὑπάρχει ἀνάγκη κατεδαφίσεως; Δεχθῆτέ την ὡς τοιαύτην, κατεδαφίσατε τὸ οἰκοδόμημα, ρίψατε τοὺς λίθους εἰς παράμερες γωνιές, χρησιμοποίησατέ τους ὡς ἔρμα ἢ ὡς ἀσβέστην ἂν θέλετε: Ἀλλὰ κάμετέ το τιμίως καὶ μὴ βάζετε εἰς τὴν θέσιν του ἐν ψεῦμα. Καὶ ἀντιμετωπίσατε καλῶς τὴν ἀνάγκην ταύτην πρὶν ἐμφανισθῆ καὶ τότε πιθανὸν νὰ τὴν προλάβετε. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τὸ εἶχομεν ὡς ἀρχὴν πλέον νὰ παραμελῶμεν πρῶτα τὰ μνημεῖα καὶ ὕστερα νὰ τὰ ἐπισκευάζωμεν. Λάβετε μέριμναν διὰ τὰ μνημεῖά σας καὶ τότε δὲν θὰ παρουσιασθῆ ἀνάγκη νὰ τὰ ἐπισκευάζετε. Ἀρκεῖ νὰ τοποθετηθοῦν ἐγκαίρως ἐπὶ τῆς στέγης ὀλίγα ἐλάσματα ἐκ μολύβδου ἢ νὰ καθαρισθοῦν οἱ ὕδραγωγοὶ ἀπὸ μερικοὺς κλάδους ξηροὺς καὶ φύλλα καὶ τότε ἡ στέγη καθῶς καὶ οἱ τοῖχοι θὰ σωθοῦν ἀπὸ τὴν καταστροφὴν. Κάποτε βεβαίως θὰ ἔλθῃ καὶ ἡ ὥρα τῆς καταστροφῆς. Ἀλλ' ἀφῆστέ την νὰ ἔλθῃ κανονικὰ καὶ φανερὰ καὶ μὴ ἐπιτρέπετε εἰς ὑποκαταστάσεις ψευδεῖς καὶ ἀτιμωτικὰς ν' ἀποστερήσουν τὸ οἰκοδόμημα τῶν ἐπικηδείων τιμῶν αἵτινες τοῦ ἀνήκουν.

Οἱ λόγοι μου δὲν θὰ φθάσουν μέχρις ἐκείνων οἱ ὅποιοι τοιαῦτα διαπράττουν. Ἐν τούτοις ὅμως εἴτε ἀκουσθοῦν εἴτε ὄχι, ὀφείλω νὰ πιστοποιήσω τὴν ἐξῆς ἀλήθειαν: ὅτι ὡς πρὸς τὴν διατήρησιν ἢ καταστροφὴν τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ παρελθόντος δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ζήτημα σκοπιμότητος ἢ αἰσθήματος. Οὐδὲν δικαίωμα ἔχομεν νὰ τὰ θίγωμεν. Δὲν εἶναι ἰδικὰ μας. Ἀνήκουν ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς ἐκείνους, οἵτινες τὰ ἔκτισαν καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς ὅλας τὰς γενεὰς τῶν ἀνθρώπων αἱ ὅποια θὰ ἔλθουν κατόπιν μας. Οἱ νεκροὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν δικαιώματα ἐπ' αὐτῶν:

Ἐκεῖνο διὰ τὸ ὁποῖον ἐμόχθησαν, τὴν ἐξύμνησιν τῆς τελειότητος ἢ τὴν ἔκφρασιν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ἢ καὶ ὅτιδήποτε ἄλλο τὸ ὁποῖον ἠθέλησαν νὰ διακονίσουν διὰ τῶν οἰκοδομημάτων αὐτῶν, ἡμεῖς οὐδὲν δικαίωμα ἔχομεν νὰ ἐξαλείψωμεν. Ὅ,τι ἐκτίσαμεν ἡμεῖς, εἴμεθα ἐλεύθεροι νὰ τὸ κρημνίσωμεν. Δὲν ἔχομεν ὅμως

κανένα δικαίωμα ἐπὶ ἐκείνου, τὸ ὁποῖον διὰ νὰ τὸ φέρουν εἰς πέρας ἄλλοι ἄνθρωποι κατηνάλωσαν δυνάμεις καὶ ζωὴν καὶ πλούτη. Ὁ θάνατος δὲν τοὺς ἀφῆρεσε τὰ ἐπ' αὐτοῦ δικαιώματά των. Οὐδέ, κατὰ μείζονα λόγον, εἰς ἡμᾶς μετεβιβάσθη τὸ δικαίωμα τῆς κατ' ἀρέσκειαν χρησιμοποίησεως ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἐκληροδότησαν εἰς ἡμᾶς. Τὸ δικαίωμα τοῦτο ἀνήκει εἰς ὅλους τοὺς μεταγενεστέρους».

Ἴδου τώρα τί λέγει σχετικῶς καὶ ὁ Rodin προκειμένου περὶ ἀναστηλώσεως τῶν γοτθικῶν μητροπόλεων (Les cathédrales de France σελ. 8 καὶ 9).

«Κανείς δὲν ὑπερασπίζει τὰς μητροπόλεις μας. Τὸ βάρος τοῦ γήρατος τὰς καταθλίβει καὶ ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι θεραπεύει, ὅτι 'ἀνακαινίζει' πᾶν ὅ,τι νὰ ὑποστηρίξῃ μόνον ὠφείλε ὁ ἀρχιτέκτων, τοὺς μεταβάλλει τὴν ὄψιν.

Ἡ μητρόπολις ἀποθνήσκει ἀλλ' ἡ χώρα μας κυρίως ἀποθνήσκει χτυπωμένη καὶ κακοποιουμένη ἀπὸ τὰ ἴδιά της τέκνα. Δὲν μποροῦμε πλέον νὰ προσευχηθῶμεν πρὸ τῆς ταπεινώσεως τῶν πετρῶν μας ποὺ ἀντικατεστάθησαν, τῶν ζώντων λίθων ἀντὶ τῶν ὁποίων ἔβαλαν πράγματα νεκρά.

Οἱ θαυμαστοὶ ἐργάται οἱ ὁποῖοι συγκεντρώνοντες τὴν σκέψιν των πρὸς τὸν οὐρανὸν κατάρθωσαν νὰ καθηλώσωσι τὴν εἰκόνα του ἐπὶ τῆς γῆς δὲν ζοῦν πλέον διὰ νὰ σώσουν τὸ ἔργον των. Ὁ χρόνος τοῦ κλέβει κάθε μέρα κάτι ἀπὸ τὴν ζωὴν του καὶ οἱ ἀνακαινισταί, ποὺ τὸ μασκαρεύουν, τοῦ κλέβουν τὴν ἀθανασίαν του».

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ

Ἡ ἐπιφυλλίδα τῆς Σέμνης Καρούζου πού ἀκολουθεῖ δημοσιεύθηκε στήν ἐφημερίδα «Προοδευτικός Φιλελεύθερος», τὸν Αὐγούστο τοῦ 1950. Αἰτία τῆς σύνταξής της ἦταν ἄρθρο τοῦ τεχνοκρίτη Ἄγγελου Προκοπίου στήν «Καθημερινή», τίς κύριες γραμμές τοῦ ὁποῦ παραθέτει ἡ συγγραφέας. Πρέπει νὰ διευκρινιστῇ ὅτι ὁ Προκοπίου εἶχε ἐνίοτε ρηξικέλευθες ἰδέες. Κάποτε πρότεινε νὰ στηθῇ ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἄρτεμισίου σὲ πλατεία τῆς Ἀθήνας.

Εἶναι χωρὶς ἄλλο ἐξαιρετικὰ λεπτὸ τὸ πρόβλημα τῆς συμπλήρωσης ἀρχαίων ἔργων, ὅπως καὶ τῆς ἀναστήλωσης ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ τῆς συγκράτησης τοιχογραφιῶν ἢ μωσαϊκῶν σὲ ἀρχαῖα βυζαντινὰ κτίρια. Τὸ ποῦ θὰ σταματήσῃ ὁ ἀναστηλωτής, πῶς θὰ συνδέσῃ μὲ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα ἓνα ξεκρέμαστο μέλος, χρειάζεται νὰ τὸ ἐφαρμόσῃ σὲ κάθε περίπτωσι μὲ διάκρισι καὶ μὲ γνώσι. Αὐτὸ ὅμως δὲν πετυχαίνεται, καὶ ἂν ἀκόμη ὑπάρχει ἡ ἔμφυτη αἴσθησι, παρὰ μὲ μακρὰ ἀσκησι καὶ μὲ ἐκπαίδευσιν κοντὰ σὲ παλιότερους πού ἔχουν συχνὰ κρίνει καὶ λύσει μὲ ἐπιτυχία πολυπλοκώτερα αἰτήματα.

Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦτο, πού ἔχει κάποτε συναρπαστικὲς πλευρές, ἔρχεται τελευταῖα ὁ καλλιτεχνικὸς κριτικὸς τῆς «Καθημερινῆς» κ. Προκοπίου νὰ δώσει μερικὲς συμβουλές στοὺς «ἀρχαιολόγους-φιλόλογους», ὅπως τοὺς ὀνομάζει. Ἄφορμὴ καὶ κέντρο τῆς ἐπίθεσής του εἶναι οἱ συμπληρώσεις πού γίνονται ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως σὲ ἀρχαῖα κτίρια καὶ σὲ Βυζαντινὲς ἐκκλησίες μὲ τὴν ὀδηγία τοῦ διευθυντῆ τῆς ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεων σὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας καθηγητῆ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀναστασίου Ὁρλάνδου.

Ξεκινώντας ὁ κ. Προκοπίου γιὰ τὴν πολεμική του, θέτει μερικὲς ἀρχές, αὐτὲς ἀκριβῶς πού ρυθμίζουν κάθε ἀναστηλωτικὴ προσπάθεια. Πρέπει, λέει, νὰ συγκρατιέται ἡ κατάρρευσι τοῦ ἔργου χωρὶς ἐπεμβάσεις στὰ σωζόμενα μέρη. Προκειμένου γιὰ ζωγραφιά, τὸ κενὸ νὰ παίρνει ἓναν οὐδέτερο τόνο, χωρὶς νὰ πειραχτεῖ τὸ πρωτότυπο. Ἄν ἔχουμε γλυπτὸ, θὰ ἦταν σήμερα βανδαλισμὸς νὰ προστεθοῦν μέλη του πού λείπουν, μὲ προσπάθεια μάλιστα μίμησης

τῆς ἀρχικῆς τεχνοτροπίας του. Θὰ ἰδοῦμε ἀμέσως γιατί τὶς ἀρχές αὐτές, πού ἔχουν γίνει πιά κώδικας τῶν τεχνιτῶν μας, εἶναι ἴσως περιττὸ νὰ τὶς προβάλλει κανεὶς στὶς ἑλληνικὲς ὑπηρεσίες. Σὰν «ἀρχαιολόγοι-φιλόλογοι» πού εἴμαστε, θὰ στηρίξουμε τὴ διαπίστωση τούτη μὲ μιὰν ἱστορικὴν ἀναδρομή.

Δὲν χωράει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι καθαυτὸ ἀντισταθμητικὴ ἢ ἐντύπωση πού μᾶς δίνει τὸ ἀντίκρουσμα τοῦ περιεχομένου μερικῶν εὐρωπαϊκῶν Μουσείων, ἰδίως ἐκείνων πού ὁ πυρήνας των ἀποτελέστηκε ἀπὸ παλιότερες ἰδιωτικὲς συλλογές τοῦ 16ου, 17ου ἢ 18ου αἰώνα. Ὁλητὴν παρανόηση περασμένων ἐποχῶν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ τέχνη τὴν ζεῖ κανεὶς ξεχωριστὰ στὰ παπικὰ Μουσεῖα τῆς Ρώμης, ἀκόμη καὶ στὰ δημοτικὰ Μουσεῖα τοῦ Καπιτωλίου.

Δὲν εἶναι τὰ ἀθῶα ἐκεῖνα φύλλα τῆς συκιᾶς — προπέτασμα τῆς φαντασίας διεφθαρμένων κληρικῶν πού μᾶς ἀποδιώχουν. Κυριώτερο ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἄμεση ἐπαφή μὲ τὰ ἀρχαῖα ἔργα εἶναι οἱ νεώτερες συμπληρώσεις, τόσο τυπικὲς ἐκφράσεις τῆς ρητορικῆς ἔμφασης τοῦ μπαρόκου. Κεῖνα τὰ ἀπλωμένα χέρια στὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα ἀγαλμάτων τοῦ 5ου αἰώνα, μὲ τὸ ἀντικλασσικὸ ξέσπασμα τοῦ πάθους, οἱ πολὺ ψηλὲς ἢ κοντόχονδρες κνήμες πού στηρίζουν εὐγραμμα κορμιὰ. Ἐδῶ ἓνα νεώτερο κεφάλι ἐφήβου ὑποπτης ἀνδρικότητας στεφανώνει μιὰ πεπλοφόρο θεά. Πιὸ πέρα τὸ θηλυκότατο ἀρχαῖο κεφάλι τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τὸ βλέπουμε, χάρη στὸ κράνος πού φορεῖ, νὰ ἔχει κολληθῆ πάνω στὸ τετράγωνο, στιβαρὸ σῶμα ἐνὸς θωρακοφόρου πολεμιστῆ.

Μόνον ἀσκημένοι εἰδικοί εἶναι σὲ θέση μέσα ἀπὸ τὴν παράταξη αὐτὴ ὑποκριτῶν τοῦ μελοδράματος νὰ ἀνακαλύψουν γνήσια ἑλληνικὰ ἔργα ἢ ἰδιαιτέρως στὸ Βατικανό, τὶς ἄφταστες ἐκεῖνες εἰκονιστικὲς προτομὲς ρωμαίων αὐτοκρατόρων μὲ τὸ θαυμαστὰ ἀποδομένο στυγνὸ βλέμμα τους.

Δὲν στάθηκαν μολοντοῦτο μόνον οἱ ἀνιστόρητες ἐποχές τοῦ μπαρόκου πού ἀπαιτοῦσαν νὰ ὀλοκληρώνονται μὲ κάθε τρόπο τὰ κομματιασμένα ἀρχαῖα. Ἀπὸ τὴν κληρονομιά του δὲν κατάφερε νὰ ἀπολυτρωθῆ οὔτε ἡ ἐποχὴ ἐκείνη πού πρώτη στράφηκε μὲ ἀληθινὰ ἱστορικὸ προσανατολισμὸ πρὸς τὰ περασμένα. Μπορεῖ οἱ ποιητὲς τοῦ ρομαντισμοῦ νὰ στέκονταν μὲ δακρυσμένῃ ἐκφραση ἐμπρὸς στὰ ἀκέφαλα κορμιὰ τῶν ἀγαλμάτων, οἱ καλλιτέχνες τοῦ ρομαντικοῦ κλασικισμοῦ κράτησαν τὴν προτίμησή στὶς ἀύθαιρες συμπληρώ-

σεις. Μήπως ο μεγάλος Δανός γλύπτης Τόρβαλτσεν δέν πριόνισε, για να στηρίξει πάνω τους συμπληρωμένα μέλη, τὰ αἰγινήτικα γλυπτά που ἀπόκτησε ὁ Λουδοβίκος τῆς Βαυαρίας καὶ ἔγιναν τὸ καλύτερο στολίδι τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου;

Τίποτα τέτοιο δέν συνέβηκε στὴν Ἑλλάδα. Ὅπως ἐκεῖνος που δέν ἔχει ζήσει μέσα στὴ χλιδὴ ξανοίγεται εὐκολώτερα στὴν ἀλήθεια, ἔτσι καὶ οἱ πρῶτοι ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ μουσειακοὶ καλλιτέχνες, ἐλεύθεροι ἀπὸ τὴν κληρονομιά τοῦ δυτικοῦ μπαρόκου, ἄφησαν ἀνέγγιχτα τὰ ἀρχαῖα, που συμμάζεβαν μὲ τόση θέρμη, αὐτὰ που ἀποτέλεσαν τοὺς πρῶτους πυρῆνες γιὰ τὰ κατοπινὰ μεγάλα ἑλληνικὰ Μουσεῖα.

Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν μεσουρανοῦσε ὁ θετικισμός, ἔλλειψε ἡ φαντασία ἐκείνη που χρειάζεται γιὰ νὰ καταπιαστεῖ κανεὶς μὲ τὴν ἀνασύσταση ἑνὸς κομματιασμένου ἀρχαίου. Τὸ αὐστηρὰ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐπέβαλε τὴν ἀποχὴ ἀπὸ αὐθαιρεσίες. Ἴσως μάλιστα μποροῦμε σήμερα νὰ κατηγορήσουμε τοὺς παλιότερους γιὰ ὑπερβολικὴ ἐπιφύλαξη στὸ κεφάλαιο τοῦτο. Ἐνα εἶναι μολοντοῦτο βέβαιο: δέν ἀλλοίωσαν, δέν ἔβαλαν χέρι σὲ κανένα ἀρχαῖο. Μιὰ θρησκευτικὴ εὐλάβεια κρατοῦσε τὰ χέρια ἀρχαιολόγων καὶ συντηρητῶν μακριὰ ἀπὸ κάθε βέβηλη χειρουργία.

Στὴν ἐξαιρετικὴν αὐτὴ παράδοση τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας ἐντάχθηκε φυσικὰ καὶ ἀβίαστα ἡ δική μας ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως που διευθύνει ὁ κ. Ὀρλάνδος. Δέν ἔχει στὸ παθητικὸ της καμμία ἀπὸ τίς θεαματικὲς ἐκεῖνες ὀλοκληρώσεις που μὲ τόση σπουδὴ ἐπιχειροῦν οἱ ἀντίστοιχες ὑπηρεσίες στὴν Ἰταλία (καὶ που μᾶς ἀγανακτοῦν τόσο στὰ Δωδεκάνησα). Δέν θυμοῦμαι, ἔξαφνα, πὶδ ἀποκρουστικὸ θέαμα ἀπὸ τὸ τιμεντένιο ἐκεῖνο θεατράκι τοῦ ἐπινείου τῆς Ρώμης, τῆς Ὀστια. Γνήσιοι κληρονόμοι τοῦ μπαρόκου, τὸ εἶχαν καταστήσει οἱ σύγχρονοι Ἴταλοὶ ἀναστηλωτὲς ἕνα ψεύτικο, μουντὸ σκηνογράφημα.

Οὔτε ξεχνιέται εὐκολὰ ἡ σοβαρώτερη ἐκείνη ἀνομία πάνω στίς αἰθέρειες ζωγραφιῆς τῆς πρῶτης ἐκείνης βασιλικῆς τοῦ Jan Clemente, κοντὰ στὸ Κολοσσαῖο. Βρίσκοντας ἀνυπόφορη τὴν ἀχνάδα τῶν ἀγγελικῶν προσώπων, που ζωγράφησαν οἱ δύο μάγοι τῆς πρῶτης ἀναγέννησης Μαζολίνο καὶ Ματάτσιο, ἐτόνωσαν οἱ συντηρητὲς μὲ ζωρότερο χρῶμα τὰ περιγράμματά τους. Ἐτσι ἡ ροδοζά-

χαρη τῆς χαλκομανίας ἤλθε νὰ σκεπάσει τὴν εὐγένεια κλασικῶν μορφῶν.

Συνέβηκε βέβαια καὶ ἐδῶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ζωγράφους ποὺ χρησιμοποίησε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία στὴ στερέωση βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν νὰ ξεπεράσουν τὴν ἐντολὴ ποὺ τοὺς ἐδόθηκε. Ποιὸς ὅμως «γεωμετρικὸς» ἐπιστήμων μπορεῖ νὰ συγκρατήσῃ εὐκολὰ ἓναν καλλιτέχνη ἀπὸ τὸ νὰ «διορθώσει» κάποιον ἀρχαιότερο ἔργο, ἀφοῦ μάλιστα εἶναι ἀδύνατο νὰ στέκεται ἀπὸ πάνω του;

Εἶναι γνωστὴ στοὺς ἀρχαιολογικοὺς κύκλους ἡ σοβαρὴ διαφωνία ἀνάμεσα σ' ἓναν ὄχι τυχαῖο παλιότερο ζωγράφον, τὸν μακαρίτη Μαλέα, καὶ στὸν καθηγητὴ κ. Ρωμαῖο. Ἐφορμὴ ἦταν, ὅτι ὁ τελευταῖος ἤθελε νὰ βάλῃ φραγμὸ στοὺς αὐτοσχεδιασμοὺς τοῦ πρώτου, ὅταν καταπιανόταν ὄχι μὲ τὴν ἐπισκευήν, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀντιγραφὴ ἀρχαίων ζωγραφιῶν τοῦ Θέρμου, στὴν Αἰτωλία.

Ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ κ. Προκοπίου τὸ σπουδαιότερο ἴσως ἔχει σχέση μὲ τὸν Παρθενῶνα. Ἡ βόρεια πλευρὰ του ἀναστηλώθηκε, λέει, ἀπὸ τὸν μακαρίτη Μπαλάνο μὲ «σιδηροπαγές σκυροκόνιαμα». Συμπληρώνουμε ὅτι, ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ὁ ἀναστηλωτὴς αὐτὸς ἔκανε τὸ βανδαλισμὸ νὰ κουφώνει τὶς κολόννες τοῦ Παρθενῶνα, νὰ πετάει δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τους τὸ ζωντανὸ πεντελικὸ μάρμαρον καὶ νὰ τὸ γεμίζει μὲ τσιμέντον, δηλαδὴ μ' ἓνα μηχανικὸ νεκρὸ ὑλικό. Ὅλοι ὅμως οἱ παροικιοῦντες στὴν Ἱερουσαλὴμ ξέρουσι ὅτι ὁ κ. Ὁρλάνδος ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ διαμαρτυρήθηκε τότε ἐπίσημα γιὰ τὴν πράξιν αὐτὴ μὲ τὸ φυλλάδιον ποὺ κυκλοφόρησε «Pro Parthenone». Ἐξιοσημεῖωτον εἶναι ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ μακαρίτης Μπαλάνος δὲν ἦταν οὔτε ἀρχιτέκτων οὔτε ἀρχαιολόγος (φιλόλογος ἢ μή), ἀλλὰ μηχανικὸς, διπλωματοῦχος κάποιας ξένης σχολῆς.

Διέθετε δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος τεχνικὴ γνῶσιν, ἀλλὰ ὄχι τέχνην. Χωρὶς ὅμως τὴ σύνδεσιν καὶ τῶν δύο εἶναι ἐπικίνδυνον κάθε προσέγγισιν ἀρχαίου ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου.

Ὁ κ. Προκοπίου εἶναι πρόθυμος νὰ δώσει μαθήματα στοὺς ἀρχαιολόγους, σὲ ἀνθρώπους δηλαδὴ πού, ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς εἶναι πραγματικὰ ἀρχαιολόγοι, δηλαδὴ ἱστορικοὶ τῆς τέχνης, ἔχουν ἀποκτήσει «δυναμωμένοι ἀπὸ θεωρίαν καὶ μάθησιν» — γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸν Ἀλεξανδρινὸ ποιητὴ — καὶ μεγάλην ὀπτικὴν εὐαισθησίαν καὶ μοναδικὴν ἐξοικείωσιν. Εἶναι γι' αὐτὸ σὲ θέσιν νὰ συλλαβαίνουσι καλύτε-

ρα από κάθε άλλον τις πιο λεπτές αποχρώσεις των καλλιτεχνικών εκφράσεων των διαφόρων εποχών.

Όσο για το ξεκαινούργιωμα των κεραμιδιών της Καπνικαρέας, μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι η στέγη δεν έχασε την πλαστικότητα της και κάθε άλλο επιζητήθηκε παρά να δοθη στα κεραμίδια ψυχρή κανονικότητα. Βέβαια κάθε καινούργιο μέλος παίρνει αναγκαστικά μιαν αρχαιστική κρυάδα αν βαλθῆ δίπλα στο παλιό, που εκφράζει την εποχή του, άντλώντας από μιὰ βρυσομάννα που δεν ἔχει στερέψει. Τί να γίνει όμως, τὰ παλιά κεραμίδια χαλοῦν και ἡ σκεπή δεν πρέπει να χάσκει. Νομίζει ο κ. Προκοπίου πως εἶναι δυνατό ο καλύτερος γνώστης τῆς ἀρχαίας και Βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς που ἔχουμε να μὴν εἶδε ὅτι μοιραῖα θὰ ἔχανε κάτι ἡ σκεπή τῆς ἐκκλησίας μετὰ τὸ ξεκαινούργιμά της; Ἀλλά, ὅπως εἶπε ὁ μέγας Βέλφλυν, δεν εἶναι ὅλα δυνατὰ σὲ ὅλες τις ἐποχές. Ἀπόλυτη ταύτιση μετὰ τὴν αἴσθηση μιᾶς περασμένης ἐποχῆς εἶναι κάτι πέρα ἀπὸ τὴν ικανότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀνακεφαλαιώνοντας, θέλουμε ἀκόμη να τονίσουμε ὅτι, ἂν στὶς λεπτομέρειες δεν πετυχαίνεται πάντοτε ἡ καλύτερη ἐφαρμογή, στὶς ἀρχές της, ὅμως, ἡ ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως δεν ἔχει ξεφύγει ποτὲ ἀπὸ τὴν ἀμόλυπτη ἑλληνικὴ παράδοση τοῦ 19ου αἰώνα. Εὐχόμαστε να τις ἐφαρμόσει και σ' ἓνα ἀληθινὰ μεγάλο ἔργο που θὰ ἔπρεπε να τὸ ἐπιχειρήσει κάποτε ἡ Ἑλλάδα.

Εἶναι ἡ ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, στὴν Ὀλυμπία. Ὅταν βλέπει κανεὶς, μέσα στὴν καρδιὰ τῆς Ἀλτεως, πεσμένες στὴ σειρά τις κολόννες του, τοῦ ἔρχεται να τρέξει παντοῦ στὴν ξενητιά, να μαζέψει χρήματα για να στήσουμε ἐμεῖς πάλι κάποτε τὸ ναὸ του στὸν Ὀλύμπιο Δία.

Ὅτι ἡ δικὴ μας ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως θὰ εἶναι ἄξια, ἂν ἔχει τὰ μέσα και τὸν καιρό, να καταπιαστεῖ μ' ἓνα τόσο δύσκολο ἔργο, να τὸ ἐκτελέσει με γνώση και με αἴσθηση, δεν ὑπάρχει κανεὶς στὸ διεθνὲς ἐπιστημονικὸ και καλλιτεχνικὸ κοινὸ που θὰ τὸ ἀμφισβητήσει.

Η ΑΝΑΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΣΤΟΑΣ ΑΤΤΑΛΟΥ

Ἡ ἀνακατασκευὴ τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο τὸ ὁποῖο εἶχε πλήρη γνώση τοῦ μεγέθους τοῦ ἔργου καὶ τῆς φύσης του· ὅτι δηλαδὴ δὲν ἐπρόκειτο γιὰ ἀναστήλωσι ἀλλὰ γιὰ μίαν νέα οἰκοδομή, ἢ κατασκευὴ τῆς ὁποίας θὰ κατέστρεφε, ἀναγκαστικά, καὶ ἀρχαῖα λείψανα. Ἀντιρρήσεις ἐκφράστηκαν, ὅταν ἡ κατασκευὴ εἶχε φτάσει πρὸς τὸ ὕψος τοῦ ἐπιστυλίου, γιὰ τὸ ἂν οἱ Ἀμερικανοὶ θὰ τοποθετοῦσαν τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή — τὰ λίγα λείψανά της — στὸ νέο κτίριο ἢ ὄχι. Τελικὰ ἐπικράτησε ἡ ὀρθή, τεχνικῶς, ἀποψη νὰ μὴν τοποθετηθοῦν. Τὸ ὄλο ζήτημα ἔχω ἤδη διηγηθῆ (Ἡ περιπέτεια τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας στὸν βίο τοῦ Χρήστου Καρούζου, Ἀθήναι 1995, 114-116). Πρὶν γίνουσι τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας στοᾶς, στίς 3 Σεπτεμβρίου 1956, ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ ζήτησε ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδο νὰ μιλήσει κατὰ τὴν τελετὴ, λόγῳ τῆς ιδιότητάς του ὡς Διευθυντῆ Ἀναστηλώσεως. Ὁ Ὀρλάνδος, ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἡμέρα τῶν ἐγκαίνιων θὰ ἔλειπε στὸ Ἐξωτερικόν, δέχτηκε νὰ διαβαστῆ κείμενό του, προειδοποίησε ὅμως μὲ ἐπιστολὴ του στίς 8 Αὐγούστου τοῦ 1956 ὅτι τὸ κείμενό του θὰ περιεῖχε καὶ διαπιστώσεις, οἱ ὁποῖες δὲν θὰ ἦσαν εὐχάριστες στοὺς ἀρχαιολόγους τῆς Σχολῆς. Οἱ Ἀμερικανοὶ ἀρχαιολόγοι δέχτηκαν νὰ εἶναι διατυπωμένο τὸ «μῆνυμα» τοῦ Ὀρλάνδου σύμφωνα μὲ τίς ἀπόψεις του. Ἐπιστολὴ καὶ μῆνυμα δημοσιεύτηκαν στὸ περιοδικὸ *Νέα Ἑστία* (60, τεύχ. 702, 1956, 1314-1315).

Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ

Ἐν Ἀθήναις 8η Αὐγούστου 1956

Φίλε Κύριε Διευθυντὰ Caskey

Σχετικῶς πρὸς τὴν παράκλησίν σας διὰ μίαν σύντομον γραπτὴν προσφώνησιν κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς ἀναστηλώσεως τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου ἐπιθυμῶ νὰ θέσω ὑπ' ὄψιν σας, ὅτι εἰς τὴν προσφώνησίν μου αὐτὴν θὰ ἐπαινέσω μὲν εὐχαρίστως τὸ μεγαλεπήβολον τοῦ ἔργου, τὴν ταχύτητα καὶ ἐπιμέλειαν τῆς ἐκτελέσεώς του καὶ τὸν ζῆλον τῶν ἐργασθέντων εἰς αὐτό, δὲν θὰ δυνηθῶ ὅμως νὰ παρασιωπήσω στοιχεῖα τινὰ τῆς πραγματοποιήσεώς του, τὰ ὁποῖα

ἀντίκεινται πρὸς τὴν παρ' ἡμῖν κρατοῦσαν ἀντίληψιν τῆς ἀναστηλώσεως, ὡς π.χ. τὴν μὴ τοποθέτησιν τῆς ἀρχαίας κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, τὴν ἐπανατοποθέτησιν ὀλίγων σχετικῶς ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὴν καταστροφὴν παλαιῶν τινῶν μελῶν καὶ ἀντικατάστασιν αὐτῶν διὰ βέτον ἀρμέ καὶ τινὰς ἄλλας αὐθαιρεσίας τῆς ἐκτελέσεως. Ἐὰν ἡ κριτικὴ αὐτὴ πρόκειται νὰ σᾶς δυσαρεστήσῃ —πρᾶγμα τὸ ὁποῖον οὐδόλως ἐπιθυμῶ— θὰ ἦτο ἴσως προτιμότερον νὰ μὴ γράψω τίποτε, θεωρούμενος ἀπλῶς ὡς ἀπών. Παρακαλῶ νὰ εὐαρεστηθῆτε νὰ μοῦ γνωρίσητε τὴν γνώμην σας πρὸ τῆς 13ης Αὐγούστου.

Μετὰ φιλικωτάτων πάντοτε αἰσθημάτων
ὕμέτερος

ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ΤΟ ΜΗΝΥΜΑ

Ἐν Ἀθήναις τῇ 16ῃ Αὐγούστου 1956

Φίλε Κύριε Διευθυντά,

Λυποῦμαι εἰλικρινῶς διότι, λόγῳ ἀναποφεύκτου ταξιδίου μου, δὲν θὰ δυνηθῶ νὰ παραστῶ εἰς τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας «Στοᾶς Ἀττάλου» καὶ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων.

Τὸ καλλιμάρμαρον νέον οἰκοδόμημα τῆς Στοᾶς, προῖόν τῆς γονίμου ἀμερικανικῆς πρωτοβουλίας καὶ τῆς ἀνεξαντλήτου ἀμερικανικῆς γενναιοδωρίας, ἀποτελεῖ ἓνα ἀληθῆ ἄθλον ἐκτελέσεως, τοῦ ὁποίου ὡς τεχνικὸς εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ θαυμάσω καὶ τὸν ὄγκον καὶ τὴν ταχύτητα τῆς ἐκτελέσεως καὶ τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῆς κατασκευῆς. Ὡς φιλόλογος ὅμως καὶ ὡς ἀναστηλωτῆς διερωτῶμαι ἂν πρέπει νὰ τὸ χαρακτηρίσω ὡς ἀναστήλωσιν ἢ ὡς ἀνακατασκευὴν διότι ἐδῶ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀναστήλωσιν ἑνὸς μνημείου θεωροῦμεν τὴν εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν ἀνατοποθέτησιν ὅλων ἀνεξαιρέτως —καὶ τῶν μικροτάτων ἀκόμη— ἀρχαίων τεμαχίων τοῦ τῇ προσθήκῃ ὀλίγων μόνον νέων ὑποβοηθούτων τὴν τοποθέτησιν τῶν παλαιῶν. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ὄχι μόνον ἀρτιωτέραν

τὴν παλαιὰν εἰκόνα τοῦ μνημείου ἐπιδιώκομεν νὰ παράσχωμεν ἀλλὰ καὶ νὰ σώσωμεν ἀπὸ περαιτέρω καταστροφῆς τὰ ἀπομείναντα ἀρχαῖα μέλη του. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τὸ συντελεσθὲν ἔργον δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀναστήλωσις ἀλλὰ μᾶλλον ὡς ἀνακατασκευή, ἐπειδὴ ὄχι μόνον δὲν ἐπανετοποθετήθησαν ὅλα τὰ παλαιὰ του μέλη εἰς τὰς θέσεις των, μὲ τὴν δικαιολογίαν, ὅτι τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ἦσαν σαθρά, ἀλλ' οὐδ' αὐτὴ ἡ ὡραία καὶ ἄριστα δυναμένη νὰ ἀνατοποθετηθῆ, ἔστω καὶ ἐλλιπής, μεγαλογράμματος κτητορικῆ ἐπιγραφῆ, ἡ ἀναφέρουσα τὸν φιλαθήναιον χορηγόν της, βασιλέα τῆς Περγάμου Ἄτταλον. Μάτην οἱ τρεῖς ἐκ τῶν τεσσάρων ἀρχαιολόγων μελῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου ἐπεμείναμεν εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς ἀνατοποθετήσεώς της ἡ ἔντονος ἄρνησις τῶν φίλων Ἀμερικανῶν συναδέλφων, προβαλόντων ἀσθενεῖς τινὰς ἐπιστημονικοὺς λόγους, ἐπεκράτησε δυστυχῶς ἐπὶ τῶν λοιπῶν μελῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου καὶ σήμερον τὰ ἐπτὰ ἢ ὀκτὼ τεμάχια τῆς ὡραίας αὐτῆς ἐπιγραφῆς ἀντὶ νὰ εὐρίσκωνται ὑψηλὰ εἰς τὸ ἐπιστύλιον τοῦ μνημείου διαλαλοῦντα τὸ μέγα ἔργον τοῦ Μικρασιατοῦ βασιλέως ἀπόκεινται κάτω μετ' ἄλλων τῆς στοᾶς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, φθειρόμενα ὑπὸ τῶν βροχῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων.

Πρέπει ἐν τούτοις νὰ ὁμολογήσω, ὅτι ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα ὀρθόδοξος περὶ ἀναστηλώσεως ἀντίληψις ἀπῆτει διὰ τὴν πραγματοποίησίν της καὶ δαπάνην μεγαλυτέραν καὶ μακρότερον χρόνον, τὰ δύο δὲ ταῦτα στοιχεῖα ἐπέδρασαν προφανῶς ἐπὶ τῶν ἐργοδοτῶν καὶ τοῦ ἐκτελεστοῦ ἀρχιτέκτονος.

Ἀλλὰ καὶ μία ἄλλη ἀκόμη καὶ σπουδαία αἰτία συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ νέου κτηρίου ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς αὐτοῦ μορφῆς: ὁ νέος προορισμός του ὡς μουσείου ἀντὶ τοῦ παλαιοῦ ὡς ἀγορᾶς. Εἶναι προφανές ὅτι πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ νέου τούτου προορισμοῦ ἔπρεπε νὰ γίνουν καὶ ἐγένοντο σημαντικαὶ θυσίαι, αἵτινες ἠλλοίωσαν σημαντικῶς τὴν ἀρχαίαν μορφήν τοῦ μνημείου. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὰς ἐλλείψεις τῆς ἀναστηλώσεως, αἵτινες ἀφορῶσι τὴν δυτικὴν στοάν, αἱ ἐκ τοῦ προορισμοῦ ἀλλοιώσεις ἐπηνέχθησαν εἰς τὴν ὀπισθίαν, τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, εἰς τὴν ὁποίαν ἠνοίχθησαν μεγάλα παράθυρα, ἀντὶ τῶν στενοτάτων παλαιῶν, ἵνα φωτίσωσι τὰς αἰθούσας τοῦ μουσείου, χάριν τῶν ὁποίων κατηργήθησαν καὶ οἱ χωρίζοντες ἄλλοτε τὰ μικρὰ καταστήματα τῆς παλαιᾶς ἀγορᾶς τοῖχοι.

Διὰ τὰς τελευταίας ταύτας ἀλλοιώσεις — τυπικῶς δὲ καὶ διὰ τὰς πρώτας — δὲν εὐθύνεται βεβαίως ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολή, διότι ἐνεκρίθησαν κατ' ἀνάγκην ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ἐπειδὴ ἄλλως θὰ ἐματαιοῦτο ἡ χρησιμοποίησις τῆς Στοᾶς ὡς μουσείου, ἣτις ἀπετέλει πρωταρχικὸν ὄρον τῆς ἀνακατασκευῆς τῆς.

Πολὺ πλέον ἀνεπιφυλάκτως εὐνοϊκὴ εἶναι ἡ γνώμη μου περὶ τῆς γενομένης ἀναστηλώσεως τοῦ γειτονικοῦ πρὸς τὴν Στοάν, κομψοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπεκράτησε τελεία συνεργασία καὶ πλήρης σύμπτωσις γνωμῶν καὶ μεγάλῃ ἐκ μέρους τῶν ἐκτελεστῶν κατανόησις τῶν ἀντιλήψεων τῆς κρατικῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεων. Ἐφ' ᾧ καὶ ἐκφράζω ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργείου τὴν ἀπόλυτον ἱκανοποίησιν αὐτοῦ καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην του.

Ἐν συμπεράσματι, παρὰ τὰς ἐπὶ μέρους διαφωνίας μου ὡς πρὸς τὸ σύστημα ἀναστηλώσεως τῆς Στοᾶς, ὀφείλω νὰ ἐκφράσω πρὸς τὴν Ἀμερικανικὴν Σχολὴν Κλασσικῶν Σπουδῶν θερμότατα συγχαρητήρια διὰ τὸ συντελεσθὲν σπουδαῖον ἔργον τῆς ἀνακατασκευῆς τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου ὡς μουσείου, μέλλοντος νὰ περιλάβῃ τὰς σημαντικὰς ἀρχαιότητας, αἵτινες ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὰς μακροχρονίους καὶ μετὰ τόσης ἐπιστημονικότητος καὶ ἐπιμελείας διεξαχθείσας ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Shear καὶ τοῦ καθηγητοῦ Homer Thompson ἀνασκαφάς.

Τὸ συντελεσθὲν καλλιμάρμαρον κτήριο, κατασκευαζόμενον εἰς τὸ κέντρον τῆς πόλεως, θ' ἀπετέλει ἀληθὲς κόσμημα αὐτῆς. Ἐδῶ ὁμως ὀρθούμενον, μακρὸν καὶ ὀγκῶδες ὑπεράνω τῶν ταπεινῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς, φοβοῦμαι μήπως θὰ συναγωνίζεται καταθλιπτικῶς τὸ εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν τῆς Ἀγορᾶς ὑψούμενον «Θησεῖον» ὄχι μόνον διὰ τοῦ μεγάλου μήκους του ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἐκθαμβωτικῆς του λευκότητος. Καὶ τὰ δύο ταῦτα μειονεκτήματα εἶμαι βέβαιος, ὅτι ἐν τῇ μεγάλῃ τῆς πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἀγορὰν ἀγάπῃ θὰ προσπαθήσῃ νὰ μετριάσῃ ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολή, τὸν μὲν ὄγκον ἀποκρύπτουσα διὰ φυτεύσεως ὑψικόμενων δένδρων, τὴν δὲ λευκότητα διασκεδάζουσα διὰ χρωματισμοῦ τῶν λευκῶν μαρμάρων, ὥστε νὰ μὴ κάμουν πλέον τόσον κτυπητὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἐρείπια τῆς Ἀγορᾶς, τὰ ὁποῖα ἔχουν ὑποστῆ τὸ «φίλημα τοῦ χρόνου».

ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
CELEBRATION OF THE SEVENTY - FIFTH ANNIVERSARY

1881

1956

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΕΒΔΟΜΗΚΟΝΤΑΠΕΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ

ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΘΕΙΣΗΣ ΣΤΟΑΣ
ΤΟΥ ΑΤΤΑΛΟΥ
ΩΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΓΟΡΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

DEDICATION OF THE STOA OF ATTALOS
AS THE MUSEUM
OF THE ATHENIAN AGORA

ATHENS, SEPTEMBER 3, 1956

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ HOMER THOMPSON ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΗΣ ΣΤΟΑΣ ΑΤΤΑΛΟΥ

Τὴν ἀποψη τῶν Ἀμερικανῶν ἀρχαιολόγων γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου καὶ τὶς ἐπιστημονικὲς καὶ πρακτικὲς ἀρχὲς ποὺ ἐπέδρασαν γιὰ τὴν πραγματοποίηση ἑνὸς τόσο μεγάλου ἔργου, ἐκφράζει ὁ τότε Διευθυντὴς τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς Homer Thompson μὲ τὸν σύντομο λόγο του κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας στοᾶς. Ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ ἔμμεση ἀπάντηση τῶν Ἀμερικανῶν εἰδικῶν στὶς ἀντιρρήσεις τῶν Ἑλλήνων συναδέλφων τους.

Συναθροισθήκαμε ὅλοι, σήμερα, τὸ πρωὶ γιὰ τὴν τελευταία φάση τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς 75ετηρίδος τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν. Τὰ τελευταῖα εἴκοσι πέντε χρόνια, ἡ Σχολὴ ἦταν μὲ δραστηριότητα ἀπησχολημένη στὴν ἔρευνα αὐτῆς τῆς περιοχῆς, τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ κύριον ἔργον τῆς ἀνασκαφῆς τῆς περιοχῆς, ποὺ παραχωρήθηκε ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος, ὅπως εἶχε καθορισθῆ ἀρχικὰ, ἔχει τώρα συμπληρωθῆ, σὲ τρόπο ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἐτελείωσε μιὰ περίοδος ἀρχαιολογικῆς ἱστορίας.

Μὰ στὴν ἱστορία τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης, ὅπως καὶ στὴν ἱστορία σὲ ἄλλους τομεῖς, εἶναι μᾶλλον σπάνιο νὰ μπορῆ κανεὶς νὰ καθορίσῃ ἀκριβῶς τὴν ἀρχὴ μιᾶς περιόδου καὶ τὸ τέλος της.

Ὅταν ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ ἄρχισε τὴν ἔρευνα τῆς Ἀγορᾶς, εἶχε ὑπ' ὄψιν της ὅτι συνέχιζε τὸ ἔργο αὐτῶν ποὺ εἶχαν προηγηθῆ, καὶ συγκεκριμένα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου.

Καὶ σήμερα καθὼς κ' ἐμεῖς, μὲ τὴν σειρά μας, καταθέτουμε τὴ σκαπάνη καὶ τὸ φτυάρι, ἔχουμε ἀπόλυτη ἐπίγνωση ὅτι πολλὰ ἀκόμα εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἀπομένουν νὰ γίνουν. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ βόρεια πλευρὰ τῆς πλατείας τῆς Ἀγορᾶς, περιλαμβανομένης καὶ τῆς Ποικίλης Στοᾶς, ποὺ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα κτίρια τῶν ἀρχαίων χρόνων, βρῖσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ ποὺ ἀρχικὰ εἶχε παραχωρηθῆ, καὶ πρέπει νὰ ἐρευνηθῆ κάτω ἀπὸ διάφορα σύγχρονα σπίτια, ποὺ βρῖσκονται στὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν-Πειραιῶς.

Ἡ ἐκκαθάριση τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ κτίρια πού βρισκόμαστε σήμερα καὶ τὸ μεγάλο κτίριο τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς πρὸς τὰ ἀνατολικά, δηλαδή τῆς ἀγορᾶς τοῦ Καίσαρος καὶ τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, εἶναι λιγώτερο ἐπείγουσα. Κάποιος, κάποια μέρα, θὰ πρέπει νὰ βρῆ τὰ οἰκονομικά καὶ τὰ ἐπιστημονικά μέσα γιὰ νὰ προβῆ στὶς ὀργανικὲς αὐτὲς ἐπεκτάσεις τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου. Τὸ τελειωτικὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι κάτι τὸ ἀληθινὰ θαυμαστό, γιὰτὶ τότε καὶ μόνον τότε, θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχη κανεὶς μιὰ πλήρη εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου αὐτοῦ κέντρου τῆς δημοσίας ζωῆς τοῦ πολίτου σ' ὅλη του τὴν ἔκταση ἀπὸ τὸ ταπεινὸ του ξεκίνημα, στοὺς πρόποδες τοῦ ἀγοραίου Κολωνοῦ, τὸν καιρὸ τοῦ Σόλωνος τοῦ Νομοθέτου, ἕως τὴν ἐποχὴ πού ἐξαπλώθηκε τὸ περισσότερο τοπογραφικὰ κατὰ τὴν περίοδο τῶν Ἀντωνίνων πρὸς τὸ ἀνατολικὸ μέρος.

Ἀλλὰ καὶ μέσα στὸ μικρὸ διάστημα τῆς δράσεώς της, ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ μπορεῖ νὰ ἀξιῶσῃ ὅτι συνέβαλε σὲ ἀρκετὰ μεγάλο βαθμὸ στὸν πλουτισμὸ τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴν Ἀγορά. Συμπληρώνοντας καὶ ἐπεκτείνοντας τὸ ἔργο ἐκείνων πού εἶχαν προηγηθῆ, καθώρισε πιὸ σταθερὰ τὰ γενικώτερα πλαίσια τῆς τοπογραφίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἀγορᾶς. Κι' ἐκεῖ ἀκόμα, πού ἀναγκάστηκε ν' ἀφήσῃ μερικὰ κενὰ στὴν ὅλην εἰκόνα, καθώρισε τοῦλάχιστον τὰ ὄριά τους. Τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα πού ἤλθαν εἰς φῶς καὶ ἀριθμητικῶς καὶ διὰ τὴν ποικιλία τους, εἶναι σημαντικά: Δημόσια κτίρια, δικαστήρια, ναοί, κιονοστοιχίες, κρῆνες, τὸ Νομισματοκοπεῖον, μία δημοσία βιβλιοθήκη, ἓνα Ὁδεῖον. Τὰ οἰκοδομικά αὐτὰ ὑπολείμματα συμπληρώνονται ἀπὸ πλουσία συλλογὴ ἀντικειμένων, πού ἀναφέρονται στὴν δημόσια ζωὴ: ἐπιγραφές, ὄστρακα, σκεύη ἀπὸ τὰ δικαστήρια, στοιχεῖα γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, γλυπτὰ μνημεῖα. Τὸ ἀρχαιολογικὸν ὑλικόν, πού εὐρέθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια, μαζὺ μὲ τὰ ἄφθονα γνωστὰ γραπτὰ μνημεῖα, δίδει μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα γιὰ τὴν πραγματικὴ λειτουργία τοῦ δημοσίου βίου σ' αὐτὴ τὴν πιὸ διακεκριμένη ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πολιτεῖες. Καὶ ἔτσι γίνεταὶ ἀκόμα πιὸ σαφὲς ὅτι ἡ συγκέντρωσις ἀπὸ τόσες ἐκδηλώσεις δημοσίου βίου σ' ἓνα τόσο μικρὸ μέρος, εἶναι στενὰ συνυφασμένη μὲ τὴν τόση ζωτικότητά τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας.

Ὁ ἰδιωτικὸς βίος, πού τόσο πολὺ ἐπηρέαζε καὶ τὸν δημόσιον βίον, ἐφωτίστηκε καθαρώτερα μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῶν οἰκημάτων,

τῶν τάφων, τῶν ἐργαστηρίων τῆς ἀγγειοπλαστικῆς, κοροπλαστικῆς, χαλκουργίας καὶ γλυπτικῆς.

Ὅλα τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν σὲ λίγον καιρὸ θὰ ἔχουν συγκεντρωθῆ σ' αὐτὸ τὸ κτίριο. Μιὰ μικρὴ ἀλλὰ ἀντιπροσωπευτικὴ ἐπιλογή ἔχει ἤδη ἐκτεθῆ, σ' αὐτὸν τὸν ὄροφον, γιὰ τὸ κοινόν.

Πολὺ πλουσιώτερο ὕλικὸ θὰ τεθῆ σύντομα εἰς τὴν διάθεση τῶν ἐπιστημόνων στὶς ἀποθήκες τοῦ ὑπογείου καὶ στὸν δεῦτερο ὄροφον. Στὰ ἀρχεῖα τοῦ Μουσείου ὑπάρχουν πλήρη φωτογραφικὰ καὶ γραπτὰ στοιχεῖα τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν καθ' ἕκαστον εὐρημάτων. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι ἤδη, κι' εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ ἐξακολουθήσουν πάντοτε νὰ εἶναι, στὴν διάθεση τῶν ἐπιστημόνων ὄλου τοῦ κόσμου. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ συνεισφέρουν στὴν ἀδιάκοπη μελέτη, πὺ ἀποτελεῖ τὸν προορισμὸ ἐνὸς μεγάλου ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ὅπως ἐνὸς μεγάλου ἀρχαίου συγγραφέως: ἔτσι οἱ μέλλουσες γενεές θὰ μποροῦν νὰ συνεχίσουν νὰ ἀντλοῦν καθαρὸ νερὸ ἀπὸ παλῆὰ φρέατα.

Ἡ ἀναστήλωσις τῆς Στοᾶς, ὅπως ὅλοι γνωρίζετε, ἐσχεδιάσθηκε ἀρχικὰ γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθῆ στὴν πράξη ἡ ἀνάγκη ἐνὸς μουσείου. Ἐγίνε ὁμως ὀλονὲν σαφέστερον ὅτι θὰ ἐξυπηρετοῦσε καὶ ἄλλους σκοπούς. Ὅπως ἡ ἀναμαρμάρωσις τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου τὸ 1896, ἡ ἐπανοικοδόμησις αὐτῆ θὰ ἐπισύρῃ τὴν προσοχὴ τῶν νεωτέρων σ' ἕναν ἄλλον χαρακτηριστικὸν τύπο τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς. Θὰ στέκεται ἐδῶ σὰν ἄξιος ἀντιπρόσωπος μιᾶς ὀλόκληρης σχολῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς δημοσίας ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων, ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἀρχαιότερος γείτων του, ὁ ναὸς τοῦ Ἡφαίστου, ἀποτελεῖ ἕνα θαυμάσιο δεῖγμα τῆς θρησκευτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς κλασσικῆς περιόδου καὶ ὅπως καὶ ὁ μικρότερός του γείτων πρὸς νότον — ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων — ἐμφανίζει τὸ καλλίτερον δυνατὸν δεῖγμα βυζαντινῆς ἐκκλησίας.

Ἡ ἀρχαία λιθοδομὴ τῆς Στοᾶς πὺ εἶχε διασωθῆ, εἶχεν ὑποστῆ σοβαρὲς φθορὲς ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ τὴν φωτιά. Ἐν τούτοις, μὲ μεγάλους κόπους ἐγίναν προσπάθειες νὰ διατηρηθοῦν στὴν θέση των ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερα στοιχεῖα τοῦ παλαιοῦ οἰκοδομήματος μὲ τὸ νὰ λαμβάνωνται ὁμως πάντως ὑπ' ὄψιν τὰ στατικὰ δεδομένα καὶ ἀξιώσεις γιὰ ἕνα κτίριο, τὸ ὁποῖον δὲν προορίζεται ἀπλῶς νὰ εἶναι ἕνα ἀρχαιολογικὸ μνημεῖον, ἀλλὰ ἕνα δημόσιον κτίριον πὺ νὰ χρησιμοποιοῖται συνεχῶς. Ἀντιπροσωπευτικὰ ἀρχαῖα

τεμάχια ἔχουν ἐνσωματωθῆ στήν πρόσοψη, πρὸς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ κτιρίου, δίδοντας στὸν ἐπισκέπτη, καθὼς θὰ πλησιάζη, ἀπτές ἐνδείξεις τῶν στοιχείων, ἐπάνω στὰ ὁποῖα ἐβασίσθηκε ἡ ἀναστήλωση.

Τὸ ὑπόλοιπον μῆκος τῆς προσόψεως ἐκρατήθηκε σὲ μιὰ καθαρὴ οἰκοδομικὴ ἐμφάνιση, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μπορῆ ὁ καθένας νὰ ἀντιληφθῆ ὀπτικά, ὅσον τὸ δυνατὸν τελειότερα, τὴν ἀρχικὴ ὠμορφιά τῆς γραμμῆς της.

Τὰ θρυμματισμένα, ἀτυχῶς, ὑπολείμματα τοῦ ἀρχαίου ἐπισηλίου, πού φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Βασιλέως Ἀττάλου, ἐτοποθετήθηκαν ἐπάνω σ' ἓνα βᾶθρον, ἐμπρὸς εἰς τὸ κτίριον, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση. Ἀνεξαρτήτως ἀπὸ κάθε ἀρχαιολογικὴ ἀντίληψη, εἶμαι πεπεισμένος ὅτι καὶ ἐσεῖς, καὶ πολλὰς ἐπερχόμενες γενεές θὰ χαροῦν αὐτὸ τὸ κτίριο «γι' αὐτὸ πὺ εἶναι»: Γιὰ τὴν ὠμορφιά τῶν ὑλικῶν, τὴν ἀρμονία τῶν ἀναλογιῶν του, τὴν ἐπιβλητικὴ ἀπλοχωριά καὶ τὴν φρεσκάδα τῶν κιονοστοιχιῶν του.

Ὁ Βασιλεὺς Ἀτταλος τῆς Περγάμου, ὅπως θὰ ἐνθυμεῖσθε, ἐσπούδασε, ὅταν ἦταν πρίγκηψ, στίς σχολὰς τῶν Ἀθηναίων καὶ πρὸ παντὸς κοντὰ στὸν φιλόσοφο Καρνεάδη, ἓναν ἄνθρωπο πὺ ὁ Ρωμαῖος Κάτων εἶχε χαρακτηρίσει σὰν ἓναν ἐπικίνδυνο χαρακτηῖρα, πὺ ἦταν ἱκανὸς νὰ μεταστρέφῃ τίς σκέψεις τῶν νέων ἀπὸ τὴν πρᾶξιν στὰ λόγια.

Κι' ὅμως ἀπὸ εὐγνωμοσύνη στοὺς λόγους τοῦ Καρνεάδη, πὺ ἐδίδασκε τὴν σοφία τῶν Ἀθηναίων, παρωτρύνθηκε ὁ Ἀτταλος στήν ἀξιόλογη αὐτὴ πρᾶξι.

Μὲ ἀνάλογο πνεῦμα εὐγνωμοσύνης διὰ τὴν κληρονομία μας ἀπὸ τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας, καὶ ἐμεῖς, πὺ ἐρχόμαστε ἀπὸ χώρα ἀκόμα πιὸ μακρυνὴ ἀπὸ τὴν Πέργαμο, ἀναλάβαμε νὰ ξαναφέρουμε στήν ζωὴ τὸ μνημεῖον τοῦ Βασιλέως Ἀττάλου.

Ὁ Ἀτταλος, μαζὺ μὲ ἓναν ἄλλον πρίγκηπα, τὸν συμμαθητὴ του Ἀριάραθο τῆς Καππαδοκίας, ἀνήγειρε ἓνα ἀκόμα πιὸ ἐγκάρδιο μνημεῖο, εἰς ἐνδείξιν τῆς ἐκτιμῆσεως πὺ εἶχε γιὰ τὸν παλιὸ του διδάσκαλο. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἔχει ἀπὸ καιρὸ ἐξαφανισθῆ. Μὰ τὰ λόγια τῆς ἀφιέρωσεως, πὺ ἄνθεξαν περισσότερο ἀπὸ τὸν χαλκὸ, μποροῦν ἀκόμα νὰ διαβαστοῦν στὸ μαρμάρينو βᾶθρο τοῦ ἀγάλματος, πὺ βρέθηκε μέσα στὰ ἐρείπια τοῦ κτιρίου, καὶ τώρα εἶναι τοποθετημένο ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ ὑπόβαθρο, ἐδῶ κοντὰ.

Καθὼς οἱ διάφορες φάσεις τοῦ ὅλου ἔργου πλησιάζουν πρὸς τὸ

τέλος των, ὅλοι ἑμεῖς πού ἔχουμε συνδεθῆ με τὸ ἔργο αὐτό, ἔχουμε συγχρόνως συνείδηση τῶν μεγάλων καὶ πολλαπλῶν ὑποχρεώσεών μας.

Ἐξ ὀνόματος τοῦ προσωπικοῦ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς, ἐπιθυμῶ πρωτίστως νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνώμονα ἐκτίμησή μας πρὸς τὰ διοικητικὰ σώματα καὶ τὰ ἀνώτερα στελέχη τῆς Σχολῆς, τὰ παλαιότερα καὶ τὰ σημερινά, πού ἔδωκαν με ὅλη τους τὴν καρδιὰν τὴν ὑποστήριξή τους στὸν τομέα αὐτὸ τῆς δράσεως τῆς Σχολῆς.

Ἐπιθυμῶ νὰ τονίσω πόσον βαθιὰ ἐξετιμήσαμε τὴν πρόσκληση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους νὰ συμμετάσχουμε εἰς τὴν ἔρευνα τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ χώρου καὶ τὴν συνδρομή, τὴν ὁποίαν, με κάθε τρόπο, μᾶς παρεῖχαν, τόσα χρόνια, τὰ διάφορα Ὑπουργεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως γιὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου μας.

Θέλω δὲ ἰδιαιτέρως νὰ ἀναφέρω τὶς Διευθύνσεις Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεων τοῦ Ὑπουργείου τῆς Ἐθνικῆς Παιδείας, πού προσέφεραν κατὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου μας τὴν τόσο πολύτιμη συνδρομή τους.

Καὶ δὲν μπορῶ νὰ παραλείψω νὰ μνημονεύσω τὸν Δῆμον τῶν Ἀθηναίων, ὁ ὁποῖος ἐδέχθηκε τόσον πρόθυμα νὰ γίνουν σχετικαὶ προσαρμογαὶ εἰς τὸ σχέδιον τῆς πόλεως εἰς τὸ μέρος αὐτό.

Γιὰ τὰ οἰκονομικὰ μέσα πού ἐχρειάσθηκαν γιὰ τὴ διενέργεια τῶν ἀνασκαφῶν, τὴν διαμόρφωση τοῦ ἄλσους καὶ τὴν ἀναστήλωση, αἰσθανόμεθα βαθειὰ εὐγνωμοσύνη πρὸς πλῆθος φίλων στὴν Ἀμερικὴ καὶ στὴν Ἑλλάδα. Πρὸς ἄτομα, πανεπιστήμια, ἰδρύματα καὶ ἑταιρεῖας. Καὶ τώρα καθὼς βρισκόμαστε πιά στὴν τελικὴ συμπλήρωση αὐτοῦ τοῦ κτιρίου, αἰσθάνομαι ὑποχρεωμένος νὰ ἐκφράσω εὐγνώμονα ἐκτίμηση πρὸς ἐκείνους πού ἔκαναν δυνατὴ αὐτὴν τὴν ἀναστήλωση, πρὸς τοὺς ἀρχιτέκτονας καὶ τοὺς μηχανικούς, Ἑλλήνας καὶ Ἀμερικανούς, πρὸς τοὺς προμηθευτὰς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μερικοὶ ἐχορήγησαν ὑλικὰ εἰς τὸ κόστος καὶ πρὸς τοὺς Ἑλλήνας τεχνίτας, οἱ ὁποῖοι, με τὴν ἔμπρακτη ἐκδήλωση τῆς προγονικῆς δεξιολογίας, ἐμφανίζουν ἕνα ζωντανὸ ἀνθρώπινο δεσμὸ τοῦ παρελθόντος με τὸ παρόν.

Τὰ ὀνόματα ἐκείνων πού συνέπραξαν διὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς Στοᾶς καὶ τὴν διαμόρφωση τοῦ ἄλσους πρόκειται νὰ χαραχθοῦν σὲ μαρμάρινες πλάκες, πού θὰ τοποθετηθοῦν κατὰ τὸ ἀρχαῖον πρότυπον μέσα στὸ κτίριο.

Η «ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΙΣ» ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΣΩΜΑΤΩΝ

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Κώστα Μπίρη δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Νέα Ἑστία* 68, τεύχ. 795, 1960, 1050-1054. Στὸν ἴδιο τόμο (τεύχ. 798, 1314 κέ., στήλη «Ἐπικαιρότητες») δημοσιεύεται δεύτερο σημεῖωμά του γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, τμῆμα τοῦ ὁποῖου παραθέτουμε στὴ συνέχεια.

Ἐγραψα κάποτε¹, ὅτι ἡ μοίρα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει τάξει, ὅπως αὐτός, νὰ φεύγουν καὶ τὰ ἔργα του ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς γῆς. Ἀλλοιώτικα, πολὺ εὐκόλα μπορεῖ νὰ φαντασθῆ κανεὶς τί θὰ γινόταν, ἂν ὅλες οἱ πόλεις τοῦ κόσμου, μὲ τὰ κτίσματά τους καὶ μὲ τὰ μνημεῖα ὄλων τῶν αἰῶνων, διετηροῦντο στὸ διηνεκές καὶ ἐπλήθαιναν ὀλοένα. Δὲν θὰ ὑπῆρχε τόπος ὅχι γιὰ νὰ κτίσουν οἱ ἄνθρωποι τῶν κατοπινῶν γενεῶν τὰ δικά τους, ἀλλὰ οὔτε καὶ γιὰ νὰ σταθοῦν οἱ ἴδιοι. Ἐγνώρισε ἀνάμεσα στοὺς αἰῶνες τῆς ἱστορίας της ἡ Ἀθήνα τὴν ἀμείλικτη δύναμι αὐτοῦ τοῦ νόμου, ὅχι μόνον ἀπὸ τοῦ χρόνου καὶ τῶν στοιχείων τῆς φύσεως ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου τὴν δρᾶσι: καταστροφές ἀπὸ βαρβάρους ἐπιδρομεῖς, ἀρπαγές ἀπὸ αὐτοκράτορες ρωμαίους καὶ βυζαντινοὺς, κλοπές ἀπὸ περιηγητάς. Διέσωσε, ὡστόσο, ἡ χριστιανικὴ λατρεία, ἐδῶ καὶ σὲ ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἀρκετὲς ἐκκλησίες τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, ἂν καὶ παραμορφωμένες τὶς περισσότερες μὲ ἀφελῆ καὶ ἀρχιτεκτονικῶς οὐδέτερα προσκτίσματα ἢ ἐπισκευές καὶ ἄλλες ἐντελῶς ἐρειπωμένες. Καὶ ἐπροστάτευσε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσι τὸ Κράτος καὶ αὐτὲς καὶ τὰ ἐρείπια τῶν μνημείων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ἦταν μιὰ ἀγωνιώδης ἐκδήλωσις ἀντιστάσεως, ποὺ ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς τοῦ 19ου αἰῶνος εἶχε προβάλει κατὰ τῆς φθορᾶς τῶν καταλοίπων τῆς τέχνης καὶ τῆς ἱστορίας τῶν προηγούμενων αἰῶνων. Ἦλθε ὁμως, ὡς φαίνεται, ἡ ὥρα νὰ πληρωθῆ τοῦ ἀδυσώπητου νόμου ἢ ἐπιταγῆ, ἀλλὰ ὑπὸ ἐντελῶς παράξενες καὶ ἀπαράδεκτες συνθῆκες: Ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία παίρνει τὸν ρόλο τοῦ καταλύτη. Αὐτὸ τουλάχιστον βλέπομε νὰ συμβαίνει ἐμμέσως κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια μὲ τὴν ἐπίνευσί της σὲ ὅσα γίνονται εἰς βάρος τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ τῆς αἰσθητικῆς

1. Ἐφημ. «Καθημερινή», 28 Μαρτ. 1952.

τῶν μνημείων, ἀμεσώτατα δὲ καὶ δραστηριώτατα σὲ ὅ,τι ἔγινε τελευταίως εἰς βάρος τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων στὴν Ἀθήνα.

Μόνον ἔλλειψι σοβαρότητος ἐσήμαινε ἡ νυκτερινὴ ἐπιδρομὴ μετὴν ὁποῖα ἄρχισε ἡ κατεδάφισις τῶν προσκτισμάτων τοῦ ναοῦ καὶ μόνον πρόθεσι διαφημίσεως ἢ διατυμπάνισις τοῦ πράγματος μετὰ εἰκονογραφημένα δημοσιεύματα κατὰ τὶς ἐπόμενες ἡμέρες. Ἀλλὰ τὸ σημαντικώτερον ἀπὸ ὅλα εἶναι ὅτι ἀπουσίασε ἐντελῶς ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος — καὶ ἄρα συνείδησις — ἀπὸ τὴν διεξαγωγὴ αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Ἀντὶ νὰ ἀφαιρεθοῦν πρῶτα τὰ ἀμμοκονιάματα, νὰ ἀνασκαφῆ καὶ νὰ ἐρευνηθῆ ἡ ἐπίχωσις ἕως τὰ θεμέλια, νὰ ἐπακολουθήσῃ προσεκτικὴ ἐξέτασις τῆς τοιχοδομίας γιὰ νὰ γίνῃ διάκρισις τοῦ ἀρχαίου καὶ γνήσιου μέρους τοῦ κτιρίου ἀπὸ τὰ προσκτίσματα, ἀντὶ νὰ προηγηθῆ ἀκριβῆς σχεδίασις αὐτῆς τῆς διακρίσεως καὶ ὡς πρὸς τὶς δύο ὄψεις τῶν τοίχων καὶ φωτογράφησίς τους, πού θὰ ἐχρησίμευαν ὡς βάσεις γιὰ τὴν μελέτη καὶ τὴν σωστὴν ἐκτέλεσι τῆς ἀφαιρέσεως τῶν προσκτισμάτων, χωρὶς νὰ καταστραφοῦν γνήσια μέρη τοῦ ἀρχαίου κτιρίου, καὶ γιὰ νὰ τηρηθῆ ἀρχεῖον, ἄρχισε χωρὶς καμμιά προκαταρκτικὴ φροντίδα καὶ ἔρευνα, αἰφνιδιαστικὰ μιὰ νύκτα ἡ κατεδάφισις. Καὶ ἔβλεπε κανεὶς τὶς ἐπόμενες μέρες μετὴν ἴδια βία καὶ χωρὶς ἐπιτήρησι νὰ γκρεμίζωνται τοῖχοι καὶ νὰ σωρεύωνται ὄγκοι ἀχρηστευμένου ὕλικου, ἀνάμεσα στὸ ὁποῖο διέκρινε βυζαντινὲς πλίνθους καὶ λαξευτοὺς λίθους πού μαρτυροῦσαν ἡλικία πολλῶν αἰώνων.

Ἀκόμα περισσότερον προξενοῦσε κατάπληξιν ὁ τρόπος μετὸν ὁποῖο γινόταν ἡ ἀναστήλωσις. Ἀπὸ τὴν μιὰ μέρα στὴν ἄλλῃ ἔβλεπε κανεὶς νὰ χάνωνται ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη γνησιώτατα βυζαντινά, ἐνῶ συγχρόνως τὸ κτίριο ἔπαιρνε διαμόρφωσι ἐντελῶς ἀσυμβίβαστη καὶ πρὸς ὅ,τι μᾶς παραδίδουν γι' αὐτὸ σχετικὲς πηγές καὶ πρὸς τοὺς αἰσθητικὸς κανόνες πού διέπουν τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἰδιαιτέρα δὲ αὐτὴν πού βλέπομε σὲ ἄλλες ἐκκλησίες τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 11ου αἰῶνα, σύγχρονες δηλαδὴ πρὸς τὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων. Καὶ ἦταν, ἀπὸ ἐντελῶς ἀντικειμενικὴ ἄποψι, τόσο ἀντικαισθητικὸ τὸ ἀποτέλεσμα στὸ ὁποῖον κατέληξε ἡ ἀναστήλωσις, ὥστε ἕνας ἀπλὸς ἰδιώτης, μετὰ μόνον ἐφόδιό του τὴν αἰσθητικὴν ἀντίληψι πού ἔχει μορφώσει μέσα του ἀπὸ τὶς ἄλλες βυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Ἀθήνας, ἔγραψε: «Σή-

μερα, με τὴν διαμόρφωσι πού ἔγινε, ἡ ἐκκλησία παρουσιάζει ἕνα περιεργον σχῆμα· ὁ νάρθηξ εἶναι ὑπερμέτρως μακρότερος τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ, εἰς βαθμὸν ὥστε νὰ θυμίζῃ τὸν ἀκρωτηριασθέντα Ἀδριαν τοῦ Β. Ν. κατὰ τὸν τελευταῖον παγκόσμιον πόλεμον, παρὰ ἐκκλησίαν. Ἐπὶ πλέον, ὁ τροῦλλος εἶναι, λόγῳ τοῦ δυσαναλόγου ὕψους του, ἀκαλαίσθητος, θυμίζων καπνοδόχον. Δὲν ξεύρω κατὰ πόσον οἱ βυζαντινοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ κανόνες διαστάσεων ἐτηρήθησαν πιστῶς ἢ ἂν παρεβιάσθησαν πρὸς χάριν τῆς Τροχάιας. Πάντως, χωρὶς νὰ νοσταλγῇ κανεὶς τὸ πρὸ τῆς διαμορφώσεως ἐξάμβλωμα πού παρουσίαζε ἡ τότε ἐκκλησία, δὲν μπορεῖ νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ δοθεῖσα ἀρχιτεκτονικὴ λύσις εἶναι ἱκανοποιητικὴ». Ἀπῆντησε ὁ διευθυντὴς ἀναστηλώσεων κ. Ε. Στίκας εἰς τὸ δημοσίευμα ἐκεῖνο ὅτι, «ὁ νάρθηξ καὶ τὸ Ἱερόν δὲν ἀνακατεσκευάσθησαν αὐθαιρέτως, ἀλλ' ἀκριβῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δι' ἀνασκαφῆς εὑρεθέντων ἀρχαίων θεμελιῶν τόσον τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὅσον καὶ τῶν τριῶν κογχῶν τοῦ Ἱεροῦ». Καὶ κατέληξε μὲ τὰ ἐξῆς: «Ἐὰν λοιπόν, δὲν ἱκανοποιοῦν τὸν κ. Κουντουριώτην αἱ ἀναλογίαι τοῦ ἀναστηλωθέντος ναοῦ, τοῦ ὁποίου σημειωτέον ἡ ἀναστήλωσις ἐγένετο κατόπιν ἀγώνων καὶ ἔτυχε τῆς γενικῆς ἐπιδοκιμασίας, ἃς αἰτιᾶται τὸν Βυζαντινὸν ἀρχιτέκτονα, ὅστις τὸν ἔκτισε μὲ τὸ Ἱερόν τόσον βραχὺ ἐν σχέσει πρὸς τὸν νάρθηκα καὶ οὐχὶ τοὺς ἀναστηλωτάς του, οἱ ὁποῖοι ἐφήρμοσαν πιστῶς τὸ ἀρχαῖον σχέδιον»².

Ὅπως βλέπομε, δὲν ἀρνεῖται ὁ ἀρμόδιος διευθυντὴς τὴν δυσμορφία, ἀλλὰ μὲ βεβαιότητα ἀποδίδει τὴν εὐθύνη στὸν βυζαντινὸ ἀρχιτέκτονα, ἀφοῦ οἱ ἀναστηλωταὶ τοῦ ἔργου του «ἐφήρμοσαν πιστῶς» τὸ σχέδιό του. Καταγγέλλει, μὲ ἄλλους λόγους, ἕνα σκάνδαλο πού ἀπεκάλυψε στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει καμμιά ἄλλη περίπτωσις ἀσχημίας, τόσο χτυπητῆς μάλιστα, σὲ ἐκκλησία τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων. Ἰδίως δὲ ἀνάμεσα στὶς ἐκκλησίες τῆς Ἀθήνας, πού τις χαρακτηρίζει λεπτότατο ἀρχιτεκτονικὸ αἶσθημα ἐν συγκρίσει πρὸς τις ἐκκλησίες τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας³. Ἀντίθετα ἀπὸ

2. Ἐφημ. «Καθημερινή», 7 καὶ 10 Φεβρ. 1960.

3. Μαν. Χατζηδάκη, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, ἔκδ. Μ. Πεχλιβανίδη.

ὅ,τι βλέπομε στὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων, ὅπως τὸν ἀνεστήλωσε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία, ἡ ἔκφρασίς τους διαπνέεται ἀπὸ ὠραῖες ἀναλογίες στὴν συγκρότησι τῶν μαζῶν καὶ στὰ καθέκαστα στοιχεῖα, καὶ ἀπὸ στιβαρὴ ὀργανικὴ διάρθρωσί τους. Ἀναζητήσαμε λοιπὸν τὴν ἐπαλήθευσι τοῦ ἰσχυρισμοῦ τοῦ κ. Στίκα στὴν ἔκθεσί του ποὺ ἐδημοσίευσεν στὸν τελευταῖο τόμο τοῦ δελτίου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρίας καί, πρῶτα - πρῶτα, τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖον ἔγινε προέκτασις τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ σὲ ὄλο τὸ διάστημα τοῦ νάρθηκος, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ προέκυψε κυρίως ἡ δυσμορφία. Εἶδαμε ὅμως, ὅτι ὄχι μόνον κανένα τεκμήριον δὲν ἀναφέρεται σ' αὐτὴν ὡς ἀπόδειξις ἢ ὡς ἔνδειξις τουλάχιστον τοῦ ὅτι τὸ κεντρικὸν μέρος τοῦ νάρθηκος, στὸ ἀρχαῖο κτίριον, ἔφθανε ἕως τὸ ὕψος τοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, καὶ ὅτι ἀντίστοιχα ἦσαν ὑψωμένες οἱ πτέρυγες τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ κτιρίου, ἀλλὰ ἀντιθέτως, στὴν κάτοψι τῶν θεμελίων διεπιστώσαμε νὰ ὑπάρχη ὅπως διόλου διαφορετικὴ ἔνδειξις, τὴν ὁποία καὶ ἐπαληθεύει ἡ ἀπεικόνισις τοῦ ναοῦ ποὺ μᾶς παρέχει ὁ Κουσῶ⁴.

Πραγματικὰ, παρατηροῦμε στὴν κάτοψι τοῦ ἀρχικοῦ μνημείου, ὅπως τὴν ἀπεκάλυψε ἡ ἀνασκαφή (σελ. 121 τῆς ἐκθέσεως), ὅτι ὁ πρὸς τὴν πρόσοψι τοῦ νάρθηκος εἶχε μικρότερον πάχος ἀπὸ τὸν παράλληλό του δυτικὸ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ, ἀπὸ στατικῆς ἀπόψεως, σημαίνει ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τοῖχο χαμηλότερον ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ποὺ δεχόταν τις πλάγιες ὠθήσεις ἀπὸ τοὺς θόλους ποὺ ἐσκέπαζαν τις πτέρυγες τοῦ νάρθηκος σὲ χαμηλότερον ἐπίσης ὕψος. Ζήτημα στοιχειῶδες γιὰ ἔναν ἀρχιτέκτονα. Ἐρωτᾶται λοιπὸν, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν προέκυπτε ἡ ὀλοφάνερη αὐτὴ μαρτυρία, πῶς κατὰ τὴν ἀναστήλωσι ὑψώσε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία τὸν νάρθηκα στὸ ὕψος τοῦ κυρίως ναοῦ; Ποῦ ἐβασίσθηκε γιὰ νὰ διαψεύσῃ στὸ σημεῖον αὐτὸ τὸν Κουσῶ, ὁ ὁποῖος ἀληθέστατα, ὅπως τὸ δείχνει ἡ κάτοψις, ἔχει σχεδιάσει τὴν πτέρυγα τοῦ νάρθηκος νὰ στεγάζεται σὲ ἐπίπεδο κατώτερον ἀπὸ τὴν στέγη τῶν πτερύγων τοῦ κυρίως ναοῦ; Ἀλήθεια εἶναι, ὅτι ἐμφανίζει ὁ Κουσῶ στὴν νότια ὄψι τοῦ νάρθηκος μιὰ πόρτα, τῆς ὁ-

4. A. Couchaud, *Choix d'églises byzantines en Grèce*, Paris 1842, σελ. 16 καὶ εἰκ. VII.

ποιάς τὴν ὕπαρξι δὲν ἐπεβεβαίωσε ἡ ἀνασκαφή, γι' αὐτὸν δὲ τὸν λόγο γράφεται στὴν ἔκθεσι ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἡ πόρτα αὐτῆ (σελ. 120). Ἡ παρατήρησις ὅμως ὅτι στὴν ἀπικόνισι πού μᾶς δίνει ὁ Κουσῶ ἡ θύρα αὐτῆ κατέχει ἀσύμμετρη θέσι, ὅτι τὸ τόξο τῆς δὲν ἔχει σχῆμα πετάλου, ὅπως ὁ ἴδιος περιγράφει τὰ τόξα τῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ, καὶ ὅτι στὴν θύρα αὐτὴν τὴν δείχνει νὰ εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐπίχωσι, μαρτυρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ θύρα τὴν ὁποία εἶχαν ἀνοίξει οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, ὅταν ἡ ἐπίχωσις γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία εἶχε ὑψωθῆ τόσο, ὥστε νὰ ἔχη ἀχρηστεύσει τὶς δυὸ ἀρχαῖες εἰσόδους. Αὐτὸς δὲ ἦταν ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο καὶ δὲν ὑπῆρχε συνέχειά τῆς κάτω ἀπὸ τὴν στάθμη τῆς ἐπιχώσεως τὴν ὁποῖαν ἀνέσκαψε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία. Μόνο σὲ προφανῆ ἀβλεψία τοῦ Κουσῶ ὀφείλεται τὸ ὅτι παρέστησε τὴν θύρα αὐτὴν συμμετρικὴ πρὸς ἐκείνην τῆς βόρειας πλευρᾶς στὸ σκαρίφημα τῆς κατόψεως, ὅπου καὶ παρατηροῦμε ἐπίσης σφάλμα στὴν ἐκτίμησι τῶν διαστάσεων τοῦ τετρακιονίου. "Ὅτι κατὰ τὰ ἄλλα ὁ Κουσῶ εἶναι ἀξιόπιστος ἀνεγνώρισε καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία κατὰ τὴν ἀναστήλωσι τῆς ἐκκλησίας, ἀφοῦ συμμορφώθηκε μὲ τὴν πληροφορία πού μᾶς παρέχει στὸ κείμενό του γιὰ τὸ πεταλόμορφο τόξο, ἄσχετα ἂν τὴν ἐφήρμοσε μόνο στὴν πόρτα τῆς πλαγίας ὄψεως.

Ἄλλὰ καὶ ἂν ἡ διαφορὰ πάχους τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ δὲν μαρτυροῦσε ὅτι τὸ ὕψος τοῦ νάρθηκος ἦταν ταπεινότερο, καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ ἐπιβεβαίωσις τοῦ πράγματος ἀπὸ τὸν Κουσῶ, ἦταν ἀρκετὸ νὰ παρατηρήσῃ ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία πῶς γίνεται ἡ συσχέτισις τῶν ἀντίστοιχων μαζῶν τοῦ κτιρίου σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Ἀθήνας τοῦ ἴδιου ὅπως τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων αἰῶνος, συγκεκριμένως δέ, στοὺς Ἀγίους Θεοδώρους, στὴν Κραπνικαρέα, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο τοῦ Ὑμηττοῦ, ἀλλὰ καὶ στὸν Σωτῆρα τῆς Ἀμφίσσης τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ἡ ἔκθεσις⁵. Ἀγνόησε ὅμως ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία, διακινδυνεύοντας τὴν ὑπόστασι ἐνὸς ἀπὸ τὰ λίγα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀθήνας, τὶς τρεῖς κυριώτατες πηγές πού μαρτυροῦσαν γιὰ τὴν μορφολογία του:

5. Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδου, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Α', 1935, σελ. 186. Μαν. Χατζηδάκη, Βυζαντινὴ Ἀθήνα ἀρ. 24, 27, 31, 123.

τὴν κάτοψί του, τὴν ἀπεικόνισι καὶ τὸ κείμενο τοῦ Κουσῶ, καὶ τὶς σύγχρονές του ἐκκλησίες. Καί, χωρὶς διερεῦνησι τοῦ θέματος, χωρὶς μελέτη, χωρὶς περίσκεψι, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ὑποψία τὴν ὁποία ἔπρεπε τουλάχιστο νὰ γεννήσῃ ἡ θέα τοῦ πράγματος στὴν πλαγία ὄψι καὶ στὴν τομὴ ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως, ἀνύψωσε τὸ ἐπίπεδο τῆς προσόψεως τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ νάρθηκος ἕως τὴν ἀπαράδεκτη προέκτασι τῆς στέγης τοῦ κυρίως ναοῦ. Δὲν ἐδίστασε δὲ νὰ προχωρήσῃ καὶ στὶς συνέπειες ποὺ εἶχε τὸ πρᾶγμα, ἀνυψώνοντας μὲ τὴν ἴδια εὐκολία τὶς πτέρυγες τοῦ νάρθηκος ψηλότερα ἀπὸ τὶς πτέρυγες τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ παραμορφώνοντας μὲ ἀνάλογη ὑπερύψωσι τὴν θύρα τῆς κυρίας εἰσόδου τόσο, ὥστε νὰ πάρῃ ἀναλογίαις ὕψους πρὸς πλάτος αὐτὲς ποὺ θὰ εἶχε σὲ μνημεῖο τῆς κλασσικῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, ὅπως διόλου διάφορες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ χαρακτηριστικὰ ὑπάρχουν στοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς. Ἐξωγκώθηκε ἔτσι τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ σταυροῦ, σὲ ἀφόρητη δυσαναλογία πρὸς τὸ ὀπίσθιο μέρος τοῦ κτιρίου· ἐξωγκώθηκαν οἱ πτέρυγες τοῦ νάρθηκος μὲ ὑπερμετρὴ αὔξησι τοῦ ὕψους ἀλλὰ καὶ τοῦ πλάτους, ἀφοῦ σ' αὐτὸ προσετέθη καὶ τὸ πάχος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ· ἑτερατουργήθηκαν γενικὰ οἱ ἀναλογίαις τοῦ κτιρίου, φυγαδεύθηκε ἀπὸ τὴν ἔκφρασί του κάθε ἐξωτερικεὺς τῆς ὀργανικῆς του συγκροτήσεως καὶ ὁ τροῦλλος ἐφάνηκε καθισμένος ἀπλῶς ἐπάνω σὲ μιὰν ἀπέραντη στέγη.

Ἄπουσίασε ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ἀναστήλωσι αὐτοῦ τοῦ μνημείου ὁ αἰσθητικὸς παράγων. Ἄγνοήθηκε τελείως ὁ χαρακτήρας τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς τέχνης, τοῦ ὁποίου κύρια συστατικὰ εἶναι οἱ ὠραῖες ἀναλογίαις τῶν μελῶν τοῦ κτιρίου καὶ ἡ ἀνταπόκρισις τῆς διαρθρώσεώς τους σὲ κάποιαν ὀργανικὴ ἐκδήλωσι ἢ σὲ ἓναν αἰσθητικὸν τόνο· ἡ ἀλληλεξάρτησις τους ὑπακούει σὲ μιὰν ἀρμονία τῆς ὁποίας κορύφωμα εἶναι ὁ τροῦλλος· δικαίωσις δὲ τῆς ἀρμονίας αὐτῆς τελεῖται τόσο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως, ὅσο καὶ στοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τὴν διάταξι, μὲ βαθμιαίαν πρὸς αὐτὸν ἕξαρσι⁶. Καὶ ἀντὶ τῆς πνευματικότητος ποὺ διακρίνει ἐξ-

6. Μαν. Χατζηδάκη, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, 10ος-12ος αἰών. Οἱ τύποι. Μαρ. Καλλιγᾶ, Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας εἰς τὸν μεσαίωνα, Ἀθήναι 1946, σελ. 28-36.

αιρετικά τις βυζαντινές εκκλησίες τῆς Ἀθήνας, ἐχάρισε ἡ ἀρχαιολογική ὑπηρεσία σ' αὐτὴν τὴν πόλι ἕνα νόθο καὶ ἀκαλαίσθητο μνημεῖο μὲ μπουφόνικο ὕφος. Μὲ ἀνάλογη δὲ ἐλαφριά ἀντίληψι ρίχνει ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν εὐθύνη τῆς ἀποτυχίας στὸν βυζαντινὸ ἀρχιτέκτονα. Ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχαν οἱ ἀπτές ἀποδείξεις ποὺ τὴν διαψεύδουν, αὐτὲς ποὺ ἀνεφέραμε πιὸ πάνω, ἡ ἀρχιτεκτονική τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς Ἀθήνας μαρτυρεῖ πὼς δὲν θὰ ἀνεχόταν ἐκεῖνος νὰ κόψη ἔτσι ἀπότομα τὴν μετάβασι ἀπὸ τὴν πρόσοψι στὸν τροῦλλο, νὰ φυγαδεύσῃ τὴν αἴσθησι τῆς ἀνατάσεως πρὸς αὐτὸν καὶ νὰ δημιουργήσῃ συγχρόνως τὴν ἀποκρουστικὴ δυσαναλογία τοῦ προσθίου μέρους τοῦ κτιρίου πρὸς τὸ ὀπίσθιον. Καί, ἐφ' ὅσον ἀπὸ ὀργανικῆς ἀπόψεως ὁ τροῦλλος ἐδράζεται σὲ δικό του στιβαρότερο στοιχεῖο τῆς δομῆς τοῦ κτιρίου —στὸν σταυρὸ τοῦ κυρίως ναοῦ— γιὰ ἕναν ἀκόμα λόγο θὰ ἐπιζητοῦσε τὴν ἔξαρσί του, ὥστε νὰ ἐκδηλώνεται στὴν ἐξωτερικὴ ὄψι τοῦ ναοῦ ἡ ὑπόστασις καὶ ὁ τόνος τοῦ κυρίως ναοῦ, τὸν ὁποῖον ἐπιστέφει ὁ τροῦλλος, γιὰ νὰ προσδώσῃ ἔτσι ὀργανικὴν ἔκφρασι καὶ πλαστικότητα στὴν ὄλη σύνθεσι, μὲ ἀπλὰ καὶ ἀληθινὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέσα, μὲ τὴν λιτότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἀθήνας. Δὲν θὰ ἀνεχόταν ὁ βυζαντινὸς ἀρχιτέκτων νὰ ἐμφανισθῇ μιὰ οἰκτρὴ ἀναλήθεια στὴν ἔκφρασι τοῦ ἔργου του, νὰ ἐμφανισθῇ δηλαδὴ ὁ τροῦλλος καθισμένος σὰν καβαλλάρης στὸ σαμάρι μιᾶς δίρριχτης στέγης, ὅπως τὸν ἐνεφάνισε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία στοὺς Ἀγίους Ἀσωμάτους.

Νόμος αἰσθητικῆς στὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπέβαλλε νὰ εἶναι χαμηλότερο τὸ κεντρικὸ μέρος τοῦ νάρθηκος ἀπὸ τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἔπρεπε νὰ ἔχῃ προσέξει τὴν παρουσία τοῦ νόμου αὐτοῦ ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία στοὺς ναοὺς τῆς Ἀθήνας ποὺ ἀνεφέραμε. Θὰ ἔβλεπε μάλιστα στοὺς Ἀγίους Θεοδώρους νὰ ἐκδηλώνεται ὁ «ἐλάσσων τόνος» συγχρόνως καὶ ὡς πρὸς τὸ πλάτος: Εἶναι ταπεινότερο ἀλλὰ καὶ στενότερο τὸ ἀνυψούμενο μέρος τοῦ νάρθηκος ἀπὸ τὸ μέτωπο τοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ στὸ ὁποῖον ἀνταποκρίνεται. Ἐὰν δὲ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναστήλωσι εἶχε γίνῃ κάποια ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τοῦ θέματος, ποὺ νὰ τὴν ἐνέπνεε κατανόησις τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ἀνάλογη εὐαίσθησις, θὰ προέκυπτε ἀπὸ τίς συνθήκες τῶν ἀναλογιῶν ὅτι καὶ στὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων συνέτρεχε λόγος νὰ ὑπάρχῃ καὶ κατὰ πλάτος μείωσις τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ νάρθηκος. Γιατὶ ἀπὸ τὸ αἶσθημα

τῶν ἀναλογιῶν καὶ τῆς ἀνατάσεως πρὸς τὸν τροῦλλο ἐπήγαγε ὁ νόμος ἐκεῖνος καὶ ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς παράγοντας ἀπέρρεαν στὴν ἐφαρμογὴν σὲ κάθε περίπτωσι οἱ παραλλαγές ἢ καὶ ἐξαιρέσεις. Δὲν βλέπομε νὰ γίνεταί διάκρισις νάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ σὲ περιπτώσεις ὅπου οἱ συνθῆκες ἀναλογιῶν καὶ ἀνατάσεως τὴν ἀποτρέπουν. Συγκεκριμένως δέ, πρῶτον ὅταν τὸ βᾶρος τῆς πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ μάζας τοῦ κτιρίου εἶναι τόσο, ὥστε νὰ ἀπαιτῆ ἀνάλογην ἀντιστάθμισι πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς προσόψεως καί, δεύτερον, ὅταν τὸ ὕψος τοῦ ναοῦ εἶναι τόσο ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀπόστασι τοῦ τροῦλλου ἀπὸ τὴν πρόσοψι, ὥστε νὰ ἱκανοποιῆται, στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνισι, κατὰ ἄμεσο τρόπο ἢ πρὸς τὸν τροῦλλο ἀνάτασις, ὅπως π.χ. στὴν Γοργοεπήκοον. Οἱ ἀντίστοιχες συνθῆκες ὅμως, ὅλως διόλου ἀντίθετα ἐμφανίζονται στὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων. Ἡ θέσις τοῦ τροῦλλου στὴν κάτωψι χωρίζει τὴν ἐκκλησίαν σὲ δυὸ ὑπερμέτρως ἄνισα μέρη, σὲ βαθμὸ ὥστε νὰ ἀνακύπτῃ ἀνάγκη καὶ ἰσορροπήσεως τῶν μαζῶν στὴν ἐξωτερικὴ ὄψι καὶ ἱκανοποιήσεως τοῦ αἰσθητικοῦ κανόνος τῆς πρὸς τὸν τροῦλλο βαθμιαίας ἀνατάσεως. Ἀσφαλῶς λοιπόν, ὑπῆρχε στὸ ἀρχαῖο κτίριον μείωσις τοῦ ὄγκου τοῦ νάρθηκος, τὴν ὁποία καὶ ἡ μείωσις τοῦ πάχους τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως μαρτυρεῖ.

Αὐτὰ ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωσι τῶν γενικῶν ὄγκων. Ὑπάρχουν ὅμως στὴν ἀναστήλωσι κατάδηλα παραμορφωτικὰ σφάλματα καὶ στὰ «ἐπὶ μέρους» στοιχεῖα τοῦ κτιρίου. Συγκεκριμένως, παρήγγειλε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία γιὰ τὴν ἐπικάλυψι εἰδικὰ κεραμίδια, ὄχι ὅμως βυζαντινοῦ τύπου, αὐτοῦ τὸν ὁποῖον βλέπομε στὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀθήνας — ὅπως σὲ ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπὸ τὴν ἀρχαία κεράμωσι στοὺς Ἀγίους Θεόδωρους καὶ στὴν Καπνικαρέα — ἀλλὰ ὅλως διόλου δικῆς τῆς ἐπινοήσεως ἢ τουλάχιστο ἐντελῶς ξένης πρὸς τὰ βυζαντινὰ μορφῆς. Ἐνῶ τὰ λούκια (στρωτῆρες) τῶν βυζαντινῶν κεραμιδιῶν ἔχουν ἀπλῶς μιὰν ἐλαφρῶν καμπυλότητα, αὐτὰ ποὺ ἐχρησιμοποιήθηκαν στὴν ἀναστήλωσι τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων εἶναι ἐπίπεδα μὲ ἀνωρθωμένα στὶς πλάγιες πλευρὰς τὰ χεῖλη. Ἡ συνέπειά εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ παραποίηση, νὰ παρέχῃ ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως ἡ κεράμωσις, μὲ τὴν ἀντίστοιχον ἀνύψωσι τῶν καπακιῶν (καλυπτῆρων), σκληρότητα ἄγνωστη στοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς. Ἐνῶ δέ, καὶ γιὰ τὴν πιστότητα τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ βυζαντινοῦ μνημείου, ὡς πρὸς τὰ πράγματα καὶ ὡς πρὸς τὴν

αίσθητική ἄποψι, ἐπεβάλλετο νὰ χρησιμοποιηθοῦν, ὕστερα ἀπὸ εἰδικὴ παραγγελία σὲ βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια ἀγγειοπλαστικῆς, χειροποίητα κεραμίδια βυζαντινοῦ τύπου, τῶν ὁποίων ἡ πλαστικὴ ἔκφρασις καὶ ἀφέλεια δίνει, χάρι καὶ γραφικότητα στὸ κτίριο, παραγγέλθηκαν σὲ ἐργοστάσια μηχανοποίητα, πού μὲ τὴν ἀπόλυτη ὁμοιομορφία τους, μὲ τὴν ἀνέκφραστη κανονικότητά τους καὶ μὲ τὴν ἐντελῶς λεῖα ἐπιφάνειά τους, ἐπιπροσθέτουν ἐντύπωσι παγερῆς μονοτονίας στὴν ὅλη ἀσχήμια τοῦ κτιρίου.

Ὡς πρὸς τὸ πεταλόμορφο τόξο, ὃ Κουσῶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται ἡ σχετικὴ πληροφορία, δὲν γράφει ὅτι ὑπῆρχε σὲ μιὰ μόνον ἀπὸ τὶς πόρτες τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ γενικῶς στὶς πόρτες του. Δηλαδή, τόσο στὴν πλαγία τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος, ὅσο καὶ στὴν πόρτα τῆς προσόψεως. Πῶς δὲν ἐπρόσεξε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία τὸν πληθυντικὸ στὸ κείμενο τοῦ περιηγητοῦ; καὶ ποῦ βασίσθηκε, ἐπὶ τέλους, γιὰ νὰ δώσῃ διαφορετικὴ διαμόρφωσι στὸ τόξο τῆς κυρίας εἰσόδου, τόσο δὲ χασμωδικὴ καὶ ἀκαλαίσθητη, ὥστε νὰ ἐπιτείνεται ἡ δυσμορφία πού ὑπάρχει ἤδη ἀπὸ τὶς κακὲς καὶ μὴ βυζαντινὲς ἀναλογίαι τῆς πόρτας;

Ἄλλὰ καὶ τὰ γνήσια κατάλοιπα τοῦ βυζαντινοῦ μνημείου ὑπέκυψαν στὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς ἐντελῶς ἀπαράδεκτης ἀρχῆς, στὴν ὁποία, δυστυχῶς, φαίνεται ἀπὸ τὸ ἔργο της ὅτι πιστεύει ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία, ἀπαγορεύοντας τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν παλαιότητα στὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος. Οἱ ἐπιπόλαιες φθορὲς καὶ ἡ χροιά τῆς παλαιότητος τῶν μνημείων πού ἀποτελοῦν τὴν τιμὴ καὶ τὴν ἐγγύησι τῆς ἀρχαιότητός τους, ἐθεωρήθηκαν στὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων τῆς Ἀθήνας ψόγος. Καὶ ἐφυγαδεύθηκαν μὲ ἐπιμονὴ ἀπὸ τὴν ὄψι του, μὲ μιὰν ἐξεζητημένη περιποίησι, μὲ τὴν ὁποία καὶ ἐπεβλήθη ἀπόλυτη ἐξομοίωσις τοῦ ἀρχαίου μέρους μὲ ἐκεῖνο πού ἔκτισαν οἱ ἀναστηλωταὶ τοῦ ναοῦ. Ἐπελεκήθηκαν ἀπὸ τὸν τροῦλλο καὶ ἀπὸ τὰ διασωθέντα μέρη τῶν τοίχων τοῦ βλα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔλειπε κάποια ἄκρη, καὶ ἀντικατεστάθησαν μὲ νέα. Ἐλαξεύθηκαν ἐπίσης τὰ τραύματα πού ἔτυχε νὰ ὑπάρχουν σὲ ἀρχαίους πωρολίθους καὶ ἐπεσκευάσθησαν μὲ τσόντες. Ἀνανεώθηκε δὲ καὶ τὸ μεταξὺ τους ἐπιφανειακὸ στρώμα τῆς ἀμμοκονίας. Γενικά, ἐξαφανίσθηκε τελείως κάθε διάκρισις μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου κτιρίου καὶ τῶν νεώτερων προσκτισμάτων. Φαίνεται δὲ ὅτι καυχᾶται γιὰ τὴν ἐπιτυχία της αὐτὴν ἡ ὑπηρεσία, γιὰτὶ δὲν παρέλειψε στὸ δημοσίευσμά

του ὁ ἀρμόδιος διευθυντῆς νὰ ἀντιπαραθέσῃ (πίν. 45) δυὸ φωτογραφίες τοῦ τρούλλου: μιὰν ὅπως ἦταν ὡς ἀνέπαφο κατάλοιπον τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ καὶ μιὰν ὅπως ἐμφανίζεται σήμερα, ὕστερα ἀπὸ τὴν κιβδηλία.

Ἡ τάσις τῆς ἀνακαινίσεως καὶ τῆς δημιουργικῆς προβολῆς τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας ἐφθασε ἀκόμη καὶ σὲ ὄρια καταστροφῆς πολύτιμων στοιχείων τοῦ μνημείου καὶ παραμορφωτικῆς ἀντικαταστάσεώς των μὲ νέα. Σωζόταν ὀλόκληρη ἡ βυζαντινὴ κορωνίδα τοῦ ἀετώματος τῆς νοτίας πλευρᾶς (πίν. 42 ἄνω), ἐλάχιστα ἐφθαρμένη στὸ δυτικὸ σκέλος της, σημειώνεται δὲ καὶ στὸ σχέδιο τῆς ἀναστηλώσεως ὡς διατηρούμενον μέρος (σελ. 118). Πραγματικὰ δὲ τὴν ἔβλεπε κανεὶς στὴν θέσι της ἐπὶ πολὺ καιρὸ ἐνῶ συνεχιζόταν ἡ ἀναστήλωσις. Ἐξαφνικὰ ὅμως κατὰ τὶς τελευταῖες ἡμέρας κατεδαφίσθηκε μαζὶ μὲ τὸ ἐπάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα μέρος τοῦ τοίχου καὶ ἀντικατεστάθη, ὅπως καὶ ἐκεῖνο, ἐξ ὀλοκλήρου μὲ καινούργια κορωνίδα, κατὰ ἀμφίβολη μίμησι τῆς παλιᾶς. Ἔτσι ἐκτὸς τοῦ ὅτι κατέστρεψε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία ἐντελῶς αὐθαίρετα καὶ ἐντελῶς ἀδικαιολόγητα γνήσιο μέρος τοῦ μνημείου, ἐξαφάνισε συγχρόνως τὸν μόνον μάρτυρα τοῦ ὕψους τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τῶν κλίσεων τῆς στέγης. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐξαφάνισε τὸν μόνον μάρτυρα πιστότητος τῶν κορυφαίων γραμμῶν.

Ἐγινε ἐπίσης παραποίησης, ὅπως εἶδαμε, καὶ τῆς προσόψεως τοῦ κτιρίου, μὲ τὴν καθολικὴ ἀνύψωσι τοῦ νάρθηκος καὶ μὲ τὴν διαμόρφωσι πού ἐδόθηκε στὴν ἐξώθυρα. Κάθε ἄλλο παρὰ βυζαντινῆς ἐκκλησίας εἶσοδος εἶναι αὐτὴ τὴν ὁποία βλέπομε στὴν ἀναστήλωσι αὐτοῦ τοῦ ναοῦ. Κατὰ κανόνα, στὶς ἀναλογίες τοῦ ἀνοίγματος τῶν θυρῶν τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν μέτρια μόνον ὑπερέχει τὸ ὕψος. Ἰδιαιτέρα ἐδονεῖτο στὸ σημεῖον αὐτὸ ἡ καλλιτεχνικὴ εὐαισθησία τῶν βυζαντινῶν ἀρχιτεκτόνων ἀπὸ τὸν αἰσθηματικὸ τόνον τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Πουθενὰ δὲν διακρίνει κανεὶς στὴν ἀναστήλωσι τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων αὐτὸν τὸν τόνον. Ἡ παγερότητα, ἡ μονοτονία, ἡ ἀκαλαισθησία στὶς ἀναλογίες, ἡ παραβίασις στοιχείων τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ μνημείου, τὸν ἔχουν ἐντελῶς φυγαδεύσει. Σὰν νὰ μὴ ἀρκοῦσε δὲ αὐτὸ ὡς πρὸς τὴν ἐξώθυρα, ἀνοίχθηκε ἀπὸ πάνω της ἓνα πελώριο ἡμικυκλικὸ τόξον σὲ χασμωδικὰς ἀναλογίες. Σύμφωνα πρὸς τὴν ρητὴ μαρτυρία τοῦ Κουσῶ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὁμοιογένεια τῆς ἀρχιτε-

κτονικῆς συνθέσεως, ὥφειλε τὸ τόξον αὐτὸ καὶ στὶς δύο θύρες νὰ εἶναι πεταλόμορφο. Ὑπῆρχε δὲ στὴν Ἀθήνα καὶ ἄλλο βυζαντινὸ μνημεῖο, ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν, μὲ τόξα αὐτῆς τῆς μορφῆς στὶς θύρες του⁷. Γιὰ ποιὸν λόγον λοιπὸν ἀποτολμήθηκε μιὰ τέτοια παραμόρφωσις καὶ ἀσυνέπεια; Ἀνεζητήσαμε κάποιαν ἐξήγησιν στὸ κείμενον τῆς ἐκθέσεως, ἀλλὰ μάταια. Δημοσιεύεται στὴν σελίδα 119 τὸ σχέδιον τῆς καταστάσεως τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναστήλωσιν· καὶ βλέπομε σ' αὐτὸ νὰ συμπληρῶνεται μὲ διακεκομμένες γραμμὲς τὸ σωζόμενον τμήμα τοῦ τόξου, μὲ προέκτασίν του πρὸς τὰ κάτω καὶ ὡς πρὸς τὰ δύο σκέλη, ἕως τὴν συνάντησιν τῶν κατακόρυφων πλευρῶν τῆς θύρας, κατὰ τρόπον ὥστε νὰ δίνεται σ' αὐτὴν σχῆμα κλειδαρότρυπας. Δὲν ἐννοήσαμε τί σημαίνει τὸ σχέδιον αὐτὸ καὶ γιὰ ποιὸν λόγον τὸ ἐπιδεικνύει ὁ κ. Στίκας.

Εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ βρῆ κανεὶς ἐκφράσεις καὶ νὰ διατυπώσῃ κρίσεις γιὰ ἓνα ἔργον ποῦ ἔγινε μὲ τόση προχειρότητα καὶ περιφρόνησιν πρὸς κάθε ἐννοια ἐπιστήμης, ὅσῃν μαρτυρεῖ ἡ πιὸ πάνω ἀνάλυσις. Ἡ ἐρείπωσις ἐνὸς μνημείου, ὅσηδήποτε κι' ἂν εἶναι, δὲν ἀποτελεῖ ὀλοκληρωτικὴ καταστροφή. Πάντα τὸ ἐρείπιον θὰ ἀπομένῃ γνήσιον ὑπόλειμμα τῆς ἀρχαίας μορφῆς. Καταστροφὴ ὀλοκληρωτικὴ τοῦ μνημείου καὶ φυγάδευσις κάθε ἀντιλήψεως γι' αὐτό, ὥστε νὰ καταντήσῃ ἀδύνατη καὶ ἡ πιὸ ἀμυδρὴ ἰδέα περὶ τῆς ἀρχικῆς τοῦ μορφῆς, ἀποτελεῖ ἢ παραμόρφωσίν του, μὲ τὴν ὁποία ἐγκαθίσταται στὴν θέσιν τοῦ ἐρειπίου ἓνα ἄλλο κτίσμα. Αὐτὴν τὴν τέλεια καταστροφὴν ὑπέστη ἓνας βυζαντινὸς ναὸς μέσα στὴν πρωτεύουσα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, ἀπὸ τὴν ἀρμόδια γιὰ τὴν συντήρησιν καὶ ἀναστήλωσιν τῶν μνημείων δημόσια ἀρχή. Δὲν πρόκειται δὲ γιὰ μιὰ μεμονωμένη περίπτωσιν, γιὰ μιὰ συμπτωματικὴ ἀτυχία. Πρόκειται γιὰ κατάστασιν, τῆς ὁποίας θύματα ἔγιναν κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀκόμα καὶ τὰ δυὸ περίφημα μοναστήρια τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος. Χωρὶς κανένα λόγον καὶ μὲ τὴν ἴδιαν, ὅπως στοὺς Ἀγίους Ἀσωμάτων, ἀντιπνευματικὴ ἀντίληψιν, κατεστράφη ἢ αἰσθητικὴ τοῦ τοπίου καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, μὲ τὴν ἀνέγερσιν δίπλα τῆς ἐνὸς κίβδηλου —κατὰ τὰ τέσσερα πέμπτα— βυζαντινοῦ κτιρίου

7. Εὐρετήριον τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Α', 1, τευχ. Β', 1929, σελ. 87 καὶ 95.

τραπέζης⁸, και φυγαδεύθηκε επίσης ή ιστορική πνοή από τὸ μοναστήρι τοῦ Δαφνιοῦ, με καινούργια πλακόστρωσι καὶ με σοβάδες πασαλειμμένους με λερωμένες ἀποχρώσεις γιὰ τεχνητὴ παλαιώσι, γιὰ κιβδηλία!

Ἀποτελεῖ κοινοτοπία, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὸ γράψωμε, ἀφοῦ τόσο ἔχει λησμονηθῆ: Τὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος ἀποτελοῦν ἀναντίρρητα ἔθνικὸν θησαυρὸ ἀναντικατάστατο, ὑπέρτατης πνευματικῆς ἀξίας. Ἡ συμπεριφορὰ μας πρὸς αὐτὰ δίνει τὸ μέτρο τοῦ πολιτισμοῦ μας ὡς λαοῦ καὶ μᾶς βαρύνει με κολοσσιαίαν εὐθύνη. Ἡ καταστροφή τους με κακὲς ἀναστηλώσεις, τὸ μασκάρεμά τους, ὁ ἐξευτελισμὸς τους, σημαίνουν ἔθνικὴ ἀπώλεια καὶ συγχρόνως ἔθνικὴν ἀναξιοπρέπεια. Μὴ δότε τὰ ἅγια καὶ τοὺς μαργαρίτας σὲ τέτοιαν μεταχείρισι.

8. Λένας Σαββίδη, Ἀναστήλωσις ἢ ἀνέγερσις, ἐφημ. «Βῆμα», 26 Ὀκτ. 1958.

Ἡ ἀναστηλωμένη πρόσοψη τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1996.

ΠΕΡΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΝ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Ὅπως ἔγραφα καὶ στὴν κριτικὴ μου, δὲν πρόκειται μόνο γιὰ τὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων· δὲν πρόκειται γιὰ τὸν κ. Στίκα προσωπικῶς. Πρόκειται γιὰ τὸ νόημα τῶν λεγομένων ἀναστηλώσεων, γιὰ τὸν ὄλεθρο ποὺ ἀπειλεῖ ὅλα τὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος. Ὅταν τὸ 1920 ἔγινε λόγος γιὰ ἀναστήλωσι τῶν κιόνων τῆς βορεινῆς πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ, ἐξεσηκώθηκε παγκόσμιον ἐνδιαφέρον καὶ ἀκούσθηκε θόρυβος ἀντιρρήσεων, τὸσον ἐδῶ ὅσο καὶ στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀμερικὴ. Ἀπὸ τὴν διεθνῆ ἐκείνη συζήτησι τοῦ θέματος ἐβγήκε ἓνα θετικὸ ἀποτέλεσμα, ὅτι ἐξεκαθαρίσθηκε ἀπόλυτα τὸ νόημα καὶ τὰ ὅρια τῆς ἐπεμβάσεως ποὺ ἐπιτρέπεται νὰ γίνησιν ἀρχαῖα μνημεῖα, χωρὶς νὰ σημάνη τὸ πρᾶγμα οὔτε παραποίησι, οὔτε νοθεία, οὔτε κιβδηλία, καὶ χωρὶς νὰ ζημιωθῇ ἡ αἰσθητικὴ καὶ ἱστορικὴ τους ἀξία. Οἱ Γάλλοι, μὲ τὴν θαυμαστὴ εὐαισθησίαν ποὺ τοὺς διακρίνει, ἔδωσαν τὸν ὀρισμὸν: *anastélose* καὶ ὄχι *restauration*. Καί, σύμφωνα μ' αὐτόν, ἄρχισε τὸ 1922 ἡ μεγάλη ἀναστήλωσις τοῦ κορυφαίου μνημείου τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Συγκεκριμένως, καθορίσθηκε ἡ ἔννοια τῆς ἀναστηλώσεως ὡς ἐξῆς: ἄρισ τῶν πεσμένων μαρμάρων καὶ ἀποκατάστασις τους στὴν ἀρχικὴ τους θέσι. Δὲν ἐπιτρέπεται προσθήκη νέων κομματιῶν ἢ ἄλλη καμμιὰ παρέμβασις, παρὰ μόνον σὲ ἔσχατην ἀνάγκη, ὅταν χρειάζεται γιὰ τὴν ἔδρασί τους ἢ πληρωσις ἐνὸς κενοῦ περιορισμένης ἐκτάσεως ἢ ὅταν εἶναι ἀναγκαῖος κάποιος τρόπος ἐνισχύσεως ἢ στερεώσεώς τους. Δὲν ἐπιτρέπεται τεχνητὴ παλαίωσις τῶν λίγων αὐτῶν νέων κομματιῶν, πρὸς ἐξαπάτησιν τοῦ θεατοῦ. Ἀρχίζει, ὅπως βλέπομε, ὁ κανόνας ἀπὸ τὴν προϋπόθεσι ὅτι ὑπάρχουν πεσμένα μάρμαρα σὲ τέτοιο μέτρον, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἢ ἀποκατάστασις τους στὴν θέσι τους μὲ ἐλάχιστες προσθήκες καὶ παρεμβάσεις. Ὅτι, δηλαδή, θὰ πάψουν νὰ γίνωνται ἀναστηλώσεις, ὅταν δὲν θὰ ὑπάρχουν πιὰ μνημεῖα μὲ πεσμένα μάρμαρα σὲ μέτρο δεκτικὸ ἀναστηλώσεως. Θεσπίζει δὲ καὶ κάτι ἄλλο: ἀπαγορεύει ἀπόλυτα τὴν προσωπικὴ προβολὴ τοῦ ἀναστηλωτοῦ ὡς ἀρχιτέκτονος συνθέτου ἢ δημιουργοῦ.

Ἄς ἀναλογισθοῦμε λοιπὸν σὲ πόσῃ ἀπόστασι βρισκόμαστε ἀπὸ τὸ ξεκάθαρο αὐτὸ νόημα τοῦ ὅρου ἀναστήλωσις, μὲ τίς πολὺμορφες ἐπεμβάσεις ποὺ γίνονται εἰς βάρος τῶν μνημείων τῆς Ἑλλά-

δος, με πασάλειμμα, με συμπληρώσεις, πιστές ή παραμορφωτικές, με αντικατάστασι τραυματισμένων αρχαίων δομικών στοιχείων, με αντικατάστασι του επιφανειακού κονιάματος των αρμών, με σύγχρονα βιομηχανικά κεραμίδια και με ό,τι άλλο υπαγορεύση στον αναστηλωτή ή αμέλεια, ή προχειρότης και ή περιφρόνησις πρὸς τὸ μνημεῖο ἢ ἡ ἀγνοιά του. "Ας ἀναλογισθοῦμε τί ἐντύπωσι θὰ ἔκανε και τί σημασία θὰ εἶχε, ἂν ἓνας διευθυντῆς Μουσείου ἀπεφάσιζε νὰ συμπληρώση και νὰ μερεμετίση τὰ γλυπτὰ του· νὰ βάλῃ χέρια και πόδια στὰ ἀκρωτηριασμένα και νὰ ἀντικαταστήση με καινούργιες τίς σπασμένες μύτες τους. "Ας ἀναλογισθοῦμε σὲ πόσην ἀπόστασι ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀναστηλώσεως βρίσκεται ἡ ὀλοκληρωτικὴ καταστροφὴ ἐνὸς μνημείου, με τὴν ἐγκατάστασι ἐπάνω στὸ ἐρείπιο ἐνὸς σύγχρονου κατασκευάσματος, σὲ αὐθαίρετη μάλιστα και ἀκαλαίσθητη μορφή, ὅπως συνέβη στοὺς 'Αγίους' Ἀσωμάτους. Καὶ ἄς διερωτηθοῦμε: Κατὰ τί ὠφελήθηκε ἡ ἀρχαιολογία ὡς ἐπιστήμη ἀπὸ τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ κ. Στίκα; Κατὰ τί ὠφελήθηκε ἡ ἀντίληψις τοῦ κοινοῦ γιὰ τὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅταν ἀπὸ τὸ κοινὸν ἀκούσθηκε ἡ πρώτη διαμαρτυρία γιὰ τὴν ἀνώμαλη διαμόρφωσί του και γιὰ τὴν ὀλωσδιόλου ἀντιβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ του; Ὑπῆρχε πολιορκημένο ἀπὸ προσκτίσματα ἓνα ἐρείπιο, ἓνα γνήσιο μέρος τοῦ ἀρχαίου κτιρίου. Θὰ μπορούσε, ἂν ἐπικρατοῦσε πνευματικώτερη ἀντίληψις τοῦ θέματος, νὰ γίνῃ ἀπελευθέρωσις τοῦ ἀρχαίου μέρους και κάποια συντηρητικὴ συμπλήρωσις του, με ἔργα ἐντελῶς οὐδέτερα, χωρὶς καμμιά πρόθεσι μιμήσεως· κατὰ τρόπον ὥστε νὰ διατηρηθῇ τὸ βυζαντινὸ κτίσμα εὐδιάκριτα θεατὸ και προσιτὸ σὲ μελέτη· κατὰ τρόπον ποὺ θὰ διατηροῦσε ἀνέπαφη τὴν ὑπόστασι και ἀνεπηρέαστη τὴν αἰσθητικὴ τοῦ καθαυτοῦ μνημείου. Κατὰ τί ὠφέλησε τώρα ἡ δίκαιη ἀφαίρεσις τῶν προσκτισμάτων, ὅταν εὐθὺς ἀμέσως τὸ ἐρείπιο ποὺ ἐλευθερώθηκε ἐχάθηκε γιὰ πάντα μέσα στὸ νόθο και ἀπαράδεκτο αὐτὸ κατασκεύασμα; ὅταν τὸ ὄνομα μόνο τοῦ μνημείου ἀπέμεινε σ' ἓνα ἀντικείμενον καλοπροαίρετης κιβδηλίας, ἀλλὰ πάντως κιβδηλίας; "Ας ἐπιχειρήση ὅποιοσδήποτε σήμερον νὰ δείξῃ ποῦ εἶναι τὸ βυζαντινὸ ἐρείπιο. Πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ διακρίνη και νὰ ὀραματισθῇ τὴν μορφή τοῦ συνόλου, μέσα στὸ σύγχρονον και παραμορφωτικὸ αὐτὸ κατασκεύασμα; "Αν δὲ ἐδῶ στὴν πρωτεύουσα τοῦ Κράτους, μπροστὰ στὰ μάτια ὄλων μας, κατεστράφη ἓνας βυζαντινὸς ναός, με ἀφανισμό τοῦ ἐρείπιου του και με

χονδροειδῆ παραποίησι τῆς παραδεδομένης μορφῆς του, καὶ ἐμασκαρεύθηκε τὸ περίφημο μοναστήρι τοῦ Δαφνιοῦ, μπορεῖ κανεὶς νὰ πιστέψῃ πόσο δίκαιη εἶναι ἡ φήμη γιὰ τὸ τί ἔχει γίνεῖ καὶ τὸ τί γίνεται εἰς βάρος τῶν μνημείων τῆς ὑπόλοιπης χώρας.

Κατὰ τί γενικὰ ὠφελεῖ τὴν φήμη μας ὡς λαοῦ καὶ τὸ κῦρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς μας Ὑπηρεσίας ἢ νέκρωσις αὐτῆ τῆς μορφῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ζωῆς τῶν βυζαντινῶν μνημείων μας; ἡ διακοπὴ τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ δεσμοῦ τους μὲ τὸν Ἑλληνικὸ λαό, τῶν δεσμῶν αὐτῶν ποὺ ἐνεψύχωναν τὴν ὑπόστασί τους καὶ ποὺ συνεχίστηκαν ἀδιάκοποι ἐπὶ τόσους αἰῶνες ἕως σήμερα; Δὲν μποροῦσε δὲ νὰ γίνῃ ἀλλοιῶς. Ἀπὸ τὰ κίβδηλα λείπει ἡ ψυχὴ, ἀφοῦ λείπει ἡ ἀλήθεια. Κατὰ τί ὠφελεῖ τὸν Ἑλληνικὸ τουρισμό, τὴν προβολὴ τῆς Ἑλλάδος στὸ διεθνὲς κοινόν, ἡ ἐπίδειξις τέτοιων ἔργων ὡς μνημείων; Ἄς κυττάξωμε λοιπὸν μὲ ποιὸν τρόπο θὰ ἐπανορθωθῇ ὅ,τι εἶναι ἐπανορθώσιμο ἀπὸ τὰ σφάλματα ποὺ ἔχουν γίνεῖ ἐπάνω στὰ μνημεῖα μας, καὶ ἄς πάψουν πιά αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ «ἀναστηλώσεις».

Μόνον συντήρησις νοεῖται ὡς τακτικὴ φροντίδα γιὰ τὰ μνημεῖα μας, ὡς ἀντικείμενον μιᾶς τακτικῆς ὑπηρεσίας, ποὺ νὰ εἶναι ἀπηλλαγμένη ἀπὸ τὴν σφαλερὴ νοοτροπία καὶ τίς κακὰς μεθόδους ποὺ ἐφαρμόζονται σήμερα. Ἄν ὑπάρξῃ κάποτε πραγματικὴ ἀνάγκη ἀναστηλώσεως μνημείου, ὑπὸ τίς προϋποθέσεις ποὺ ὁ διεθνὴς πνευματικὸς κόσμος ἐθέσπισε τὸ 1920, θ' ἀποτελέσῃ μιὰν ἔκτακτη καὶ ἐξαιρετικὴν περίπτωσι, τὴν ὁποία μιὰ ἔκτακτη ὑπηρεσία — ἡ μιὰ εἰδικὴ ἐνίσχυσις τῆς ὑπηρεσίας συντηρήσεως — θὰ μποροῦσε νὰ ἀντιμετωπίσῃ, ἀφοῦ ἐκθέσῃ σὲ δημόσια συζήτησι τίς ἀπόψεις τῆς καὶ τὰ σχέδιά τῆς.

Η ΑΛΗΘΕΙΑ ΔΙΑ ΤΑ ΕΝ ΕΠΙΔΑΥΡΩ

Τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου ἦταν, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καββαδία, πεδίο συστηματικῶν ἀναστηλώσεων. Κατὰ τὴν τουριστικὴν περίοδο τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας, στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '50 καὶ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '60, μὲ τὴν ἀνεση πού ἔδιναν οἱ σχετικὰ ἱκανοποιητικὲς πιστώσεις καὶ τὰ χαμηλὰ ἡμερομίσθια, ἔγιναν πολλὲς ἀναστηλώσεις μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ ἄτυχη τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου, ἡ ὁποία χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο δοκιμῇ (*Ἔργον* 1960, 225), χωρὶς βέβαια ὁ χαρακτηρισμὸς νὰ κάνει λιγότερο πραγματικὴ τὴ νέα κινοστοιχία. Ὁ Κώστας Μπίρης μὲ ἄρθρο του στὴν «Καθημερινή» (4 Ἰουνίου 1961) κρίνει μὲ δξύτητα τὴ θνησιγενὴ ἀναστήλωση.

Ἐνα νέον πλήγμα, τὸ ὁποῖον ἀπετολμήθη εἰς βάρος καταλοίπων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, γνωσθὲν κατ' ἀρχὰς εἰς στενὸν περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν κύκλον, ἔλαβε κατὰ τὸν τελευταῖον καιρὸν εὐρεῖαν δημοσιότητα, προκαλέσαν γενικὴν κατάπληξιν, ἂν καὶ μόνον ἐλλιπεῖς ἐξηγήσεις ἐδόθησαν ἐπ' αὐτοῦ. Ἀπαραίτητον ὅμως εἶναι νὰ γνωσθῇ ἡ πλήρης ἀλήθεια τῶν πραγμάτων, διότι περὶ καταστάσεως πρόκειται, περὶ συστηματικῆς νοθείας καὶ ἀντιαισθητικῆς προσβολῆς τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος.

Ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ψευδαναστηλώσεων, διὰ τῶν ὁποίων, τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο, ἐκακοποιήθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἄλλα μνημεῖα — Ὁσιος Λουκάς, Δαφνί, Ὁμορφὴ Ἐκκλησιά, Ἁγιοὶ Ἀσώματοι Ἀθηνῶν κλπ. — ἔγινε κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος μυστικῶ καὶ παραβύστω, κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεων τηρουμένην τακτικὴν, ἐν ἀγνοίᾳ δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, λάξευσις καὶ τοποθέτησις ἡμικιονίων καὶ ἐπιστυλίων εἰς τὸ προσκηνίον τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου, μὲ χρήματα τὰ ὁποῖα διέθεσε πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρία. Δὲν εἶναι ἄγνωστος ὁ λόγος εἰς τὸν ὁποῖον ὠφείλετο ἡ τόση μυστικότης. Μετὰ τὰ κρούσματα τῶν ψευδαναστηλώσεων πού εἶχον προηγηθῇ, τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον δὲν θὰ ἦτο καθόλου διατεθειμένον νὰ ἐπιτρέψῃ παρομοίαν παρέμβασιν εἰς ἄλλο μνημεῖον, χωρὶς νὰ ἐξετασθῇ ἂν ὑπῆρχον κατακείμενα ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὥστε

νὰ δύναται νὰ γίνη λόγος περὶ ἀναστηλώσεώς των, καὶ χωρὶς νὰ κατατεθῆ καὶ νὰ συζητηθῆ δημοσίᾳ ἢ σχετικῆ μελέτη. Ὅντως, δέ, ἐπρόκειτο καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν περὶ νέας κατασκευῆς, διότι ἐλάχιστα θραύσματα μόνον διετηροῦντο, μὴ ἀποτελοῦντα οὐδὲ τὸ ἑκατοστὸν τοῦ κτίσματος καὶ ἀνεπίδεκτα αὐτὰ καθ' αὐτὰ ἀναστηλώσεως.

Δίχως, λοιπόν, μελέτην, «δίχως περίσκεψιν, δίχως αἰδῶ», ἐπεχειρήθη ἢ ἀνέγερσις μιᾶς νέας κιονοστοιχίας «ὀρφανῆς», χωρὶς δηλαδὴ τὸ ὑπόλοιπον κτίριον τῆς σκηνῆς, εἰς τὸ ὁποῖον ὀργανικῶς ἀνῆκε καὶ εἰς τὸ ὁποῖον αἰσθητικῶς προεβάλλετο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Καθὼς δὲ ἀνυψώθη δύο περίπου μέτρα ὑπεράνω τοῦ ἐρείπιου της, ἀνεδύετο μεταξὺ σκηνῆς καὶ ὀρχήστρας ἀκαλαίσθητον καὶ ἀσύνδετον πρὸς τὴν λοιπὴν διάταξιν τοῦ θεάτρου, ὡς ἓνα στοιχεῖον ἀποκρουστικῶς διαταρακτικὸν τῆς ἡρέμου διατάξεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

Τὸ πραξικόπημα συνετάραξε τοὺς κύκλους τῶν ἀρχαιολόγων. Καὶ ἀρχίζει ἡ κάθαρσις. Ἐπελήφθη τῆς ὑποθέσεως τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον καὶ ὥρισεν ἐξεταστικὴν ἐπιτροπὴν ἣτις νὰ προβῆ εἰς αὐτοψίαν καὶ εἰς σχετικὴν εἰσήγησιν. Προτοῦ ὅμως ἐκείνη φθάσῃ εἰς τὴν Ἐπίδαυρον, αὐθόρμητος ὁ διευθυντῆς ἀναστηλώσεων εἶχεν ἀρχίσει τὴν κατεδάφισιν τοῦ ἔργου του. Ἦτο ἡ μόνη λύσις, ἡ ὁποία ὄχι μόνον τὸ μνημεῖον ἔσωζεν ἀπὸ τὴν νόθευσιν καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς αἰσθητικῆς του, ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιον ἔσωζεν ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδον εἰς τὸ ὁποῖον εἶχε φθάσει. Διότι ἐκ τῶν ὑστέρων θὰ εἶχε ἴδει ἀσφαλῶς, ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ δέσῃ τὸ παρείσακτον κατασκευάσμα του μὲ τὸ ἐρείπιον τοῦ ἀρχαίου θεάτρου. Προβλέπων δὲ τὴν ἀπόφασιν εἰς τὴν ὁποίαν θὰ κατέληγεν ἡ ἐπιτροπὴ τῶν ἀρχαιολόγων, ἔσπευσεν ὁ ἴδιος νὰ τὴν ἐκτελέσῃ, χωρὶς νὰ διανοηθῆ καὶ ἀντίρρῃσιν. Ἴσως μόνον μὲ κάποιαν συναίσθησιν εὐθύνης διὰ τὴν οἰκονομικὴν ζημίαν τὴν ὁποίαν ὑπέστη ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, ἡ χρηματοδοτήσασα τὸ ἐξοβελισθὲν ἔργον. Περὶ ἠθικῆς εὐθύνης ἄς μὴ ὀμιλήσωμεν.

Δὲν εἶναι γνωστὸν ποῖοι διέδωσαν, ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἀληθειαν τῶν πραγμάτων, ὅτι δῆθεν ὁ Τουρισμὸς ἐπέβαλε τὴν κατεδάφισιν τῆς ὀρφανῆς κιονοστοιχίας καθ' ὑπόδειξιν τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου. Διαβάζομεν πάντως τώρα ἄλλην ἔκδοσιν: ὅτι τὸ ἔργον ἔγινε δοκιμαστικῶς. Ἀποβλέπει βεβαίως ὁ ὑστερογενὴς αὐτὸς ἰσχυρισμὸς κατ' εὐθειᾶν εἰς τὴν συγκάλυψιν τοῦ σκανδάλου καὶ τὴν ἀπόσει-

σιν τῆς ἠθικῆς καὶ οἰκονομικῆς εὐθύνης· ὅπωςδὴποτε ὅμως ἀπευθύνεται μόνον εἰς τοὺς τυχόν ἀφελεῖς. Διότι οἱ ἀρχιτέκτονες γνωρίζουν καὶ κάθε λογικὸς ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται ὅτι:

1. Δοκιμὴ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν γίνεται μὲ πρόχειρα μέσα: μὲ γύψον, μὲ ξύλα καὶ μὲ χαρτόνια χρωματισμένα. "Ὅχι δὲ μὲ τὸ ἀληθὲς ὑλικὸν ἐπεξεργασμένον διὰ λαξεύσεως, ὅπως συνέβη εἰς τὴν Ἐπίδουρον. Οὕτε λέγεται δοκιμὴ ἢ περίπτωσις καθ' ἣν δαπανᾶται ὁλόκληρος σχεδὸν ἢ προβλεφθεῖσα διὰ τὸ ἔργον δαπάνη.

2. Δοκιμὴ θὰ ἦτο ἀκόμη καὶ ἐὰν κατεσκευάζετο καὶ ἐστήνετο εἰς ἡμικίων μὲ τὸ ἀληθὲς ὑλικὸν ἢ, ἔστω, «ἡμικίονες τινές». Ἐδῶ κατεσκευάσθησαν καὶ ἐστήθησαν ὅλοι ἀνεξαιρέτως, ἐτοποθετήθη δὲ καὶ μέγα μέρος τοῦ ἐπιστυλίου. "Ἦτοι τὸ ἔργον ἐλαξεύθη ἐξ ὀλοκλήρου καὶ σχεδὸν ἐπερατώθη.

3. Δοκιμαὶ γίνονται μόνον προκειμένου περὶ ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως, εἰς περιπτώσεις δηλαδή, καθ' ἃς πρόκειται περὶ ἔργου τοῦ ὁποίου ἡ μορφολογία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἔμπνευσιν καὶ τὴν αἰσθητικὴν διάκρισιν τοῦ ἐκάστοτε ἀρχιτέκτονος. Δὲν νοοῦνται δοκιμαὶ εἰς ἀναστηλώσεις —ἀφοῦ ὡς ἀναστήλωσιν ἠθέλησε νὰ ἐμφανίσῃ τὸ προκείμενον ἐγχείρημά της, καθὼς καὶ ὅλα τὰ ἄλλα, ἢ Ἵπηρεσία Ἀναστηλώσεων. Διότι εἰς αὐτὰς δὲν νοεῖται σύνθεσις ὑποκειμενική· δὲν ἐπιτρέπεται τίποτε νὰ προκρίνη καὶ νὰ διαμορφώσῃ κατ' ἰδίαν ἀντίληψιν ὁ ἀρχιτέκτων, ἀλλὰ πρόκειται νὰ ἀποδώσῃ αὐστηρῶς καὶ ἀντικειμενικώτατα, κατόπιν ἐξαντλητικῆς μελέτης, τὸ ἀρχαῖον πρότυπον, βασιζόμενος μόνον εἰς τὰ στοιχεῖα —ἐρείπιον καὶ παράδοσιν— πού ὑπάρχουν περὶ αὐτοῦ. "Ἄν στοιχεῖα τοιαῦτα δὲν ὑπάρχουν, ἐπαρκῆ, ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Ἐπιδάουρου, ἢ ἂν δὲν θελήσῃ ὁ ἀναστηλωτὴς νὰ τὰ ἀναζητήσῃ, νὰ τὰ μελετήσῃ καὶ νὰ τὰ σεβασθῆ, ὅπως συνέβη εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων τῶν Ἀθηνῶν, οὔτε νοεῖται οὔτε γίνεται ἀναστήλωσις. Διότι, ἐκτὸς τῆς νοθείας, ἀποβαίνει τοιοῦτον ἐγχείρημα εἰς παραμορφωτικὸν ἀφανισμόν τοῦ μνημείου καὶ εἰς ἐγκατάστασιν μιᾶς βαναύσου ἀσχημίας. Μὲ τὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου «δοκιμὴ» ὁμολογεῖται ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἀναστηλωτοῦ ὅτι περὶ αὐθαιρέτου κατασκευάσματος ἐπρόκειτο, τοῦ ὁποίου ἡ διατήρησις ἢ μὴ ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὸ «ἂν μᾶς ἀρέσῃ ἢ δὲν μᾶς ἀρέσῃ». Ὁμολογεῖται δηλαδή ἢ ἀντίληψις ὅτι τὰ ἐρείπια τῶν ἀρχαίων μνημείων ὑπάρχουν διὰ νὰ εἶναι ἔρμαια εἰς τὴν προσωπικὴν διάθεσιν οἰουδὴποτε.

ΤΟ ΠΡΟΣΚΗΝΙΟΝ ΤΟΥ ΕΠΙΔΑΥΡΙΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀναστασίου Ὀρλάνδου, τὴν ὁποία παραθέτουμε ἐδῶ, γράφτηκε στὶς 12 Ἰουνίου 1961 καὶ δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημερίδα «Ἡ Καθημερινή», στὸ φύλλο τῆς 13 Ἰουνίου. Στὴν ἴδια στήλῃ («Ἀρχαιολογικαὶ Συζητήσεις») δημοσιεύτηκε στὶς 16 Ἰουνίου, σὲ ἀπάντησή της, ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη Παπαδημητρίου, τὴν ὁποία παραθέτουμε στὴ συνέχεια.

«Φίλε κύριε Διευθυντά,

Κατόπιν τῆς εἰς τὴν ἔγκριτον ὑμῶν ἐφημερίδα δημοσιεύσεως τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ἀλήθεια διὰ τὰ ἐν Ἐπιδαύρῳ» ἄρθρου τοῦ κ. Κ. Μπίρη (Ἡ Καθημερινή τῆς 4 Ἰουνίου ἐ.ἔ.), ἔνθα οὗτος, στηριζόμενος καὶ εἰς τὰς ὑπὸ ἔγκυρου ἀρχαιολογικῆς πηγῆς παρασχεθείσας, εἰς τὴν ἐφημερίδα ὑμῶν, πληροφορίας (Ἡ Καθημερινή, 25 Μαΐου ἐ.ἔ., σ. 2) σχετικῶς πρὸς τὴν ἀναστήλωσιν καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν καθαίρεσιν τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου, κατηγορεῖ τὴν σημερινὴν Διεύθυνσιν τῶν Ἀνασθηλώσεων διὰ τὸ ἔργον τοῦτο, θεωρῶ ὑποχρέωσίν μου ἵνα διὰ τῆς παρουσίας μου, τὴν ὁποίαν θερμῶς παρακαλῶ ὅπως δημοσιεύσητε εἰς τὴν ἐφημερίδα ὑμῶν, παράσχῃ δημοσίᾳ τὰς κατωτέρω πληροφορίας διὰ τὴν καταδικασθεῖσαν ταύτην ἀναστήλωσιν. Ἦρχισεν αὕτη ὅτε ἀκόμη ἤμην Διευθυντῆς τῶν Ἀνασθηλώσεων, συνεπληρώθη δὲ μὲ τὴν ἰδικήν μου ἐπίσης εὐθύνην καὶ ἐπίβλεψιν ὡς Ἐπιτίμου Διευθυντοῦ τῶν Ἀνασθηλώσεων καὶ ὡς Γ. Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἣτις καὶ ἐπεχορήγησε τὸ ἔργον.

Ἡ πρώτη αἰτίασις εἶναι ὅτι αὕτη ἐγένετο ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ὡς λέγει ὁ κ. Μπίρης, παραλαμβάνων ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀνακοινώσεως τῆς ἔγκυρου ἀρχαιολογικῆς πηγῆς καθ' ἣν «τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον τοῦ Κράτους οὐδέποτε ἀπέφασκε τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ προσκηνίου εἰς τὸ θέατρον τῆς Ἐπιδαύρου διὰ λόγους καθαρῶς ἀρχαιολογικοὺς καὶ αἰσθητικούς». Ἀπόφασις ὅμως τοῦ Ἀρχ. Συμβουλίου ἀποκλείουσα τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ προσκηνίου ἔνεκα αἰσθητικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν λόγων, ὡς θὰ ἠδύνατό τις νὰ συμπεράνη ἐκ τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης, οὐδέποτε ὑπῆρξεν.

Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου ἤρχισε κατόπιν ἀποφάσεως τοῦ Ἀρχ. Συμβουλίου ἤδη τὸ 1954, ἡ ἀπόφασις δὲ αὐτῇ ἀνενεώνετο κανονικῶς καθ' ἕκαστον τῶν ἐπομένων ἐτῶν χωρὶς οὐδέποτε οὐδεμία νὰ ὑπάρξῃ ἀντίρρησης ὡς πρὸς τὴν πορείαν ἢ τὸ ὅλον πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν, πρόγραμμα ἀναφερόμενον εἰς ὀλόκληρον τὸ θέατρον, χωρὶς νὰ περιορίζεται εἰς τὸ κοῖλον ἢ τοὺς πυλῶνας. Ἡδὴ τὸ 1956 εἶχον ἀρχίσει αἱ ἐργασίαι τῆς προετοιμασίας τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ προσκηνίου, ὅχι δὲ ἔμυστικῶς καὶ παραβύστω. Τοῦτο εἶχεν ἀναγγελθῆ δημοσίᾳ καὶ ἐπισήμως εἰς τὴν λογοδοσίαν τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας καὶ ἔχει ἀναγραφῇ ρητῶς εἰς τὸ Ἔργον τοῦ 1956, σ. 135: 'ἐγένετο τέλος ἐναρξίς τῆς λαξεύσεως τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἰωνικῶν βάσεων καὶ κιονοκράνων, τῶν ἡμικίονων τοῦ προσκηνίου'. Ἐὰν ἡ ἀναστήλωσις τοῦ προσκηνίου καὶ ἡ ἀναστήλωσις τοῦ θεάτρου ἦσαν δύο διάφορα ἔργα, διατί τὸ Ἀρχ. Συμβούλιον —πολλὰ μέλη τοῦ ὁποίου εἶναι καὶ μέλη τοῦ Δ. Συμβουλίου τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας— δὲν ἐξεδήλωσε μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν ἀνωτέρω τὰς ἀντιρρήσεις του; Ἡ ἀπὸ τῆς ἐνάρξεώς της τὸ 1956 ἐργασία τῆς προετοιμασίας ἐπερατώθη κατὰ τὸ 1959, τὸ δὲ 1960 ἐγένετο ἡ τοποθέτησις τῆς κιονοστοιχίας τοῦ προσκηνίου, τὴν ὁποίαν ἐχαρακτήρισα ὡς δοκιμαστικὴν κατὰ τὴν ἐφετεινὴν λογοδοσίαν ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ νὰ ἀμβλύνω κάπως τὴν κακὴν ἐντύπωσιν, ἣτις θὰ ἐδημιουργεῖτο ἐκ τῆς γνωστοποιήσεως τῆς καθαιρέσεως τοῦ μόλις ἀποπερατωθέντος προσκηνίου, ἀλλ' ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται, ἡ ἀναστήλωσις τοῦ προσκηνίου ἐπρόκειτο νὰ εἶναι μόνιμος καὶ ὀριστικῆς.

Ἐπειδὴ πιστεύω ὅτι ἀρχαιολογικοὶ καὶ αἰσθητικοὶ λόγοι δὲν ἀπέκλειον τὴν ἀναστήλωσιν —ἀντιθέτως μάλιστα— εἶπον κατὰ τὴν ἐφετεινὴν λογοδοσίαν ὅτι ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ προσκηνίου ἐγένετο χάριν τῆς σκηνοθεσίας τῶν ἐν Ἐπιδαύρῳ κατ' ἔτος παιζομένων ἀρχαίων τραγωδιῶν, αἱ δὲ σχετικαὶ ἀντιρρήσεις τῶν σκηνοθετῶν εἶχον γίνεαι καὶ δημοσίᾳ γνωσταί. Ἡδὴ ὁ κ. Ἀλ. Μινωτῆς ('Καθημερινή', 6 Σεπτ. 1960) εἶχε γράψει: 'πῶς θὰ εἶναι ἐάν, ἀλλοίμονον, ἀναστηλωθῇ ποτὲ ἡ σκηνή...', καθόσον δὲ γνωρίζω ἐὰν ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ προσκηνίου ἐγένετο κατόπιν ἐντολῆς κλιμακίου τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου μεταβάντος κατὰ τὸν ἐφετεινὸν χειμῶνα ἐπὶ τόπου, ἵνα ἐξετάσῃ ἐὰν τὸ ἀναστηλωθὲν προσκηνίον ἐμποδίζει ἢ ὄχι τὰς σημερινὰς παραστάσεις. Ἐπίσημος ὅμως ἀπόφα-

σις τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου διατάσσουσα τὴν δι' ἀρχαιολογικούς ἢ αἰσθητικούς λόγους καθαιρέσιν τοῦ ἀναστηλωθέντος προσκηνίου δὲν γνωρίζω νὰ ὑπάρχη.

Καὶ ἤδη ὡς πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἔργον τῆς ἀναστηλώσεως. Τοῦτο ἦτο ἀποτέλεσμα μακρᾶς μελέτης καὶ σκέψεως, βεβαίως δὲ δὲν πρόκειται περὶ ἀνακατασκευῆς. Ἀποφασιστικὸν διὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ προσκηνίου ὑπῆρξεν ὅχι ὁ ἀριθμὸς τῶν σωζομένων ἀρχαίων τεμαχίων αὐτοῦ, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι ταῦτα προέρχονται ἐκ πάντων τῶν στοιχείων τῆς κιονοστοιχίας, ἦτοι τοῦ ὀλοκλήρου σωζομένου στυλοβάτου, βάσεων, τμημάτων κορυφῶν ἡμικιόνων καὶ παραστάδων, κιονοκράνων καὶ μεγάλου ἀριθμοῦ γείσων. Θὰ ἦτο ἀσυγχώρητον ἐὰν ἐξηκολούθουν νὰ παραμένουν ἄγνωστα καὶ ἀπερριμμένα, συνεχῶς δὲ φθειρόμενα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ προσκηνίου, ἐφ' ὅσον ἡ ἀναστήλωσις τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου ἐτελεῖτο εἰς τόσον μεγάλην κλίμακα, τὸ δὲ προσκηνίον — οὐσιῶδες στοιχεῖον τοῦ ὅλου θεάτρου — θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναλάβῃ τὴν παλαιάν του μορφήν καὶ κυρίως τὴν 'θέσιν' του ἐν τῷ θεάτρῳ. Βεβαίως δὲ ἡ ἀναστήλωσις δὲν γίνεται μόνον χάριν τῶν σημερινῶν παραστάσεων ἀρχαίου δράματος, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο τὸ μνημεῖον.

Ἡ μνεία τῆς περιπτώσεως τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου εἶναι ἐντελῶς ἄστοχος· διότι ἡ ἐπικαλουμένη τὴν περὶ αὐτῆς γνώμη μου 'ἔγκυρος ἀρχαιολογικὴ πηγὴ' φαίνεται παραγνωρίζουσα τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὴν Στοάν τοῦ Ἀττάλου τὰ σωζόμενα ἀρχαῖα μέλη — μὴδὲ τῆς μεγάλης ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐπιστυλίου ἐξαιρουμένης — οὐδὲ ὅπως ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ νέου εἰς τὴν ἀνακατασκευασθεῖσαν πρόσοψιν, ἐνῶ εἰς τὸ προσκηνίον τῆς Ἐπιδαύρου, διὰ τῆς ἀναστηλώσεώς του, τὰ σωζόμενα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, σημαντικώτατα διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς ἐποχῆς των, ἔπαυον πλέον νὰ εἶναι ἄχρηστα μέλη τοῦ πληρέστερον ἐξ ὅλων σωζομένου ἀρχαίου θεάτρου καὶ οὕτω ταῦτα ὅχι μόνον διεσώζοντο ἀπὸ περαιτέρω φθορᾶς, ἀλλὰ καὶ ἀπέκτων τὴν ἀρχικὴν των σημασίαν εἰς τὸ ὅλον οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον οὕτω ἐγένετο ἀμεσώτερον προσιτὸν εἰς τὸν ἐπισκέπτην.

Εἰς τὴν ἀντίρρησιν ὅτι ἡ κιονοστοιχία τοῦ προσκηνίου ἀπομένει 'ὄρφανή' χωρὶς τὸν ὀπισθεν τοῖχον τῆς σκηνῆς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου προεβάλλετο, ἔχω νὰ παρατηρήσω πρῶτον μὲν ὅτι ἡ ἀναστήλωσις θὰ ἐπροχώρει ἀκόμη καὶ εἰς τὴν σκηνήν, ὅσον βέβαια τὸ ἐπέτρεπον

οί αρχαιολογικοί καὶ αἰσθητικοὶ λόγοι. Ἄλλὰ καὶ μόνη ἡ ἀνεστηλωμένη κιονοστοιχία ἦτο εἰς ὄφελος καὶ τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς αἰσθητικῆς. Οὐδεὶς ἀρχαῖος ναός, εἰς τὸν ὁποῖον ἔχουν διασωθῆ μόνον οἱ κίονες, χωρὶς τοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ, θεωρεῖται διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀντιαισθητικός, οὐδεὶς δὲ βεβαίως θὰ ἐσκέπτετο, ἐὰν μόνον ἡ κιονοστοιχία τοῦ προσκηνίου εἶχε διασωθῆ, ὡς ἀκριβῶς τὴν ἀνεστηλώσαμεν, ἡ δὲ σκηνὴ εἶχεν ἐντελῶς καταστραφῆ, ὅτι θὰ ἔπρεπεν ἡ μόνη αὕτη διασωθεῖσα κιονοστοιχία νὰ καθαιρεθῆ ὡς αἰσθητικῶς μειονεκτοῦσα. Ἀντιθέτως μάλιστα ὡς γίνεται σαφὲς ἐκ τῆς παρατιθεμένης φωτογραφίας, τὸ ἀνεστηλωμένον προσκηνιον συνέδεεν ἱκανοποιητικώτατα τὰς δύο παρόδους, ἦτοι τὰς δύο ἀπολήξεις τοῦ κοίλου, ὥστε νὰ κλείεται καὶ νὰ ὀλοκληρώνεται ἡ μορφή τοῦ ἀρχαίου θεάτρου καὶ νὰ ἐπιτυγχάνεται αἰσθητικῶς πολὺ ἀριωτέρα ἢ ἐμφάνισις αὐτοῦ. Οὐτε δὲ νομίζω ὅτι εἶναι ἀντιαισθητικὴ ἡ προβολὴ τῆς ὄρφανῆς αὐτῆς κιονοστοιχίας εἰς τὴν ὑποβλητικὴν γοητείαν τῆς περίξ φύσεως. Πόσον ἄλλωστε τὰ σημερινὰ αἰσθητικὰ κριτήρια εἶναι ἀστάθμητα δεικνύει τὸ γεγονός ὅτι ὁ σκηνογράφος τῆς Λυρικῆς Σκηνῆς κ. Τσαρούχης παρήγγειλε γύψινον ὁμοίωμα τοῦ καθαιρεθέντος προσκηνίου διὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσῃ εἰς τὴν σκηνογραφίαν τῆς Ἰηδείας. Ὡστε τὰ ἀσφαλέστερα αἰσθητικὰ κριτήρια, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ὀδηγοῦν προκειμένου περὶ τῆς ἀναστηλώσεως τῶν ἀρχαίων μνημείων εἶναι τὰ παρεχόμενα ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν μνημείων. Ὅταν δὲ γίνεται μία παράστασις ἀρχαίου δράματος ἐντὸς ἀρχαίου θεάτρου ἅς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ νομίζω ὅτι οἰαιδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ πεῖρα καὶ αἰ θεωρίαι τῶν σημερινῶν σκηνοθετῶν, πρέπει αὐταὶ νὰ ὑποταχθοῦν εἰς τὴν μορφήν τοῦ ἀρχαίου θεάτρου καὶ ὄχι ἀντιστρόφως.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων γίνεται νομίζω σαφὲς ὅτι ἡ ἀναστηλωθεῖσα κιονοστοιχία τοῦ προσκηνίου ἀπετέλεσε τὸ ἐξιλαστήριον θύμα τῶν νεωτέρων περὶ σκηνοθεσίας ἀντιλήψεων, ὡς ἀκριβῶς εἶπον προφορικῶς κατὰ τὴν ἐφετεινὴν λογοδοσίαν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τῆς 30ῆς Ἀπριλίου. Ὁφείλω δὲ πάντως νὰ βεβαιώσω ὅτι εἰς τὴν καθάρσει τοῦ ἀναστηλωθέντος προσκηνίου οὐδόλως συνετέλεσεν ἡ ἀνεμίχθη ὁ Γενικὸς Διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου κ. Αἰμ. Χουρμούζιος.

Ἐπιθυμῶ ἐν τέλει νὰ παρατηρήσω ὅτι εἰς τὸ μνημονευθὲν ἄρθρον του, ὁ κ. Μπίρης ψέγει καὶ ἄλλα ἔργα ἀναστηλώσεων διὰ τὰ

ὅποια εἶμαι ἐπίσης ἐγὼ ὁ ὑπεύθυνος. Ἡ κριτικὴ εἶναι βεβαίως δικαίωμα ἀναφαίρετον παντὸς νομίζοντος ὅτι δικαιούται νὰ τὴν ἀσκῇ, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν αὕτη ἀσκεῖται. Ἐν τούτοις, ἡ ὄψιμος μεταστροφή τῶν κρίσεων τοῦ κ. Μπίρη περὶ τῶν ἀναστηλώσεων, αἵτινες συνεχίζονται καὶ σήμερον ὑπὸ τὸ πνεῦμα τὸ ὁποῖον ἐγὼ εἰσήγαγον, εὐρίσκεται ὁπωσδήποτε εἰς πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κρίσιν τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων καὶ τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης, αἵτινες καὶ μοῦ ἀρκοῦν».

ΠΕΡΙ ΤΟ ΠΡΟΣΚΗΝΙΟΝ ΤΟΥ ΕΠΙΔΑΥΡΙΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

«Κύριε Διευθυντά,

Ἐν σχέσει πρὸς τὸ θέμα τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδάουρου, τὸ ὁποῖον ἔθιξεν εἰς τελευταίαν του ἐπιστολῆν, δημοσιευθεῖσαν εἰς τὴν ἑφημερίδα ὑμῶν, ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ὀρλάνδος, εἶμαι ἐξουσιοδοτημένος παρὰ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως νὰ ἀνακοινώσω εἰς ὑμᾶς τὰ κάτωθι:

α) Τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον εἶχεν ἐγκρίνει πράγματι κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδάουρου. Ἡ ἀπόφασις ὅμως αὕτη, ληφθεῖσα ἄνευ τῆς προσαγωγῆς μελετῶν, σχεδίων κλπ., περιωρίσθη ἀπλῶς εἰς τὴν ἀναγραφὴν τοῦ τίτλου μόνον τοῦ ἐγκριθέντος ἔργου (Ἔργασίαι ἀναστηλώσεως θεάτρου Ἐπιδάουρου). Τοῦτο ἄλλωστε συνέβαινε κατὰ κανόνα καὶ ἂν ἀκόμη ἐπρόκειτο περὶ σοβαρῶν ἐπεμβάσεων εἰς μνημεῖα ἀποτελοῦντα σταθμοὺς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ὡς εἶναι τὸ θέατρον τῆς Ἐπιδάουρου. Ἦδη μετὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ἐσχάτως μεταβολὴ τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων, ἐθεσπίσθη, ὡς ὑποχρεωτικὴ, ἡ προσαγωγή πρὸς ἔγκρισιν μελετῶν, προσχεδίων, σχεδίων, λεπτομερειαικῶν σχεδίων κλπ., ἐπίσης δὲ καὶ ὁ καθορισμὸς ὑπευθύνων διὰ τὴν παρακολούθησιν ἐκάστου ἔργου ἐπιστημόνων καὶ ἀνωτέρων τεχνικῶν.

β) Είδιξη ἀπόφασις τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου διὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου δὲν εἶχε ληφθῆ, οὐδὲ εἰσῆχθη ποτὲ πρὸς συζήτησιν τοιοῦτον θέμα.

γ) Τὸ σημερινὸν Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον ἠσχολήθη μὲ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ἐν λόγῳ προσκηνίου κατόπιν παρατηρήσεων μελῶν του, ἀναφερομένων εἰς τὴν οὐχὶ εὐάρεστον ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν ἐνεποίησεν εἰς αὐτὰ ἡ πραγματοποιηθεῖσα ἀποκατάστασις τῆς κιονοστοιχίας. Ἡ γενομένη συζήτησις περιστράφη εἰς τὰ σχετικὰ μορφικά, χρονολογικά καὶ αἰσθητικὰ προβλήματα τοῦ ἔργου καὶ ἀπεφασίσθη ἡ ἀποστολὴ κλιμακίου τοῦ Συμβουλίου ἐπὶ τόπου διὰ νὰ κρίνῃ ἐπὶ τῶν ἀναφυσθέντων ζητημάτων καὶ νὰ εἰσηγηθῆ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ Συμβούλιον.

δ) Τὸ κλιμάκιον μεταβὰν εἰς Ἐπίδαυρον ἀπεφάσισεν ὁμοφώνως νὰ εἰσηγηθῆ τὴν καθάρισιν τῆς κιονοστοιχίας, κυρίως διότι κατὰ τὴν γνώμην του τὸ ἔργον ἐνεφάνιζε τὰ ἐξῆς βασικά μειονεκτήματα:

Τὰ ὑπάρχοντα ὀλίγα τεμάχια ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ προσκηνίου, παρεῖχον μὲν στοιχεῖα διὰ γραφικὴν ἢ ἔστω καὶ πλαστικὴν ἀναπαράστασιν πρὸς χρῆσιν τῶν μελετητῶν, δὲν ἦσαν ὁμως ἀρκετὰ διὰ μίαν ἀναστήλωσιν ὅπως τουλάχιστον τὴν ἐννοεῖ ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστῆμη. Κατ' ἀνάγκην ἡ ἀποκατάστασις τοῦ προσκηνίου, ἐπιχειρουμένη θὰ ἐλάμβανεν, ὡς ἔλαβεν ἄλλως τε, περισσότερον τὸν χαρακτῆρα ἀνακατασκευῆς μὲ κυριαρχούσας τὰς ἀπομιμήσεις τῶν ἐλλειπόντων πλειόνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μεθ' ὧν τῶν συμπαραμαρτούντων μορφικῶν καὶ ἄλλων μειονεκτημάτων. Ἐπίσης ἡ ἀνακατασκευασθεῖσα κιονοστοιχία ἄνευ τῶν τοίχων καὶ λοιπῶν κατασκευῶν, πρὸς τὰς ὁποίας συνεδύαζετο ἀρχικῶς, ἐνεφάνιζεν οὐχὶ εὐχάριστον καὶ ἀκατανόητον ἀρχιτεκτονικῶς ὄψιν, συμβάλλουσαν δυσμενῶς εἰς τὴν ἐντύπωσιν τοῦ συνόλου τοῦ θεάτρου. Ἡ προταθεῖσα πρὸς κολασμὸν τοῦ κακοῦ ἐπέκτασις τῆς ἀναστηλώσεως καὶ εἰς τὴν σκηνὴν, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ κλιμακίου, οὐδὲν ἄλλο ἀποτέλεσμα θὰ εἶχε, πλὴν τῆς ἐπαυξήσεως τῶν ἀνεπιθυμητῶν νέων κατασκευῶν. Ἡ προσθήκη τὸ πολὺ ἐνὸς δόμου εἰς τοὺς ὑπάρχοντας θὰ ἦτο χρήσιμος διὰ τὴν προφύλαξιν τῶν ὑπαρχόντων ἀρχαίων δόμων.

ε) Περὶ δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας θὰ ἐδημιούργει ἡ παραμονὴ τῆς ἀνακατασκευασθείσης κιονοστοιχίας εἰς τὰς παραστάσεις τὰς δι-

δομένας εἰς τὸ θέατρον, παρεμπιπτόντως μόνον ἡσχολήθη τὸ Συμβούλιον καὶ τὸ κλιμακίον του. Ὡστε δὲν εὐσταθεῖ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ ἀνακατασκευασθεῖσα κιονοστοιχία ἐθυσιάσθη εἰς τὰς νέας σκηνογραφικὰς ἀντιλήψεις. Ἄλλως τε, ἐὰν τοῦτο ἦτο τὸ θέμα οὐδεμία ἀνάγκη μεταβάσεως ἐπὶ τόπου τοῦ κλιμακίου θὰ ὑπῆρχε, διότι τὸ πρόβλημα τῆς ἐπαρκειᾶς ἢ μὴ τοῦ ἐναπομείναντος χώρου διὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν σκηνηκῶν θὰ ἠδύνατο νὰ λυθῇ ἐπὶ τοῦ σχεδίου ἀπλῶς τοῦ θεάτρου, τῇ βοθηεῖα ἐνὸς ὑποδεκαμέτρου.

στ) Τὸ ζήτημα δὲν ἐπανεισήχθη εἰς τὴν ὀλομέλειαν τοῦ Συμβουλίου, διότι ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Διεύθυνσις Ἀναστηλώσεως, βασιθεῖσα εἰς τὴν κατηγορηματικὴν γνώμην τοῦ κλιμακίου καὶ τὰς προκαταρκτικῶς γενομένας συζητήσεις εἰς τὸ Συμβούλιον, προέβη εἰς τὴν καθάρισιν τοῦ ἀνακατασκευασθέντος μέρους. Ἦδη, τὸ Συμβούλιον ἐπελήφθη τῆς ὑποθέσεως καὶ ὁμοφώνως ἐνέκρινε τὴν γενομένην καθάρισιν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι εἰς τὴν ὅλην διαχείρισιν τοῦ θέματος οὐδεμία ἀπολύτως ὑποχώρησις ἔγινεν ἐναντι οἰουδήποτε καὶ ὅτι αἱ γενομέναι ἐνέργειαι ἐβασίσθησαν ἐπὶ κρίσεων σαφῶς καὶ συγκεκριμένως ἠτιολογημένων.

Ἐπιπροσθέτως ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς γενομένης ἀνακατασκευῆς τῆς κιονοστοιχίας ὡς ἑδοκιμῆς, δὲν εὐσταθεῖ οὔτε ἐπιστημονικῶς, ἀλλ' οὔτε καὶ ἄλλως. Πολὺ περισσότερον δὲν εὐσταθεῖ ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων δοθεῖσα αἰτιολόγησις τοῦ χαρακτηρισμοῦ τούτου ὡς ἀποσκοποῦντος εἰς τὴν ἄμβλυσιν τῆς δῆθεν κακῆς ἐντυπώσεως, τῆς προκληθείσης ἐκ τῆς καθαιρέσεως τῆς κιονοστοιχίας. Κακὴ ἐντύπωσις ἀσφαλῶς θὰ ἐδημιουργεῖτο ἐὰν διετηρεῖτο εἰς τὴν θέσιν του τὸ ἀνακατασκευασθὲν μέρος καὶ πρὸ πάντων ἐὰν ἐπηυξάνοντο, ὡς ὑπῆρχε πρόθεσις, αἱ νέα κατασκευαία».

ΠΡΟΕΚΛΗΘΗΣΑΝ ΟΝΤΩΣ
ΑΝΕΠΑΝΟΡΘΩΤΟΙ ΖΗΜΙΑΙ ΚΑΤΑ ΤΑΣ
ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ;

Τὰ δύο κείμενα πού ἀναδημοσιεύουμε στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου ἀπὸ τὴν «Καθημερινή» 29 Δεκεμβρίου 1964, τοῦ Πατρόκλου Καραντινοῦ καὶ τοῦ Νικολάου Κοντολέοντος, εἶναι λίγα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν δημοσιευμάτων στὶς ἐφημερίδες τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1964 καὶ ὁλόκληρου τοῦ 1965, γιὰ τὸ «Ζήτημα τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως» (*Ἡ περιπέτεια τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας*, ὁ.π. 150-159), πού ξέσπασε μόλις ὁ τότε Ὑφυπουργὸς Προεδρίας ἔθεσε σὲ διαθεσιμότητα, μὲ πράξη τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, τὸν Διευθυντὴ Ἀναστηλώσεως Εὐστάθιο Στίκα. Τὸ ζήτημα πῆρε ἀμέσως πολιτικὴ χροιά καὶ ξέφυγε ἀπὸ τὸν σωστὸ δρόμο του, πού ἦταν ἡ ἐπιστημονικὴ κριτικὴ τῶν ἀναστηλώσεων στὴν Ἑλλάδα.

« Ἀξιότιμε κύριε Διευθυντά,

Εἰς καθημερινὰς ἐφημερίδας τῆς 25ης Δεκεμβρίου ἐ.ἔ. ἐδημοσιεύθη ἡ εἶδησις περὶ ἐξαμήνου διαθεσιμότητος τοῦ Διευθυντοῦ τῶν Ἀναστηλώσεων κ. Εὐστ. Στίκα διὰ διαφόρους λόγους, εἰς τῶν ὁποίων, ὅστις καὶ μὲ ἀναγκάζει νὰ γράψω τὴν παροῦσαν, εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Ὑφυπουργοῦ τῆς Προεδρίας Κυβερνήσεως καὶ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου υἱοθέτησις καταγγελιῶν, κατὰ τὰς ὁποίας ἄναστηλώσεις εἰς ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα ἔχουν ἐπιφέρει ἀνεπανορθώτους ζημίας αἱ ὁποῖαι ὑπερβάλλουν τὰς δυσμενεῖς ἐπιδράσεις χιλιετηρίδων. Οἱ κακὲς συνέπειες θὰ ἐξαφανισθοῦν μόνον ὅταν ἐξαφανισθῇ καὶ τὸ μνημεῖον. Μεταξὺ τῶν ἑθμάτων τῆς ἐγκληματικῆς αὐτῆς ἀμελείας ὑπῆρξαν, ὡς χαρακτηριστικῶς σημειώνεται, ὁ ναὸς τῆς Ἀφαιίας εἰς τὴν Αἴγινα, ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος εἰς τὸ Σούνιον, τὸ Ὁδεῖον Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου, ἡ Μονὴ τοῦ ὁσίου Λουκᾶ κ.π.ἄ.

Αἱ καταγγελίαι αὗται υἱοθετοῦμεναι ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως τῆς Ἑλλάδος ἐν ἐπισήμῳ αὐτῆς πράξει, δημιουργοῦσιν ἄκρως σοβαρὸν ζήτημα, οὐχὶ δὲ μόνον Ἑλληνικόν. Τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ἀποτελοῦν τὸν μέγιστον θησαυρὸν τῆς πνευματικῆς κληρονομίας τοῦ Ἔθνους

ἡμῶν, ἣτις εἶναι κύριον πνευματικὸν ἀγαθὸν καὶ ὀλοκλήρου τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Ἡ ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως ἀποδοχὴ τῶν καταγγελιῶν, ὅτι τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος καταστρέφονται ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων αὐτῆς ὑπηρεσιῶν περισσότερον ἢ ὅσον κατεστράφησαν ταῦτα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν διαρρυσασῶν χιλιετηρίδων, εἶναι εὐλογον νὰ ἐμβάλη εἰς ζωηρὰν ἀνησυχίαν ὄχι μόνον τὴν Ἑλληνικὴν ἀλλὰ καὶ τὴν διεθνῆ κοινὴν γνώμην τὴν ἐνδιαφερομένην διὰ τὰ πνευματικὰ ζητήματα.

Ἀναλογιζόμενος τὴν βαρυτάτην εὐθύνην μου διὰ τὰς ἑκαταστοφὰς ταύτας, ἀφ' οὗ ὀλόκληρος ἡ ἐπιστημονικὴ μου σταδιοδρομία εἶναι κυριώτατα συνδεδεμένη μετὰ τὸ ἔργον τῶν ἀναστηλώσεων, θεωρῶ ὑποχρέωσίν μου νὰ προβῶ δημοσίᾳ εἰς ὠρισμένας ἀνακοινώσεις, συντομώτατα δέ, διότι ἐκάστη τῶν γενομένων ἀναστηλώσεων ἀπαιτεῖ ἰδιαιτέραν μακροτάτην πραγματείαν, μὴ δυναμένην ν' ἀντικατασταθῇ δι' ἑνὸς προχείρου αἰσθητικοῦ ἀφορισμοῦ.

1) Τὸ ἔργον τῶν ἀναστηλώσεων ἤρχισεν εἰς τὴν Ἑλλάδα εὐθύς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, μετὰ πρῶτον σκοπὸν τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τῆς οἰκτρᾶς ὄψεως, τὴν ὁποίαν παρουσίαζον ταῦτα κατὰ τὴν λῆξιν τοῦ ἀγῶνος. Ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης εἶναι τὸ χαρακτηριστικώτατον καὶ πρῶτον παράδειγμα μιᾶς πραγματικῆς ἀναστηλώσεως γενομένης τὸ 1835.

2) Οἱ ἀφ' ἑαυτῶν προβληθέντες σκοποὶ τῶν ἀναστηλώσεων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἦσαν ἢ κατὰ τὸ δυνατόν ἀπελευθέρωσις τοῦ μνημείου ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρων προσθηκῶν, ὅσαι ἠλλοίωνον ἢ ἠμπόδιζον τὴν θέαν καὶ μελέτην αὐτοῦ, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἡ στερέωσις καὶ ἡ συντήρησις του.

3) Αἱ νεώτεροι προσθηκαὶ ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε ἐπιλαμβανομένων τῆς ἀναστηλώσεως τῶν μνημείων ἐξεκίνουν κατὰ κύριον λόγον ἐκ τῶν ἀναγκῶν τῆς στερεώσεως καὶ τῆς συντηρήσεως, τὰς ὁποίας ἐσκόπουσαν νὰ ἐξυπηρετήσουν.

4) Εἰς ὅσας περιστάσεις ἦτο ἀνάγκη, πρὸς ἀποκατάστασιν πληρύτερας ὄψεως τοῦ μνημείου, νὰ συμπληρωθῶσιν ἐλλείποντα τμήματα αὐτοῦ, ἢ ἀποκατάστασις αὕτη οὐδέποτε ἠλλοίωνον τὴν ὄψιν τοῦ μνημείου, καταβαλλομένης μόνον προσπαθείας ἵνα τὸ ἀρχαῖον μνημεῖον μὴ ὀμιλῇ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὴν νεφελώδη γλῶσσαν τοῦ ἀδιαγνώστου ἐρειπίου.

5) Ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου καὶ μὲ τὴν βαθυτέραν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας τέχνης τὴν ὁποίαν ἐπέτυχεν ἡ σύγχρονος ἀρχαιολογία αἰ ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι ἔλαβον οὕτως μίαν σημαντικὴν ἀνάπτυξιν, τὴν ὁποίαν δὲν παρέλειψε νὰ ἐξάρῃ δεόντως καὶ μὲ τὸν ἐπισημότερον τρόπον τὸ διεθνὲς κοινὸν τῶν εἰδικῶν.

6) Χωρὶς οὐδὲν νὰ ἐπιθυμῶ νὰ μειώσω τὴν ἰδικήν μου εὐθύνην διὰ τὰς ἀναστηλώσεις, εἶναι ἀνάγκη νὰ τονισθῇ, ὅτι οὐδεμία ἀναστηλωτικὴ ἐργασία ἔχει γίνεαι ἄνευ τῆς ἐγκρίσεως τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου καὶ τοῦ ἐκάστοτε Ὑπουργοῦ, καθόσον δὲ γνωρίζω, τὸ αὐτὸ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον νὰ γίνεται.

7) Ἡ ὑπὸ τοῦ διαδόχου μου ἀκολουθουμένη μέθοδος τῶν ἀναστηλώσεων εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὑπ' ἐμοῦ ἐπὶ ἡμισυ σχεδὸν αἰῶνα ἀκολουθηθεῖσα, πολλὰ δὲ τῶν ἐν τῇ δημοσιεύσει τῶν ἐφημερίδων ἀναγγραφομένων ἐργασιῶν ἐγένοντο κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τὴν ἰδικήν μου ἀκόμη διεύθυνσιν, ὡς π.χ. τῆς Ἀφαίας, τοῦ Σουνίου, τοῦ ὁσ. Λουκᾶ κλπ.

Εἶναι φανερόν, κατόπιν τῶν λεχθέντων, ὅτι ἡ υἰοθέτησις ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως τῶν κατὰ τῶν ἀναστηλώσεων καταγγελιῶν ἀποτελεῖ κυρίως καταδίκην τῆς ἀπὸ μακροῦ ἐφαρμοζομένης μεθόδου.

Ἄλλὰ, παρὰ τὸν βαθύτατον σεβασμὸν μου πρὸς τὸ ὑπουργικὸν ἀξίωμα, εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ εἶπω ὅτι ἡ ἀτομικὴ γνώμη τοῦ Ὑπουργοῦ — ἀνεξαρτήτως προσώπου — δὲν εἶναι τὸ ἀρμόδιον δικαστήριον διὰ τὴν τοιαύτην καταδίκην.

Τὸ πλανᾶσθαι εἶναι βεβαίως ἀνθρώπινον καὶ εἶναι δυνατὸν ἡ μέθοδος τὴν ὁποίαν ἠκολούθησα ἢ ἀνέπτυξα, μέθοδος ἀπολύτου σεβασμοῦ τοῦ μνημείου, ὁμοία δὲ ἀλλὰ πολὺ συντηρητικωτέρα τῆς ἐφαρμοζομένης ἐν Ἰταλίᾳ καὶ πανταχοῦ τοῦ κόσμου, νὰ μὴ εἶναι ἡ ὀρθή. Ἄλλ' εἶναι τοσοῦτον μεγάλης σημασίας τὸ ἀνακῦπτον πρόβλημα, ὥστε εἶναι ἀνεπίτρεπτον νὰ λαμβάνωνται ἐπ' αὐτοῦ ἀποφάσεις ἐν τοσαύτῃ σπουδῇ. Εἶναι ἀνάγκη προηγουμένως νὰ ἀκουσθῶσι καὶ νὰ ἐξονυχισθῶσι αἱ γνῶμαι τῶν δυναμένων νὰ ἔχουν λόγον ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ μόνον μετὰ σοβαρὰν καὶ ἐμπερίστατον συζήτησιν ἐν τῇ ὁποίᾳ ἕκαστος θ' ἀναλάβῃ τὰς εὐθύνas του, νὰ ληφθῶσι ἀποφάσεις τόσον θεμελιώδους σημασίας.

Αἱ ἀναφερόμεναι καταγγελίαι, προτοῦ ἀποτελέσουν τὴν δικαιολογίαν τῆς καταδίκης τῆς παρ' ἡμῖν καὶ πανταχοῦ τοῦ πολιτι-

σμένου κόσμου εφαρμοζομένης μεθόδου αναστηλώσεων, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐλεγχθῶσιν ἀρμοδίως.

Υ.Γ.: Ἐγραψα τὴν ἀνωτέρω ἐπιστολὴν ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι ἡ σοβαρότης τῶν καταγγελιῶν δὲν εἶναι τόση ὅση ἡ τῆς ἀναφερομένης ὅτι τὸ Καθολικὸν τῆς Ν. Μονῆς Χίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἐγένοντο ἐργασίαι στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν εἶναι... ἐτοιμόρροπον ἢ ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναξιώτισσας ἐβλάβη ἀνεπανορθώτως διὰ τῆς ἀντικαταστάσεως μερικῶν ἐφθαρμένων 'γαλλικῶν' κεραμίδων τῆς στέγης δι' ἄλλων 'βυζαντινοῦ' τύπου πρὸς παρεμπόδισιν τῆς εἰσροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων καὶ ἄλλων ὁμοίων».

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιίας. Διακρίνονται τὰ σιδερένια στεφάνια γιὰ τὴν προσωρινὴν στερέωση τῶν κιόνων (φωτ. DAI Athen).

Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ

Τὸ κείμενο τοῦ Πατρόκλου Καραντινοῦ, κοσμήτορα τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης τὴν ἐποχὴ πού γράφτηκε, δημοσιεύτηκε στίς 3 Ἰανουαρίου 1965 στὴν ἐφημερίδα «Τὸ Βῆμα».

Ἡ προστασία καὶ ἡ διαφύλαξη τῶν ἀρχαίων μνημείων μας, πού μαρτυροῦν τὴν δημιουργικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου στὴν μακροαίωνα ἱστορία του, τόσο ζωτικὴ ἀνάγκη γιὰ τὴν χώρα μας, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὁλόκληρο τὸν πολιτισμένο κόσμο, εἶναι μιὰ παλαιὰ καὶ μεγάλη ὑπόθεση, ἓνα μεγάλο ἐθνικὸ θέμα, πού δυστυχῶς δὲν βρῆκε, τόσα χρόνια, τὸν σωστό του δρόμο.

Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού ἀσχοληθήκαμε μὲ τὸ θέμα αὐτό. Καὶ πολὺ παλαιότερα ἀκόμα, ὅταν νεαροὶ τελειόφοιτοί τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς, ξεσηκωθήκαμε μὲ τὴν ἡγεσία τῶν δασκάλων μας, τοῦ Πικιώνη καὶ τοῦ Γάλλου Ἐμπράρ, γιὰ νὰ σωθῆ ἡ Ἀκρόπολη ἀπὸ τὴν καταστροφή μὲ τὴν ἀνέγερση ἀπέναντι ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου, Δικαστικοῦ Μεγάρου, ἐνὸς τεράστιου, ὅπως ἔδειχναν τὰ σχέδια, βάρβαρου καὶ κούφιου ἔργου. Ἀπὸ τότε πολλὲς φορὲς μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ἀντιδράσουμε σὲ ἀνάλογες καταστρεπτικὲς γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους ἐνέργειες, τίς περισσότερες, δυστυχῶς, φορὲς χωρὶς ἀποτέλεσμα.

Εἶναι μιὰ ἱστορία πού ἐλπίζω σύντομα νὰ μᾶς δοθῆ ἡ εὐκαιρία διεξοδικώτερα νὰ ἀναπτύξουμε (καθὼς καὶ τὸ θέμα τῶν Μουσείων στὴν χώρα μας), ὅπου βλέπει κανεὶς μὲ λύπη του τὴν ἄκρα σιωπὴ καὶ ἀδράνεια τῶν ὑπευθύνων πού εἶναι ἐντεταλμένοι γιὰ τὴν διαφύλαξη τῶν μνημείων μας, σιωπὴ πού ταράζεται μὲ τὴν μοναδικὴ σχεδὸν φωνὴ διαμαρτυρίας, τὴν φωνὴ μας, τὴν φωνὴ τῶν ἀρχιτεκτόνων, πού εἶτε σὰν ἄτομα, εἶτε σὰν τάξεις πνευματικῶν στελεχῶν τῆς κοινωνίας μὲ συνείδηση εὐθύνης, διαμαρτυρηθήκαμε πάντοτε γιὰ τὴν καταστροφή τῆς μεγάλης κληρονομιάς τῶν πατέρων μας, καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν καταστροφή τῆς θαυμάσιας καὶ εὐλογημένης αὐτῆς γῆς πού ζοῦμε.

Εἰδικώτερα γιὰ τὸ θέμα τῶν ἀναστηλώσεων καὶ τῶν ἀνακατασκευῶν τῶν ἀρχαίων μας μνημείων γράψαμε πρὶν ἀρκετὰ χρόνια ἓνα ἄρθρο στὴν «Ἀρχιτεκτονική», στὸ ὁποῖο τονίσαμε τὸ μεγάλο κίνδυνο

τῆς καταστροφῆς τους, ἀπὸ ἀνάλογες ἀπαράδεκτες κατὰ τὴν γνώμη μας ἐπεμβάσεις. Ἐγγραφα τότε: «Ὁ ἄνθρωπος ἀντικρύζοντας τὸ παρὸν καὶ σχεδιάζοντας τὸ μέλλον, ἔχει ἀνάγκη τὶς περισσότερες φορὲς νὰ ξεκινήσῃ ἀπὸ τὸ παρελθόν, γιὰ νὰ χαράξῃ τὴν πορεία του καὶ νὰ στερεώσῃ τὸ σκελετὸ τῆς ἐρευνητικῆς καὶ ἀνήσυχης σκέψης του. Ἡ προστασία καὶ ἡ ἀξιοποίηση τῶν ἱστορικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν εἶναι ἀπὸ τὶς κυριώτερες φροντίδες κάθε πολιτισμένης χώρας, ἰδιαίτερα δὲ γιὰ τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν μακραίωνη καὶ πολυτάραχη ἱστορία της, τὸ θέμα αὐτὸ παίρνει σὲ ἔκταση καὶ σοβαρότητα ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία».

Στὸ σταυροδρόμι αὐτὸ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης μεγάλοι πολιτισμοὶ ἄνθησαν καὶ ἄφησαν πλῆθος μνημείων. Εἶναι ἡ μεγάλη κληρονομιά τῆς χώρας μας, ποὺ παιδεύτηκε, ἀγωνίσθηκε καὶ δημιούργησε ἔργα ὑψηλά, κληρονομιά ποὺ δείχνει τὸ δρόμο μιᾶς ζωντανῆς καὶ δημιουργικῆς πορείας.

Ὅλα αὐτὰ τὰ σημαντικὰ γεγονότα πρέπει νὰ συνδεθοῦν μὲ τὴν σύγχρονη ζωὴ μας, νὰ τὴν πλουτίσουν καὶ νὰ τὴν διδάξουν, γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ζωντανὴ ἐκείνη συνέχεια, ἡ ὁποία δημιουργεῖ μὲ τοὺς ἀπαραίτητους μετασχηματισμοὺς καὶ ἐξελίξεις τὴν ἀληθινὴ παράδοση ἐνὸς ἔθνους καὶ καθορίζει τὰ κύρια καὶ ιδιότυπα χαρακτηριστικὰ του.

Τὸ θέμα τῆς προστασίας καὶ ἀξιοποίησης τοῦ ἱστορικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ μας παρελθόντος πρέπει νὰ καλύπτῃ ἓνα μεγάλο τομὲα τῆς σύγχρονης μας παιδείας. Εἶναι ἓνα δύσκολο θέμα. Πολλὰ πράγματα πρέπει νὰ συζητηθοῦν, γιὰτὶ νομίζω πῶς μιὰ μεγάλη σύγχυση μᾶς κατέχει.

Εἰδικώτερα γιὰ τὰ καλλιτεχνικὰ ἔργα καὶ τὰ μνημεῖα περασμένων ἐποχῶν θὰ πρέπει νὰ καθορίσουμε τὴν θέση τους μέσα στὴν σύγχρονη ζωὴ. Εἶναι νεκρὰ κατάλοιπα πολιτισμῶν ποὺ πέρασαν ἢ ζωντανὰ στοιχεῖα ποὺ πλουτίζουν τὴν ζωὴ καὶ τὴν μορφή τῶν πόλεων μας μὲ τὴν γόνιμη πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ τους ἀκτινοβολία;

Πολλοὶ πιστεύουν τὸ πρῶτο κι' αὐτὸ στάθηκε ἀφορμὴ νὰ καταστραφοῦν πολλὰ ἀξιόλογα μνημεῖα μὲ τὴν δικαιολογία ὅτι ἐμποδίζουν τὴν ἐξέλιξη τῶν πόλεων ἢ ὅτι εἶναι περιττὸ νὰ ἀσχολούμεθα μὲ τὴν διατήρησή τους. Δὲν μπόρεσαν νὰ καταλάβουν ὅτι ἱστορία καὶ τέχνη εἶναι μεγάλα κεφάλαια γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὴν διαμόρφωση τῶν

πόλεων και ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀντιδικία τοῦ σήμερα μὲ τὸ χθές, ἀλλὰ συνθετική συνέχεια ἐνὸς ταιριασμένου, ἀκόμα και στίς ἀντιθέσεις του, πάντοτε ἐν ἐξελίξει ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ ὅπως εἶναι μία πόλη.

Καὶ ἄλλοι ὅμως ποὺ πιστεύουν στὴν προστασία καὶ ἀξιοποίηση τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν τῶν περασμένων, φθάνουν καὶ αὐτοὶ τίς περισσότερες φορές στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, γιατί νομίζουν ὅτι ἀξιοποίηση εἶναι ἡ παράνομη συμπλήρωση-ἀνακατασκευὴ ἢ ἕνας δῆθεν ἐξωραϊσμός (ἀπαράδεκτη ἐμπορεία πνευματικῶν ἀξιών, φτηνὸ τουριστικὸ πνεῦμα) τοῦ ἔχουν σὰν ἀποτέλεσμα τὴν καλλιτεχνική καὶ ἱστορική παραμόρφωσή τους, ἀφοῦ μὲ τίς ἐπεμβάσεις αὐτὲς παύουν νὰ εἶναι τὰ αὐθεντικά καὶ σεβάσμια μνημεῖα τῶν ἐποχῶν ποὺ τὰ δημιούργησαν.

Ἡ ἐπίγνωση τῆς μεγάλης σημασίας ποὺ ἔχει γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνική μας κληρονομιά, ἐπιβάλλουν τὴν διαφύλαξή της καὶ τὴν προστασία της ἀπὸ κάθε κακοποίηση.

Ἐνα ἀρχαῖο μνημεῖο εἶναι μιὰ ἔντονη ἔκφραση ζωῆς τῆς ἐποχῆς ποὺ τὸ δημιούργησε, τοῦ χρόνου ποὺ πέρασε καὶ τῶν γεγονότων ποὺ ἔζησε στοὺς αἰῶνες ποὺ ὑπάρχει. Δὲν εἶναι ἕνα οὐδέτερον ἀντικείμενο ποὺ ξαναγίνεται, ἀλλὰ μιὰ μορφή μὲ συμπυκνωμένα ἔννοια μακρᾶς καὶ πλούσιας ζωῆς, ποὺ δὲν ξαναζιέται. Πῶς λοιπὸν μποροῦμε ἐμεῖς νὰ τὰ ξαναχτίσουμε χωρὶς τὴν θερμοουργὸ πνοή ποὺ τὰ δημιούργησε, χωρὶς ἱστορία, χωρὶς χρόνο; Ἀλλὰ καὶ γιὰ ποιὸ λόγο;

Τί νόημα ἔχει νὰ χτίζουμε καινούργια τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, παραμορφώνοντας τὰ ἐρείπιά τους, ποὺ εἶναι μιὰ ἀναμφισβήτητη ἱστορική καὶ καλλιτεχνική πραγματικότης, γιὰ νὰ τὰ ἀντικαταστήσουμε μὲ τὰ ψυχρὰ καὶ κενὰ ὁμοιώματά τους;

Ἐχουμε τόσο σύγχρονα ζωτικὰ προβλήματα νὰ ἀντιμετωπίσουμε, ὥστε δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐξαντλοῦμε τὴν δραστηριότητά μας σὲ ἔργα χωρὶς περιεχόμενο. Ἀλλωστε διαθέτουμε σήμερα τόσα μέσα (μουσεῖα, βιβλία, σχέδια, προπλάσματα) γιὰ νὰ μελετήσουμε καὶ νὰ ὀραματισθοῦμε τοὺς ἀρχαίους αὐτοὺς πολιτισμοὺς μὲ βάση τὰ αὐθεντικά στοιχεῖα τους, ἄλλοτε καλὰ διατηρημένα, ἄλλοτε ἐρείπια, χωρὶς τὸ ἐνδιάμεσο ξερῶν κατασκευῶν καὶ ἀνούσιων σκηνογραφιῶν.

Μετά την γενική αὐτὴ θεώρηση τοῦ θέματος ἄς ξανάρθουμε στὴν τελευταία ἐνέργεια τοῦ κ. ὑφυπουργοῦ Προεδρίας Κυβερνήσεως ποὺ ἀφορᾷ τὸ ἔργο τῆς Δ)σεως Ἀναστηλώσεων. Καλεῖται ὁ ὑπεύθυνος δ)ντῆς Ἀναστηλώσεων νὰ δώσῃ λόγο τῶν πράξεών του καὶ πρέπει νὰ δώσῃ, γιατί ἀναμφισβήτητα δὲν ἀντιμετωπίσθηκε μὲ τὴν ἀπαιτουμένη σοβαρότητα καὶ ἐπιστημονικὴ μελέτη τὸ σύνθετο καὶ εὐαίσθητο θέμα τῶν ἀναστηλώσεων τῶν ἀρχαίων μνημείων, ποὺ προχώρησε πολλὰς φορὰς σὲ ἀνακατασκευὰς καὶ ἀπαράδεκτες προσθῆκες, ποὺ ἀποτελοῦν κατὰ τὴν γνώμη μας ὄχι διαφύλαξη, ἀλλὰ βιασμὸ καὶ παραμόρφωση τῶν μνημείων καὶ παραποίηση τῆς ἱστορίας. Ἡ ἐνέργεια λοιπὸν τοῦ κ. ὑφυπουργοῦ ἦταν ἀπαραίτητη καὶ κατεπεύγουσα γιατί κάποτε πρέπει νὰ καταλάβουν οἱ ἀρμόδιοι (ὅσοι φυσικὰ δὲν τὸ ἔχουν ἀντιληφθῆ), ἰδίως οἱ κατέχοντες ἀνώτερες καὶ ἀνώτατες θέσεις, στελέχη τοῦ κρατικοῦ ὀργανισμοῦ, τὶς ἐπηυξημένες εὐθύνες τους, καὶ οἱ ὅποιοι μέχρι σήμερα ἀνεξέλεγκτα ἐνεργοῦν μὲ τὴν παρουσία Συμβουλίων τὰ ὅποια, ἐνῶ ὀφείλουν νὰ εἶναι ὑπεύθυνα σώματα ἐποπτείας καὶ ἐλέγχου, ἔχουν καταντήσει ἄβουλα ὄργανά τους.

Πιστεύουμε λοιπὸν ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰδικώτερη καὶ μεγάλη εὐθύνη τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεων μεγάλη εὐθύνη γιὰ τὴν καταστροφή τῶν μνημείων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων βαραίνει καὶ τὴν Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεων, καθὼς καὶ τὸ ἀρμόδιο νὰ ἐποπτεῦται καὶ ἐλέγχει Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, γιὰ τοὺς ἐξῆς κυρίως λόγους:

Πρῶτον: Γιὰ τὴν ἐγκριση μεγάλων καὶ πολλῶν προγραμμάτων ἀναστηλώσεων μνημείων χωρὶς σοβαρὰς ἐπιστημονικὰς μελέτες, χωρὶς κατάλληλη ὀργάνωση καὶ τὸ ἀπαιτούμενο εἰδικὸ ἀνώτερο καὶ κατώτερο τεχνικὸ προσωπικόν.

Δεύτερον: Ἐνέκρινε ἢ ἐπέτρεψε ἀπαράδεκτες ἀνακατασκευὰς ἀρχαίων μνημείων καί,

Τρίτον: Γιὰ τὴν ἔλλειψη ἐνεργητικῆς καὶ σθεναρῆς ἀντίδρασης σὲ πολλὰς ἀταίριαστες καὶ καταστρεπτικὰς γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους ἐπεμβάσεις, ποὺ μπορούμε νὰ χαρακτηρίσουμε σὰν μειωμένη συνείδηση εὐθύνης, ἂν ὄχι ἀδιαφορία.

Διάβασα ἀκόμα τὸ γράμμα τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ καὶ Καθηγητοῦ κ. Ἀ. Ὀρλάνδου ὁ ὁποῖος, ὑπερασπίζοντας τὰ ἔργα τῶν ἀναστηλώσεων καὶ ἀνακατασκευῶν τῶν μνημείων γιὰ τὰ ὅποια σὲ μεγάλο

βαθμό είναι υπεύθυνος, όπως άλλωστε με παρρησία αναγνωρίζει, ζητά αναλυτικά και υπεύθυνα στοιχεία που δίδονται από τις εκθέσεις που δημοσιεύθηκαν και που άσφαλως εύκολα μπορούν να συμπληρωθούν.

Με μεγάλη μου λύπη είμαι υποχρεωμένος να δηλώσω ότι ο 'Ακαδημαϊκός κ. 'Α. 'Ορλάνδος που υπήρξε και καθηγητής μου, εκτός από το γενικότερο επιστημονικό έργο του, το οποίο δεν έχω ειδικότερα την άρμοδιότητα να κρίνω υπεύθυνα, στους δύο μεγάλους τομείς της δραστηριότητάς του, δηλαδή στο θέμα των αναστηλώσεων των αρχαίων μνημείων και στο θέμα του έλέγχου των εκκλησιαστικών έργων (έπου στο τελευταίο, αναρμόδια, αναμίχθηκαν και αυτός και ο διάδοχός του) έχαραξε δρόμους έσφαλμένους και αναμφισβήτητα έβλαψε, όσο και αν ο ίδιος όμιλει για διεθνείς αναγνωρίσεις, οι όποιες ίσως να αναφέρονται σε ώρισμένα παραδείγματα και που όμως δεν μπορούν για μάς να αποτελέσουν ασφαλή τεκμήρια για τους έξής λόγους:

Το πρώτο και κύριο στοιχείο είναι ή θέση που πρέπει να πάρομε μπροστά σ' ένα μνημείο. Και αυτή είναι ο σεβασμός. 'Η προστασία του από την καταστροφή, ή διαφύλαξη της αύθεντικότητάς του και της άληθινής καλλιτεχνικής και ιστορικής του αξίας. Ουδέν πέραν αυτού. Ούτε βιασμούς, ούτε παραποιήσεις της ιστορίας, ούτε απaráδεκτες συμπληρώσεις που έφθασαν σε ώρισμένες περιπτώσεις στην εκ βάθρων σχεδόν ανακατασκευή τους. Στα αναμφισβήτητα αυτά γεγονότα θεμελιώνουμε την κρίση μας που καταδικάζει το πνεύμα των περισσότερων σημαντικών έργασιών αναστηλώσεως και τα αποτελέσματά τους.

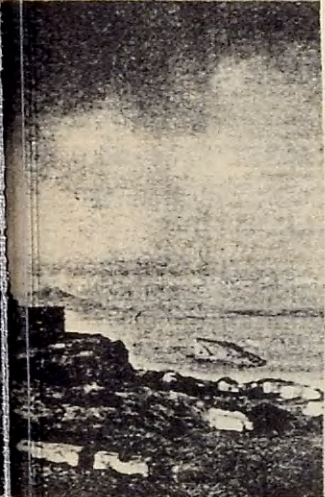
Σχετικά με το θέμα των αναστηλώσεων των αρχαίων μνημείων πολλά χρόνια είναι που αισθάνομαι την ανάγκη μιās ευρύτερης και δημόσιας συζήτησης μεταξύ άρμοδιών προσώπων, ώστε το ζωτικό και τεράστιας σημασίας για την χώρα μας αυτό θέμα να έξετασθῆ από κάθε πλευρά και να βρῆ την σωστή του λύση.

"Ένα Συνέδριο, ακόμα και σε διεθνή κλίμακα, θα ένδιέφερε πρώτα φυσικά έμάς αλλά και όλον τον πολιτισμένο κόσμο, που και αυτός έχει ανάλογα προβλήματα να αντιμετώπιση και ιδιαίτερα ένδιαφέρεται για την 'Ελλάδα και τα μνημεία της και την θεωρεί σαν ένα κέντρο πολιτισμού παγκόσμιας άκτινοβολίας.

Σ ΑΠΟΚΡΥΨΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΚΟΙΝΟΝ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΗΗΜΕΙΩΝ ΜΑΣ ΠΡΟΦΗΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΝ

από τόν ἐλεύθερον ἔλεγχον τῆς «ἀνακατασκευῆς» τῆς Στοῆς Ἰαττάλου, εἰς τὴν πλήρη ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἔθνους μας, — Ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἢ κατάργησις τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπισημειῶν ἀρχαιολόγων μὲ τὰ Πανεπιστήμια.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ » Κ. Μ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΤΩΝ

Ἡ παλαιστρα τῆς Ὀλυμπίας.

(Σούνιον)

ἀπὸ τὸν ἐπὶ τὸν ἔλεγχον ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἔθνους μας, — Ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἢ κατάργησις τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπισημειῶν ἀρχαιολόγων μὲ τὰ Πανεπιστήμια.

σπερ εἴπερ ἐπὶ τὸν ἔλεγχον ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἔθνους μας, — Ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἢ κατάργησις τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπισημειῶν ἀρχαιολόγων μὲ τὰ Πανεπιστήμια.

Μετὰ τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐπιφανείας τῆς ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἔθνους μας, — Ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἢ κατάργησις τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπισημειῶν ἀρχαιολόγων μὲ τὰ Πανεπιστήμια.

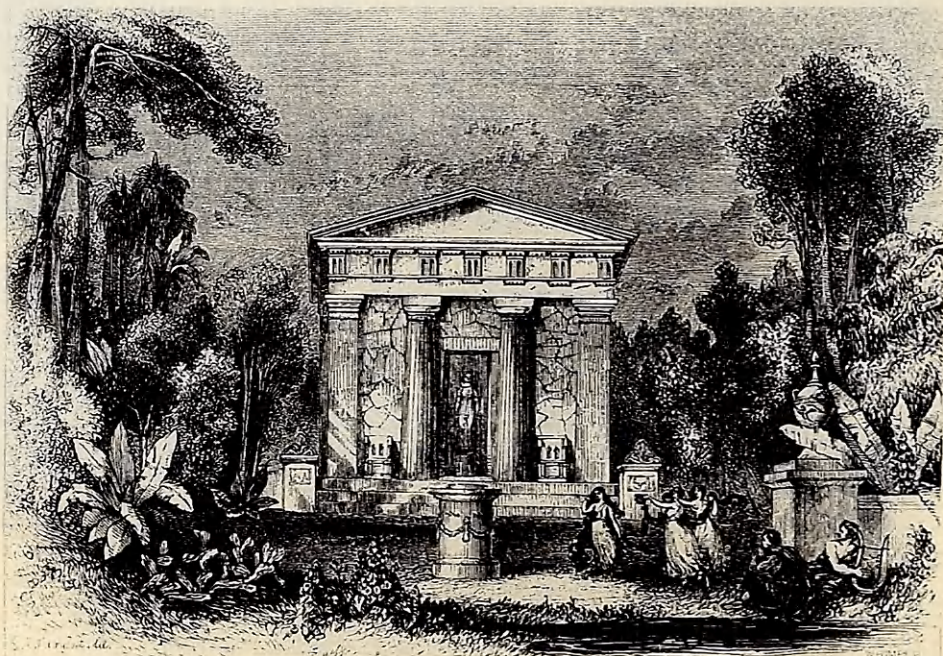
Ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἢ κατάργησις τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπισημειῶν ἀρχαιολόγων μὲ τὰ Πανεπιστήμια.

Οἱ μελλοντικοὶ κίνδυνοι

Ὁ τρόπος τῆς ἐξήγησης τῶν φαινομένων ἀνακατασκευῆς ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἔθνους μας, — Ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἢ κατάργησις τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπισημειῶν ἀρχαιολόγων μὲ τὰ Πανεπιστήμια.

Τελειώνοντας τὸ σύντομο αὐτὸ ἄρθρο θέλω καὶ πάλι νὰ τιμήσω τὴν προσπάθεια τοῦ ὑφυπουργοῦ Προεδρίας Κυβερνήσεως κ. Γ. Μυλωνᾶ γιὰ τὴν ἐξυγίανση τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεων καὶ νὰ τοῦ συστήσω ἐν συνεχείᾳ νὰ προχωρήσῃ σὲ μιὰ γενικώτερη καὶ εὐρύτερη ἀνασυγκρότηση τοῦ ὑπεύθυνου καὶ τεράστιας ἐθνικῆς σημασίας αὐτοῦ τομέα, δηλαδὴ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεων, ὄντας βέβαιος ὅτι θὰ ἔχῃ συμπαραστάτες στὸ ἀναδημιουργικὸ αὐτὸ ἔργο του, ὀλόκληρο τὸν πνευματικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ κόσμο τῆς χώρας.

Ἡ ρομαντικὴ ἄποψη τῶν θαυμασῶν τῶν ἀρχαίων μνημείων εἶχε πολλὰς μορφές. Ἐδῶ ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως στὸν Ραμνούντα σὲ φανταστικὴ ἀναπαράσταση, μέσα σὲ τροπικὴ βλάστηση ὅπου νεαρὲς γυναῖκες χορεύουν ὑπὸ τοὺς ἴκους λύρας. Ἡ ἐγκατάλειψη τῶν ἐρειπίων σπὴν τύχη τους καὶ στὰ στοιχεῖα τῆς φύσης εἶναι ἄλλη ρομαντικὴ ἄποψη. Τέτοια εἰκόνα τῶν ἐρειπίων τῆς Σπάρτης εἶδε ὁ Chateaubriand ὅταν τὰ ἐποκέφθηκε μὲ τὸν συνοδὸ του γενίτσαρο: «Nous étions les deux seuls hommes vivants au milieu de tant de morts illustres».

ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΕΡΕΙΠΙΑ

Τὸ κείμενο τοῦ Νικολάου Κοντολέοντος δημοσιεύτηκε σὲ δύο συνέχειες στὰ φύλλα τῆς 22 καὶ 23 Ἰανουαρίου 1965 τῆς ἡμερίδας «Ἡ Καθημερινή».

Ἡ ἀπὸ τῶν στηλῶν μερικῶν ἡμερίδων ἐκδηλωθεῖσα σφοδρὰ ἐπίθεσις ἐναντίον τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως δι' «ἀνεπανορθώτους καταστροφὰς» τῶν ἀναστηλουμένων ἀρχαίων θέτει πρὸς συζήτησιν ἓν μέγα θέμα νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ παιδείας.

Ὁ καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἄν. Ὀρλάνδος διὰ συντόμου ἐπιστολῆς του ἔθεσε τὸ πρόβλημα ἐπὶ τῆς ὀρθῆς πρὸς ἀπροκατάληπτον καὶ νηφάλιον συζήτησιν ὁδοῦ, ἀφοῦ περιέργως ἀνεφάνησαν ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῶν τελευταίων Χριστουγέννων ἐπικριταὶ ἐνὸς ἔργου συνδεομένου κυρίως μὲ ἐκεῖνον — ἔργου, τὸ ὁποῖον ἕως τῶρα ἐθεωρεῖτο γενικῶς ὡς ἀξία πάσης τιμῆς προφορὰ εἰς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν.

Ὁ συνδυασμὸς ὅμως τῆς ἐπιθέσεως καὶ πρὸς ψεγομένας ἐπίσης διοικητικὰς ἐνεργείας τοῦ σημερινοῦ διευθυντοῦ τῆς Ἀναστηλώσεως, ἐπιθέσεως δὲ γενομένης ἐν ἀμέσῳ συνεχεῖα καὶ ἐξ ἀφορμῆς ἐπισήμου κυβερνητικῆς πράξεως, συνέβαλεν εἰς τὴν δημιουργίαν θολῆς ἀτμοσφαιρας ἐντὸς τῆς ὁποίας τὸ εὐρὺ κοινὸν δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ διακρίνη τίνος ἀκριβῶς εἶδους καταστροφὰὶ ἐγένοντο εἰς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ ποῦ ὠφείλονται αὐταί. Ἡ σύγχυσις ἐγένινεν ἀκόμη μεγαλυτέρα ὅταν ἀνώνυμος «ἀρχαιολόγος» συνεσχέτισε τὰς «καταστροφὰς» ταύτας τῶν ἀρχαίων μνημείων ἀκόμη καὶ μὲ τὰς ἐκδηλωθείσας ἀντιρρήσεις ἐναντίον τῆς «ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως»! Βεβαίως ἡ ἀπάντησις ἐδόθη ἤδη ἰδιαιτέρως ἀποκαλυπτικὴ καὶ πειστικὴ.

Τὸ θέμα εἶναι πολὺπλοκον, τὸ μέγιστον δέ — τῷ ὄντι διεθνές — ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον παρουσιάζει, ἐπιβάλλει μίαν θεμελιώδη ἐπισκόπησιν, τὴν ὁποίαν νομίζω ὑποχρέωσίν μου νὰ ἐπιχειρήσω. Δυστυχῶς τὰ γραφέντα εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνυπόγραφοι κατακριτικαὶ γνῶμαι τῶν ἡμερίδων, ἐμφανιζόμεναι ὡς διαπιστώσεις, αἱ ὁποῖαι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα ἔχουν ἀνάγκην ἀποδείξεως, χωρὶς ἐπίσης νὰ παρέχουν ἀφετηρίαν συζητήσεως. Τὰ δημοσιευθέντα ἄρθρα τοῦ ἀρχιτέκτονος καθηγητοῦ κ. Π. Καραντινοῦ, ὡς καὶ αἱ

κρίσεις δύο ξένων καθηγητῶν ἐν παλαιῷ σχετικῶς ἄρθρῳ περιορίζονται εἰς γενικωτάτας κρίσεις ἢ ἐντυπώσεις ταξιδιωτικοῦ μᾶλλον χαρακτῆρος, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ποῖαι ἀρχαὶ τῆς αἰσθητικῆς ἢ τῆς ἀρχαιολογίας ἔχουν ἀγνοηθῆ κατὰ τὰ ἔργα τῆς Ἀναστηλώσεως. Περισσότερον συγκεκριμέναι εἶναι αἱ δημοσιευθεῖσαι ἐν τῷ Τύπῳ δύο ἐκθέσεις ἀρχαιολόγων περὶ τῶν ὁποίων, ἔχων ὑπ' ὄψιν τὴν τάξιν τῆς διοικητικῆς δεοντολογίας, ἀδυνατῶ νὰ ἀσχοληθῶ: ἀναφέρονται ὡς ἐκθέσεις ἐπὶ ἐκτελουμένων ἔργων. Ἀλλὰ κάθε τοιαύτη ἐκθεσις εἰς πᾶσαν δημοσίαν ὑπηρεσίαν ὑποβάλλεται εἰς τὸν προϊστάμενον καὶ τὸ ἀρμόδιον συμβούλιον πρὸς κρίσιν. Πρὶν ἢ ἐπισημως κριθῆ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελέσῃ ἀρκοῦντα λόγον καταδίκης. Καθ' ὅσον δὲ γνωρίζω ἐκ τῶν δημοσιευμάτων τῶν ἐφημερίδων, τοιαύτη κρίσις ἐπὶ τῶν δύο τούτων ἐκθέσεων τοῦ 1960 ἢ 1961 δὲν ἔχει ὑπάρξει· ὅπως δὴ ποτε ὅμως μοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ σημειώσω ὡς σύμπτωμα —δυστυχῶς ὄχι μεμονωμένον— ἀπαραδέκτου ἐπιστημονικῆς συμπεριφορᾶς τὸ γεγονός ὅτι εἷς νεοδιωρισμένος τότε ἐπιμελητῆς ἀρχαιοτήτων, ἀγνώστου δὲ ἐπιδόσεως εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἢ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐμφανίζεται ὡς τιμητῆς ἐργασίας γενομένης ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ὀρλάνδου καὶ δὴ μὲ τόσον ἀλαζονικὸν ὕφος!

Τοιουτοτρόπως προτιμῶ νὰ θέσω τὸ ζήτημα ἀπ' ἀρχῆς, διότι ὁ εἷς καὶ μόνος εἰς τὰ ἐπικριτικὰ ἄρθρα τεθεὶς κανὼν περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὰ ἀρχαῖα εἶναι αὐτονόητος, δὲν πιστεύω δὲ ὁ κ. Καραντινὸς νὰ ἔχη λόγους νὰ θεωρῆ τὴν Διεύθυνσιν Ἀναστηλώσεως ἀσεβοῦσαν πρὸς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Ὑποθέτω ὅτι ἡ δυσχέρεια τοῦ προβλήματος ἔγκειται μᾶλλον εἰς τὴν δυσκολίαν τοῦ ἀκριβοῦς καθορισμοῦ τῆς ἐννοίας τοῦ σεβασμοῦ τούτου καὶ τοῦ τρόπου ἐκδηλώσεώς του. Σεβασμοῦ ἐκδήλωσιν ἀποτελεῖ τὸ νὰ μὴ ἐγγίζωμεν ἀπολύτως ἐν ἱερὸν ἀντικείμενον θεωρούμενον ὡς «ταμπού» —τοῦτο δὲ εἶναι καὶ ἡ ἀρχική, πρωτόγονος ἐννοία τοῦ σεβασμοῦ—, ἀλλὰ σεβασμὸς εἶναι ἐπίσης ἐάν, ἀμβλυνομένης τῆς πρωτογόνου ἀντιλήψεως περὶ φθοροποιοῦ ἐπιδράσεως τοῦ ταμποῦ εἰς τὸν ἐγγίζοντα, λαμβάνωμεν μέτρα διὰ τὴν συντήρησιν καὶ διαφύλαξιν τοῦ ἱεροῦ ἀντικειμένου, ὅπως ἔκαμαν π.χ. οἱ ἀρχαῖοι εἰς τὸν ἐκ τοῦ κεραυνοῦ μόνον διασωθέντα ξύλινον κίονα τῆς οἰκίας τοῦ μυθικοῦ Οἰνομάου εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ὁ ὁποῖος πεπονηκῶς ὑπὸ τοῦ χρόνου ἀφ' ἐνὸς μὲν συνείχετο ὑπὸ δεσμῶν, ἀφ' ἐτέρου δὲ εἶχε προφυλαχθῆ

κάτωθι στεγάστρου, ὀρόφου, στηριζομένου εἰς τέσσαρας κίονας. Ὑπῆρχε λοιπὸν καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους ἢ συντήρησις καὶ στερέωσις τῶν ἀρχαίων μνημείων, μὲ μέσα δὲ ἐφαρμοζόμενα καὶ σήμερον.

Ὡς ἀπολύτως ἀπαράδεκτον ὄριον ἐπεμβάσεως εἰς τὰ διασωθέντα ἀρχαῖα κτίσματα χαρακτηρίζεται συνήθως ἡ ἀνακατασκευὴ αὐτῶν. Ὡς ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος στάσις μας εἶναι οὕτω ἡ ἀποχὴ ἀπὸ πάσης ἐπεμβάσεως εἰς τὸ ἀρχαῖον μνημεῖον ἐκλαμβανόμενον ὡς ταμπού.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς ἡ πληρεστέρα ἀνακατασκευὴ ἀρχαίου μνημείου δύναται ἴσως νὰ θεωρηθῇ ἡ περίπτωσις τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὴν ἐκ πυρκαϊᾶς καταστροφὴν τοῦ 1917. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν θὰ ἠδύνατο νὰ ἰσχύσῃ ἡ ἀνώνυμος καταγγελία ὅτι ἡ γενομένη ἐπέμβασις δὲν θὰ ἐξαλειφθῇ παρὰ μόνον ὅταν — ὃ μὴ γένοιτο! — καταστραφῇ καὶ τὸ μνημεῖον.

Ἀναφέρω τὸ παράδειγμα ὡς χαρακτηριστικὸν τῶν δύο ἀκραίων λύσεων: τῆς τοῦ μὴ μου ἄπτου! ἐρείπιου καὶ τῆς ριζικῆς ἐπεμβάσεως πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς. Πρὸς ἀποφυγὴν παρεξηγήσεως πρέπει νὰ σημειώσω ἀμέσως, ὅτι βεβαίως δὲν κατεστράφη τὸ σωθὲν ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς τμήμα τοῦ ναοῦ!

Προτιμῶ νὰ ἀποφύγω τὴν δικαιολογίαν τῆς δοθείσης λύσεως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου μὲ τὴν ἀναφορὰν εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ αὐτὴ ἀκριβῶς λύσις ἐχρησιμοποιήθη εὐρύτατα εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, ἔνθα ἀνακατεσκευάσθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν μορφῶν τὰ ἐκ τῶν βομβαρδισμῶν τοῦ τελευταίου πολέμου καταστραφέντα μεσαιωνικὰ καὶ νεώτερα μνημεῖα. Ἡ περίπτωσις τοῦ Ἀγίου Δημητρίου δεικνύει ἐναργέστατα τὸ ὑπάρχον δίλημμα.

Τὰ κατάλοιπα τῶν ἀρχαίων κτισμάτων εἶναι — ἢ πρέπει νὰ εἶναι δι' ἡμᾶς — Ἐρείπια ἢ Μνημεῖα; Διότι ἐν τελικῇ ἀναλύσει τὸ πρόβλημα μεταφέρεται εἰς τὴν ἐκλογὴν μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν λύσεων. Ἀκούω ἀμέσως τὰς ἀντιρρήσεις ὑπὲρ μέσης λύσεως, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν διασάφησιν τῶν δύο αὐτῶν ἐνοιῶν.

Ἡ διαφορὰ εἶναι οὐσιώδης. Τὸ ἐρείπιον μᾶς μεταφέρει ἀμέσως εἰς μίαν παρωχημένη ἐποχὴν, μᾶς συνειδητοποιεῖ τὴν ἀπόστασιν ἣτις χωρίζει τὸ ἐρείπιον ἀπὸ τὸν θεατὴν του, ἀλλ' ἡ συγκίνησις τὴν ὁποῖαν δημιουργεῖ προέρχεται ὄχι ἐκ τῶν μορφῶν τῆς τέχνης τὰς ὁποίας ἤθελε νὰ ἐκφράσῃ ὁ δημιουργὸς του, ἀλλ' ἐκ τῆς σημερινῆς

του μορφῆς, ἥτις εἶναι ἡ συνισταμένη τῶν ὑπολειμμάτων τῆς παλαιᾶς καὶ τῶν ἐπεμβάσεων τοῦ χρόνου, τῶν ἀνθρώπων, συνηθέστατα δὲ καὶ τῆς βλαστήσεως, ὀργιαστικῆς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἡ ὁποία τὸ ἀποκρύπτει. Τὸ αἰσθητικὸν «μῆνυμα» τοῦ ἐρειπίου τὸ καθορίζει ὁ θεατῆς καὶ ὄχι ὁ κατασκευαστῆς του.

Ἐναντιθέτως ἡ ἔννοια τοῦ μνημείου, τοῦ ἐρειπίου δηλαδὴ τὸ ὁποῖον διὰ τῆς ἐπεμβάσεως, ἤτοι τῆς ἀναστηλώσεως, ἐπιζητοῦμεν νὰ προβληθῆ ὡς μνημεῖον, συνίσταται εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἀμεσωτέραν ἐπικοινωνίαν τοῦ θεατοῦ πρὸς τὸ παλαιὸν ἀρχιτεκτόνημα ὃχι ὅπως τὸ παρεμόρφωσαν αἱ χιλιετηρίδες, ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ φύσις, ἀλλ' ὅπως τὸ ἐτελείωσεν ὁ δημιουργὸς του· βλέποντες τὸ ἀρχαῖον κτίσμα ὡς μνημεῖο προσπαθοῦμεν — ὁ καθείς μὲ τὰς πνευματικὰς του δυνάμεις — νὰ συγκινηθῶμεν ἀπὸ τὸν «κόσμον» τὸν ὁποῖον ἐξέφρασε δι' αὐτοῦ ὁ τεχνίτης καὶ ἡ ἐποχὴ του ὑπερνικωμένων τῶν αἰσθητικῶν ἀξιῶν τοῦ ἐρειπίου.

Ὅτε ἤρχισαν νὰ ἀποκαλύπτωνται εἰς τοὺς ταξιδιώτας τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἐξῆς τὰ ἐρείπια τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἦτο φυσικὸν νὰ ἐξαρθῆ ἡ γοητεία τοῦ ἐρειπίου, ὅπερ ἐπροβάλλετο μέσα ἀπὸ τὴν φύσιν ὡς ἀπτή ἀπόδειξις τῆς πραγματικότητος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὁ ὁποῖος ἐθεωρεῖτο χωριζόμενος διὰ μυθικῆς σχεδὸν ἀποστάσεως ἀπὸ τὸν σύγχρονον.

Δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ εἰς τὸ βάθος τῆς σκέψεως τῶν κατακριτῶν τῶν ἀναστηλώσεων νὰ ἐπιζῆ ἔστω καὶ ἀσυνειδήτως ἡ παλαιὰ ἀντίληψις τοῦ ἐρειπίου πού ἐκορυφώθη μὲ τὸν Ρομαντισμόν, ἀλλ' ἐξεπεράσθη πολὺ σύντομα. Διότι ὁ ὄρος καταστροφῆ, ὁ ὁποῖος ἀκούεται, εἶναι ἀνακριβής. Ἐξ ὅσων γνωρίζω οὐδὲν μνημεῖον καὶ οὐδὲν τμῆμα μνημείου κατεστράφη διὰ τῶν ἀναστηλώσεων, ὅσην δὴποτε ἔκτασιν καὶ ἐὰν ἔλαβον αὐταί. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὄντως καταστρέφεται εἰς τὰ ἀναστηλούμενα μνημεῖα εἶναι ἡ ὄψις τοῦ ἐρειπίου, ὄψις ψευδῆς καὶ ξένη πρὸς τὸ δημιουργήμα τοῦ παλαιοῦ τεχνίτου, τὸ ὁποῖον ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐνδιαφέρει.

Ἐὰν δεχώμεθα ὅτι τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα δὲν εἶναι κατὰ κύριον λόγον τουριστικαὶ «ἀττραξιὸν» ἀλλὰ πηγαὶ συγκινήσεως ἐκ μιᾶς παλαιᾶς, καὶ μάλιστα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης, εἶναι αὐτονόητος ἡ ἀπαίτησις ἵνα τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, καθ' ὅσον σώζονται, ὁμιλοῦν τὴν γλῶσσαν καὶ ἀποκαλύπτουν τὸ πνεῦμα πού ἐνεφύσησεν εἰς αὐτὰ ὁ δημιουργὸς των.

Ἐὰν ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν παρέμενε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν μὲ τὰ μεταγενέστερα κτίσματα, τὰ ὅποια ἀπέκρυπτον ἢ παρεμόρφωνον τὰ ἀρχαῖα τῆς οἰκοδομήματα, θὰ ἦτο τοῦτο ἀσφαλῶς προδοσία τῆς ἀρχαιότητος.

Σεβασμὸς τῶν ἀρχαίων εἶναι ἡ ἀπαλλαγὴ των ἀπὸ τὰς μεταγενεστέρας πρᾶμορφώσεις διότι αὐταὶ ἀποκρύπτουν σωζομένας μορφὰς τῆς ἀρχικῆς των κατασκευῆς. Τὸ παράδειγμα τῆς Ἀκροπόλεως εἶναι χαρακτηριστικόν.

Ἐν παράδειγμα ἀκόμη εἶναι διαφωτιστικόν. Εἰς τὴν Ἑλλάδα μόνον καὶ μοναδικόν, λαμπρότατον δὲ δεῖγμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶναι ἡ ἐκκλησία τῆς Καταπολιανῆς εἰς τὴν Πάρον, ἡ ὁποία ὅμως εἶχε παραμορφωθῆ μὲ προσθήκας καὶ διαμορφώσεις τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Μὲ τὰς ἐργασίας τῆς «ἀναπαλαιώσεως», ἦτοι τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ἀρχικῆς αὐτῆς μορφῆς, τὴν ὁποίαν ἀπὸ μακροῦ εἶχε σκεφθῆ ὁ κ. Ὀρλάνδος καὶ τὴν ἐπραγματοποίησε μὲ εἰδικὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ κράτους, ἐκερδήθη χωρὶς καμμίαν ἀνακατασκευὴν —ἐκτὸς τῶν ἀναγκαίων ἐργασιῶν στερεώσεως— ἐν μνημεῖον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ θου αἰῶνος. Καὶ ὅμως φαίνεται ὅτι καὶ διὰ τὸ ἔργον αὐτὸ ἠκούσθησαν ψίθυροι, ἐπειδὴ τάχα κατεστράφη ἐν δεῖγμα κυκλαδικῆς ἀρχιτεκτονικῆς! Φοβοῦμαι ὅτι ἡ ὑπεραισθητικὴ κινδυνεύει νὰ χάσῃ τὸ μέτρον. Ἡ λαϊκὴ τέχνη τῶν νησιῶν ἀξίζει κάθε ἀγάπην καὶ προστασίαν ἀλλὰ δὲν ἔχασε τίποτε ἀπολύτως μὲ τὴν ἀπόκτησιν ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς μιᾶς ἐκκλησίας συγχρόνου σχεδὸν πρὸς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν.

Δὲν εἶναι πολὺ διάφορος κατὰ βάθος ἡ περίπτωσις τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, διὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ὁποίας ἐχρειάσθη νὰ καταστραφοῦν συνοικίαι μὲ λαϊκὸν χρῶμα. Ἡ γενομένη θυσία ἦτο πολὺ μικρὰ ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ μέγα ἀποτέλεσμα. Ἄς παρασιωπήσω τὸ γεγονός ὅτι ὁ χῶρος τῆς ἀγορᾶς, ἂν μὴ ἀνεσκάπτετο, θὰ ἦτο σήμερον γεμᾶτος ἀπὸ πολυκατοικίας.

Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας μία μεταγενεστέρα προσθήκη εἰς ἀρχαῖον κτίσμα νὰ εἶναι ἀξία σεβασμοῦ καὶ διατηρήσεως εἰς βάρος δὲ τοῦ ἀρχικοῦ μνημείου. Προσωπικῶς, ὅμως, δὲν γνωρίζω καμμίαν. Ἐπὶ τῆς ὑποχρεώσεως πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ διατηρηθέντος μέρους ἐνὸς ἀρχαίου κατασκευάσματος, ἀκριβῶς ἐκ σεβασμοῦ πρὸς αὐτό, δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη περαιτέρω ἀναπτύξεως.

Ἐπρεπεν ὁμως νὰ διασαφηθῆ τὸ ζήτημα τοῦτο διότι ἐκ τῆς προϋποθέσεως ὅτι σκοπός μας εἶναι νὰ πλησιάσωμεν τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ μνημείου καὶ ὄχι νὰ νομίζωμεν ὅτι κάθε εἰργασμένος λίθος ἀρχαίου οἰκοδομήματος εἶναι ταμπού, ἀμετακίνητον ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου τὸν ἔρριψεν ὁ χρόνος ἢ ὁ ἄνθρωπος. Εἶναι προφανές ὅτι ἀκριβῶς σεβόμεθα τὰ ἀρχαῖα ὅταν ἐπανατοποθετῶμεν, καθ' ὃν τρόπον εἶναι ἐφικτόν, τὰ μέλη ἐνὸς διαλυθέντος ἀρχαίου κτίσματος εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν. Ἡ ἐπανατοποθέτησις αὕτη, διατί πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς καταστροφή ἢ ἀσέβεια; Ἦτο προτιμότερον νὰ ὑπάρχουν διαλελυμένα καὶ κυρίως: βωβά, κεκρυμμένα εἰς τουρκικὰ κτίσματα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης τῆς Ἀκροπόλεως; Ἐγράφη ὅτι δὲν ἀνακατασκευάζομεν τὰ ἐλλείποντα μέλη ἐνὸς ἀγάλματος. Προσθέτω ὅτι καὶ ἐκεῖ ὅπου παλαιότερον εἶχον γίνεαι τοιαῦται προσθήκαι, σήμερον ἀφαιροῦνται, ὅπως, π.χ., εἰς τοὺς Αἰγινήτας, οἱ ὁποῖοι προτοῦ ἐπανεκτεθεῖν εἰς τὴν γλυπτοθήκην τοῦ Μονάχου, ἀπηλευθερώθησαν ἀπὸ τὰς συμπληρώσεις τοῦ Τορβάλντσεν. Ὀρθότερα ὁμως εἶναι ἡ σύγκρισις πρὸς τὴν περίπτωσιν καθ' ἣν ἔχομεν ἐν ἀρχαῖον ἄγαλμα, τοῦ ὁποίου ὑπάρχει κεχωρισμένως καὶ ἡ κεφαλή, διότι λείπει ὁ λαϊμός. Προδοσία τοῦ ἀγάλματος θὰ ἦτο ἐὰν δι' ἐνὸς ἐνδιαμέσου μέλους δὲν ἀποκαθίστατο τὸ ἄγαλμα εἰς τὴν ἀρχικὴν του πληρότητα.

Ἄλλ' ὅπωςδὴποτε ἡ σύγκρισις μὲ τὴν πλαστικὴν δὲν εἶναι εὐχερής. Περὶ συμπληρώσεως τοῦ πλαστικοῦ διακόσμου ἐνὸς ἀρχιτεκτονήματος βεβαίως δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος — μολονότι ἐν μέρει ἐφηρμόσθη εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀκροπόλεως ἡ διὰ γραμμικῶν σχεδίων συμπλήρωσις τῶν παραστάσεων εἰς τὰ ἐλλείποντα μέρη τῶν ἀρχαίων ἀναγλύφων. Εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ὁμως, οἱ λίθοι ἐνὸς οἰκοδομήματος εὐρίσκονται εἰς πολὺ μεγαλυτέραν ἐξάρτησιν ἀπὸ τοῦ συνόλου εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκουν ἢ ὅσον τὰ τεμάχια ἐνὸς ἀγάλματος τῶν ὁποίων αἱ πλαστικαὶ μορφαὶ ὑπάρχουν καὶ καθ' ἑαυτάς. Ἄλλὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἶναι οὐσιαστικῶς ἀνύπαρκα ἔξω ἀπὸ τὴν λειτουργίαν τὴν ὁποῖαν ἀσκοῦν εἰς τὸ οἰκοδόμημα, ὅπου τὸ κύριον εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ χώρου. Μόνον ἐὰν ἐπανατοποθετηθῶν καὶ ἀποκτηθῆ ἡ σχέσις των πρὸς τὸ σύνολον ὑπάρχουν ὡς στοιχεῖα ἀρχιτεκτονικῆς δημιουργίας.

Ἐὰν εἶναι ἀνάγκη διὰ τὴν ἐπανατοποθέτησιν νὰ χρησιμοποιηθῶν καὶ νέα τεμάχια, ἡ προσθήκη αὐτῶν κατ' οὐδὲν βλάπτει. Τὸ

οικοδόμημα ἀναζῆ, ἐνῶ πρὶν ἦτο ἐρείπιον —, τὰ οὐδέτερα πρὶν μέλη του ἀρχίζουσιν πάλιν νὰ ὀμιλοῦν.

Τὴν γενικωτέραν ἐπισκόπησιν τοῦ θέματος θὰ τελειώσω μετὰ τὸ παράδειγμα μιᾶς ἀναστηλώσεως, διὰ τὴν ὁποίαν εὐθύνομαι καὶ ἐγὼ προσωπικῶς. Τὸ πρόβλημα τῆς προφυλάξεως τῶν μωσαϊκῶν τῆς Δήλου ἀπὸ τῶν ἀτμοσφαιρικῶν ἐπιδράσεων ἦτο ὀξύτατον. Τὰ κατὰ καιροὺς κατασκευαζόμενα πρόχειρα καλύμματα φθειρόμενα ταχέως, ἔβλαπτον περισσότερον. Ἄλλὰ διὰ τὰ μωσαϊκά, τὰ εὐρισκόμενα ἐντὸς δωματίων, ἡ λύσις ἦτο προφανής. Εἰς τὰς οἰκίας τῆς Δήλου εἶχον περισωθῆ τὸ χαμηλότερον μέρος τῶν τοίχων καὶ τὰ μωσαϊκὰ εἰς τὸ δάπεδον. Ἡ συμπλήρωσις τῶν τοίχων μέχρι τοῦ ἀρχικοῦ τῶν ὕψους καὶ ἡ κατασκευὴ μιᾶς ὀροφῆς, μιμουμένης περίπου τὴν ἀρχαίαν, ἤλλαξε — ἀλλὰ τὴν ὄψιν μόνον— τῶν ἐρειπίων. Ὅ,τι ἦτο ἀρχαῖον ἔμεινεν ἀνέπαφον καὶ ὀρατόν, ὅπως πρὶν, —ἀλλ' οὕτω— καὶ κυρίως — διεσώθησαν τὰ μωσαϊκὰ καὶ ἀνεκτήθη ἡ μορφή, ὅσον ἦτο δυνατόν καὶ ἐπιτετραμμένον ἐκ τῶν διατηρηθέντων μιᾶς ἀρχαίας οἰκίας. Ἐὰν κατεστράφη κάτι, τοῦτο ἦτο ἢ ἐκ τῶν ἐρειπίων ἐντύπωσις καὶ οὐδὲν πλέον. Οὔτε δὲ καὶ ἡ ἀρχικὴ ὄψις τῶν τοίχων ἤλλαξε, καθ' ὅσον οὗτοι δὲν διετήρουν τὰ ἐπιχρίσματα τὰ ὁποῖα τοὺς ἐκάλυπτον.

Δὲν θέλω νὰ εἰσέλθω εἰς λεπτομερῆ συζήτησιν περὶ τῶν γενομένων «καταστροφῶν» ὅσαι ἀνεφέρθησαν εἰς τὰ δημοσιεύματα τῶν ἐφημερίδων ἐφ' ὅσον αἱ καταγγελίαι δὲν εἶναι ὑπεύθυνοι, οὐδὲ βεβαιοῦνται ἐπισήμως ὑπὸ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως. Αἱ κατακρίσεις βασίζονται —καθ' ὅσον ἔχει γίνεαι γνωστὸν εἰς τὴν κοινὴν γνώμην— εἰς τὸ οὕτω μοι δοκεῖ. Ἄλλ' ἡ διαφορὰ μεταξὺ δόξης καὶ ἐπιστήμης εἶναι ἀδύνατον νὰ καλυφθῆ ὅσῃνδὴποτε ἔντασιν καὶ ἐὰν ἔχουν αἱ φωναὶ τῶν ἐπικριτῶν, οἵτινες ἐχαρακτήρισαν ἀνακριβῶς ὡς ἐτοιμόρροπον τὴν Νέα Μονὴν τῆς Χίου διὰ νὰ προτείνουν ὡς λύσιν πρὸς σωτηρίαν τῶν μωσαϊκῶν τῆς —εἶναι δὲ τοῦτο χαρακτηριστικὸν τοῦ... σεβασμοῦ πρὸς τὰ μνημεῖα— ἀκόμη καὶ τὴν ἀπόσπασίν των ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας, προφανῶς διὰ νὰ κατηγορήσουν μίαν ἐπὶ πλέον ἐργασίαν, ὅχι δὲ κὰν ἀναστηλώσεως, ἀλλὰ ἀπλῶς συντηρήσεως. Ἐὰν ἡ Νέα Μονὴ εἶναι ὄντως ἐτοιμόρροπος —νοεῖται ὁ ἐκ σεισμῶν κίνδυνος—τὰ ἀναγκαῖα μέτρα θὰ ἔπρεπεν ἤδη νὰ ἔχουν ληφθῆ. Ἄλλ' ἐξ ἴσου σεισμοπαθῆς

εἶναι ὀλόκληρος ἢ Ἑλλάς καὶ πάντα τὰ ἐν ὑπαίθρῳ μνημεῖα θὰ ἔπρεπε νὰ τύχουν ἀντισεισμικῆς προστασίας!

Ἡ δικαιοσύνη ἐπιβάλλει νὰ τονισθοῦν μερικαὶ ἀσφαλεῖς διαπιστώσεις σχετικῶς πρὸς τὸ συντελεσθὲν ἔργον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐν μέρος τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν τῆς Ἑλλάδος ἀπέβαλε τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἔρειπίου καὶ ἀνέλαβε τὸν προορισμὸν του ὡς μνημεῖον.

Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἑλληνικῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως εἶναι ἡ συντηρητικότης. Ὁ ἀμφιβάλων ἄς συγκρίνη, ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, τὰς ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν γενομένας ἀναστηλώσεις ἐν Ρόδῳ καὶ Κῶ καθὼς καὶ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῶν Ἀθηνῶν. Πρὸς ἀποφυγὴν συζητήσεων δὲν θέλω νὰ λάβω θέσιν ἐπὶ τοῦ ἂν καλῶς ἢ κακῶς ἐγένοντο αὗται. Δὲν ὑπάρχει καμμία ἐργασία τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεων ἣτις νὰ ἐπροχώρησε τόσον πολὺ εἰς τὴν χρησιμοποίησιν νέων ὑλικῶν καὶ κατασκευῶν πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ἄς μὴ προβληθῇ δὲ πρὸς ἀντίκρουσιν ἢ ἀναμαρμάρωσις τοῦ Ὠδείου τοῦ Ἡρώδου. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸν ὅτι ὁ καθηγητῆς κ. Ὀρλάνδος εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουν αἱ περισσότεραι τῶν ἀναστηλώσεων, αἱ ὁποῖαι ἐμνημονεύθησαν εἰς τὰς ἐφημερίδας, καὶ παλαιότερον κατὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς βορείας περιστάσεως τοῦ Παρθενῶνος ὑπὸ τοῦ Μπαλάνου εἶχεν ἀντίθετον γνώμην καὶ κατὰ τὰ ἐγκαινία τῆς Στοᾶς Ἀττάλου δημοσίᾳ καὶ μετὰ παρρησίας ἐξέφρασε τὰς ἀντιρρήσεις του.

Οὐδέποτε ἐπίσης ἔλειψε τὸ μέτρον εἰς τὰς γενομένας ἐργασίας, μέτρον σύμφωνον πάντοτε πρὸς τὸ μνημεῖον περὶ τοῦ ὁποίου ἐπρόκειτο, πιστεύω δὲ ὅτι ἡ ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας εἶναι ἀκριβῶς σαφὲς δεῖγμα αὐτοῦ. Ἡ ἐπανατοποθέτησις τῶν σωζομένων κιόνων τοῦ ὀρόφου — μοναδικὸν παράδειγμα ἐν Ἑλλάδι — ἔδωσε νέαν ζωὴν εἰς τὸ μνημεῖον καὶ εἶδομεν — ἔστω καὶ ἐν μικρῷ μέρει — τὴν ἐσωτερικὴν ἀνωδομίαν ἐνὸς δωρικοῦ ναοῦ. Ἡ ἀναλογία τῶν νέων τεμαχίων πρὸς τὰ παλαιὰ εἶναι τόση ὅση ἀκριβῶς χρειάζεται διὰ νὰ μὴ διακρίνεται παρὰ μόνον ἢ ἀρχαία ὄψις τοῦ μνημείου. Ὑποθέτω ὅτι τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον θὰ ἔκρινε μᾶλλον δικαιολογημένην τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἐπικρίναντος ἐπιμελητοῦ νὰ διακρίνη τὰ νέα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα, ἐφ' ὅσον, ὡς φαίνεται, δὲν ἔδωσε συνέχειαν εἰς τὴν δυσμενῆ κρίσιν του.

Θὰ ἔπρεπεν ἴσως νὰ λεχθοῦν ἀκόμη μερικά πράγματα διὰ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι αἱ ἀναστηλώσεις ἐκτελοῦνται συχνότατα χωρὶς μελέτας. Ἐὰν ἔφ' ὅσον, ὡς ἀνεγνώσαμεν, συνεστήθη εἰδικὴ ἐπιτροπὴ εἶναι προτιμότερον νὰ ἀναμείνωμεν τὸ πόρισμά της. Σκοπὸς ἄλλωστε τοῦ ἄρθρου μου ἦτο κυρίως νὰ ἐξετάσω ποίας φύσεως «καταστροφαι» ἔγιναν ἢ ἀπειλοῦνται νὰ γίνουν εἰς τοὺς ἀρχαιολογικοὺς θησαυροὺς τῆς χώρας. Τοῦτο δὲ νομίζω ὅτι ἐφάνη σαφῶς. Τὰ μνημεῖα τῆς χώρας οὐδεμίαν ἀπολύτως καταστροφὴν ὑφίστανται. Ἐὰν καταστρέφεται κάτι, τοῦτο εἶναι ἢ ἐμφάνισις αὐτῶν ὡς ἐρείπιων· τὰ ἐρείπια δὲ εἶναι μνημεῖα ἀναγόμενα εἰς ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι δὲν ὑπάρχουν πλέον μεταξύ μας, μεταβεβλημένα δὲ σχεδὸν εἰς μνημεῖα τῆς φύσεως, ἀντ' αὐτῶν χωρὶς καμμίαν καταστροφὴν ἐμφανίζονται μνημεῖα, ἔργα ἀνθρώπων οἱ ὅποιοι διὰ τοῦ πνεύματος των ζοῦν μεταξύ μας, ἐφ' ὅσον τὴν τέχνην τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησαν, τὴν τέχνην ἢ ὁποία εἶναι ἢ ὑλικὴ ἔκφρασις τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ πολιτισμοῦ των, τὴν θεωροῦμεν ὡς τὴν πλουσιωτέραν πηγὴν καὶ τὸ θεμέλιον τοῦ ἰδικοῦ μας πολιτισμοῦ.

Ὁ σεβασμὸς πρὸς τὰ μνημεῖα εἶναι ἀπαραίτητος προϋπόθεσις τῆς οἰασδῆποτε ἀπασχολήσεως μὲ αὐτά. Ἄλλὰ καὶ ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι ἀφιέρωσαν ὀλόκληρον τὴν ἐπιστημονικὴν των ζωὴν εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν ἑνὸς ἐθνικοῦ ἔργου, ὅπως ὁ καθηγητῆς κ. Ἄ. Ὀρλάνδος, εἶναι ἐπίσης ἀπαραίτητος προϋπόθεσις μὴ ἐπιτρέπουσα τὸν ἀβασάνιστον θόρυβον διὰ φανταστικὰς καταστροφάς.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΦΑΙΑΣ

Ἡ ἀναστίλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα ἀποτελεῖ τὴν ἀκρότατη περίπτωση ἀντιδεοντολογικῆς ἐπέμβασης σὲ κλασικὸ μνημεῖο στὴν Ἑλλάδα. Πιστεύω, χωρὶς νὰ βασίζομαι σὲ στοιχεῖα, ὅτι ἡ ἀναστίλωση τοῦ μνημείου σχεδιάστηκε νοερὰ ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο μὲ καλὴ πρόθεση· δὲν δὲ σκέφτηκε οὔτε στιγμή ὅτι τὸ ἔργο πού εἶχε ἀποφασίσει νὰ κάμει θὰ ξέφευγε ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς λογικῆς, καὶ ὅτι ὁ ἴδιος δὲ προκαλοῦσε τὴ βλάβη τοῦ μνημείου. Βλάβη —πρὶν ἀπὸ τριάντα πέντε χρόνια τὴ χαρακτήρισα καταστροφὴ—, γιὰτὶ ἀλλοιώθηκε καὶ νοθεύτηκε ἡ πραγματικὴ μορφή τοῦ ναοῦ μὲ προσδῆκες καὶ μπαλώματα πού δὲν χρειάζονταν οὔτε γιὰ λόγους στατικoὺς οὔτε γιὰ μορφολογικούς. Σήμερα μᾶς εἶναι ἀδύνατον νὰ μελετήσουμε μὲ ἡ-

Ἄδωρικὸς ναὸς τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα μετὰ τὶς ἐρευνες τοῦ Furtwängler καὶ τῶν συνεργατῶν του (φωτ. DAI Athen).

ρεμία τὰ ἀρχαῖα μέλη, γιατί οἱ προσδῆκες ἐπιβάλλονται μὲ τὴν ἀρι-
τιότητα τους καὶ τὴ φρεσκάδα τους.

Τῆς ἀνασιπλώσεως τοῦ ναοῦ προηγήθηκε προγραμματικὸ δημο-
σίευμα τοῦ Ὁρλάνδου, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ. Ἀπὸ αὐτὸ δὲν φαίνε-
ται ὅτι ἡ πρόθεσή του ἦταν νὰ ἐπέμβει τόσο πολὺ στὰ μέλη τοῦ ναοῦ
καὶ νὰ τὰ παραμορφώσει. Γνωρίζοντας τὸν τρόπο ἐργασίας του καὶ τὴ
διάρθρωση τῆς τότε Διευθύνσεως Ἀνασιπλώσεως, ἡ ὁποία βασιζό-
ταν σὲ ἐξαιρετοὺς ἐργοδηγοὺς καὶ μαρμαράδες, συμπεραίνω ὅτι ὁ
Ὁρλάνδος ἔδιδε ἐπὶ τόπου γενικὲς ὁδηγίες, τὶς ὁποῖες ἐρμύνευαν οἱ
ἐκτελεστὲς ἐλεύθερα· δὲν εἶχαν τὴ θεωρητικὴ γνώση ποὺ θὰ τοὺς ἐμ-
πόδιζε νὰ ξεπεράσουν τὰ θεμιτὰ ὅρια.

Διάλεξα τὸ ναὸ τῆς Ἀφαιίας ὡς παράδειγμα κακῆς ἀνασιπλώ-
σης, γιατί ἡ ἀντίδρασή μου γι' αὐτήν, ποὺ ἐκδηλώθηκε μέσα σὴν
Ἑπιμελητῆς Ἀρχαιοτήτων, βρίσκεται σὴν βάση τῆς δημιουργίας τοῦ «Ζητήματος τῆς Ἀνασι-
πλώσεως». Καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου, ὁ Σπυρίδων Μαρινάτος

Ἐκ τῆς Ἀφαιίας μετὰ τὴν ἀνασιπλῶση τοῦ Ὁρλάνδου. ἔχουν προστεθῆ ἡ
ζωφόρος τῶν τριγλύφων καὶ τὰ γείσα (φωτ. τῆς 3 Νοεμβρίου 1960).

Ἐξωτερικὴ ὄψη τῆς νοτιοδυτικῆς παραστάδας τοῦ ὀπισθονάου.

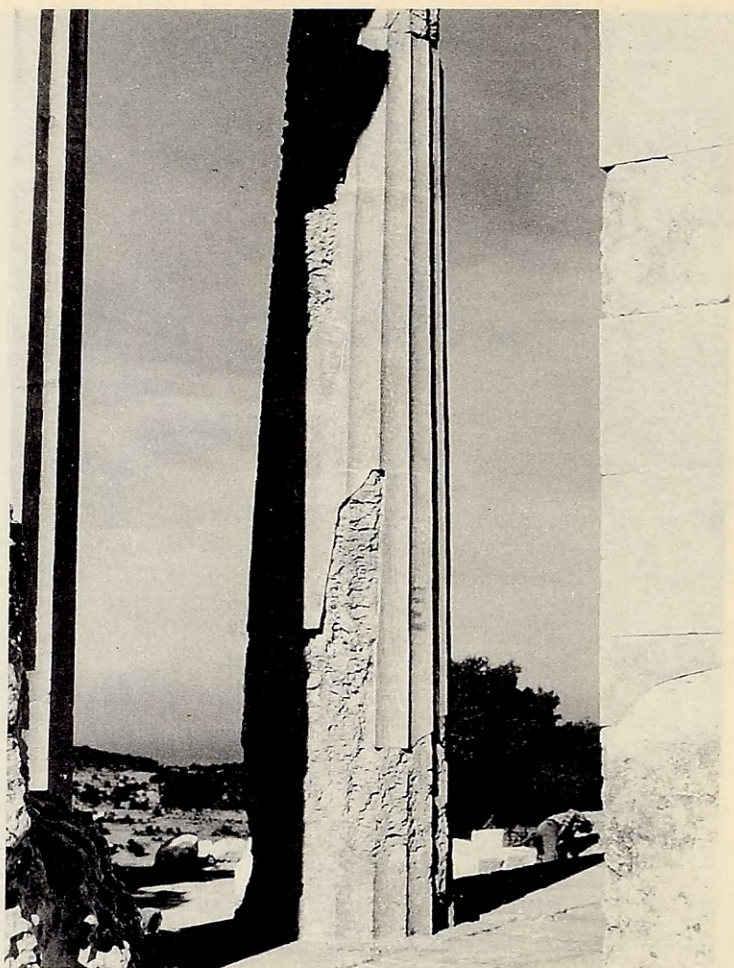
καὶ ὁ Νικόλαος Κοντολέων, ἀναλαμβάνοντας τὸν ἀχάριστο ρόλο τῆς υπεράσπισης τοῦ Ὀρλάνδου υπερασπίστηκαν καὶ τὴν ἀναστίλωση τῆς Ἀφαίας, κατηγορώντας γιὰ ἐπιστημονικὴ καὶ αἰσθητικὴ ἀδυναμία τὸν κατήγορο τῆς ἀναστίλωσης. Γιατὶ ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία, ὅταν δὲν ὑπηρετεῖ πολιτικοὺς σκοποὺς, ὑπηρετεῖ συντεχνιακοὺς ἢ προσωπικοὺς. Αὐτὸ ὅμως εἶναι μία ἄλλη ἱστορία.

Ἡ ὑπηρεσιακὴ μου ἀντίδραση χρονολογεῖται στὶς 17 Νοεμβρίου 1960 καὶ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστῆ ὄχι μόνον, παρὰ τὸ ὅτι κανεὶς

Τοίχος τοῦ σπηκαῦ μετὰ τὴν ἀναστίλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφραίας.

ἀπολύτως Ἑλληνας, ἀρχαιολόγος, ἀρχιτέκτονας, καλλιτέχνης ἢ αἰσθητικὸς, δὲν εἶχε ἐκφράσει τὴν ἀπογὴ του γιὰ ὅ,τι εἶχε γίνει. Ὅμως, σχεδὸν τρία χρόνια νωρίτερα, σὺν 2 Φεβρουαρίου 1958, εἶχε δημοσιευτῆ σὺν «Νέα Ἐφημερίδα τῆς Ζυρίχης» μακρὸ ἄρθρο τοῦ καθηγητῆ Michael Stettler, ἐπικριτικὸ τῆς ἀναστίλωσης τῆς Ἀφραίας. Δὲν φαίνεται νὰ τοῦ ἔδωσαν σημασία ὁ τότε Διευθυντῆς Ἀρχαιοτήτων Σπυρίδων Μαρινάτος, οὔτε ὁ Ὀρλάνδος ὁ ὁποῖος ἦταν συνταξιούχος, οὔτε ὁ Διευθυντῆς Ἀναστίλωσης Εὐστάθιος Στίκας, ὁ

Οι διαβρωμένοι μονόλιθοι κίονες τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιάς ἀπόκτισαν, χάρι στὴν ἀναστίλωσή τους, νέο μανδύα πού ταπεινώνει τὸ ἐρείπιο.

ὁποῖος ἐφάρμοσε τὸ πρόγραμμα τοῦ 1957. Δὲν πιστεύω ὅτι ἀγνοοῦσαν τὸ ἄρθρο τοῦ ξένου καθηγητῆ. Συνήθως οἱ διπλωμάτες μας παρακολουθοῦν τὸν Τύπο τῆς χώρας στὴν ὁποία βρίσκονται, καὶ ἐνημερώνουν τὶς ἐλληνικὲς ὑπηρεσίες.

Ἡ ἀναστίλωση τῆς Ἀφαιάς δὴ ἦταν ἐνδεχομένως τέλεια ἀπὸ ἀπόγweg μεθόδου, ἂν οἱ ἀναστυλιωτὲς ἀρκοῦνταν νὰ τοποθετήσουν στὴ δέση τους ὅσα μέλη ἦσαν σχετικῶς ἄρτια. Τὸ μνημεῖο τὸ ἴδιο ἔδινε τὰ ὄρια τῆς ἐπέμβασης. Ἀντὶ αὐτοῦ ἀποφασίστηκε —καὶ ἐκτε-

Διέθετε πολλή φαντασία και κιούμορ ὁ λιθοξόος γιὰ νὰ λαξεύσει τὴν ἀρχαία
πωρόπλινθο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας σὲ σχῆμα σκύλου.

Τὸ ἐπιστύλιο τῆς βόρειας πλευρᾶς συμπληρωμένο δεξιὰ καὶ ἀριστερά.

λέστικε— ή συμπλήρωση μελών που ήταν δυνατόν να σταθούν χωρίς καμιά επέμβαση ή, άκόμη χειρότερο, μελών πολύ έλλιπων, χρήσιμων μὲν για τὰ στοιχεῖα που διέσωζαν (διαστάσεις, λείψανα ταινιών), ἀλλὰ ἀκατάλληλων για νέα τοποθέτηση στὸ οἰκοδόμημα. Τὰ μέλη αὐτὰ λαξεύτηκαν συστηματικὰ για νὰ ἀποκτήσουν καθαρὲς ἀρμογές, καὶ συμπληρώθηκαν μὲ ὅμοιο λίθο. Πιθανῶς τὰ θραύσματα τοῦ συμπληρωμένου λίθου νὰ βρίσκονταν κάπου γύρω στὸν ναό. Δὲν ἔγινε ἔρευνα, ἢ καλύτερα, κανεὶς δὲν σκέφτηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ προηγηθῆ τέτοια ἔρευνα. Ὁ λαξευμένος ἀρχαῖος λίθος δὲν ἐπανερχεται σὴν παλιά του μορφή, ὅπως δὲν ἐπανερχονται σὴν παλιά μορφή τους ὅσα μέλη τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως λάξευσε ὁ Μπαλάνος, για νὰ τὰ συμπληρώσει μὲ νέο μάρμαρο ἢ για νὰ τὰ ἐνώσει μὲ ἄλλα ἀρχαῖα μάρμαρα ὁμοίας μορφῆς.

Ὁ τρόπος συμπλήρωσης τῶν μελών τῆς Ἀφαιίας ὑπῆρξε μεθοδικὴ καὶ ἐπιδιωκόμενη ἐνέργεια, που σκοπὸ εἶχε νὰ κάνει τὸ ἐρεί-

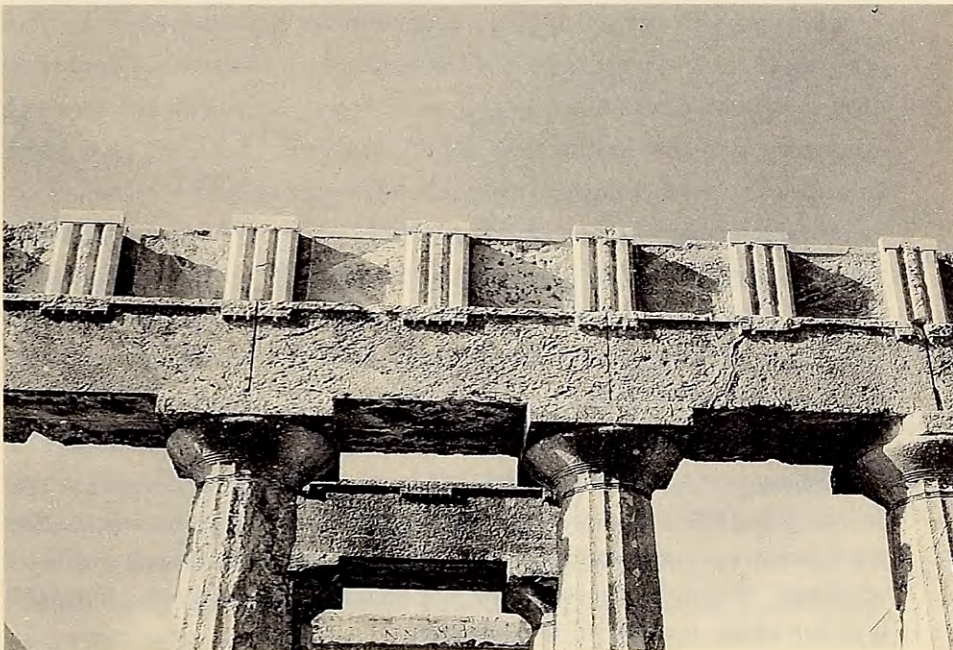
Παραστάδα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιίας συμπληρωμένη. Δὲν εἶναι δυνατόν πλέον νὰ ἀποδειχθῆ ἂν τὸ ἀρχαῖο μέλος που ἐγκιβωτίστηκε ἀνέκει πραγματικὰ ἐκεῖ ὅπου τοποθετήθηκε ἀπὸ τὸν ἀναστυλιωτή, οὔτε μπορούμε νὰ ἀντλήσουμε ἐπιστημονικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ νέο μέλος.

πιο ώραιότερο, νὰ τοῦ ξαναδώσει τὶς ὀξεῖες γραμμὲς τῶν ἀκμῶν, τὴ στρογγυλότητα τῶν σταγόνων, τὶς ἄμεμπτες ραβδώσεις, τοὺς τετράγωνους ἄβακες τῶν κιονοκράνων. Κίονες φαγωμένοι ἀπὸ τὸν χρόνο, τὸ νερὸ τῆς βροχῆς, τὴν παγωνιά, τὸν ἄνεμο καὶ τὸν ἥλιο, λαξεύτηκαν σὲ ὀλόκληρο σχεδὸν τὸ ὕψος τους γιὰ νὰ δεχτοῦν ἕναν πώρινο μανδύα μὲ ραβδώσεις, κολλημένο ὡσὰν κατάπλασμα. Δὲν ἦταν ἡ προσθήκη, ἔστω, ἑνὸς ἀρράβδωτου σπονδύλου σὲ ἕναν κατὰ τὰ ἄλλα ἄρτιο κίονα (αὐτὸ δὲν ἰσχύει γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ἀφαιάς, ποὺ ἔχει μονόλιθους κίονες), ὁ ὁποῖος ἦταν δυνατὸν μὲ τὴν προσθήκη, σαφὴ καὶ οὐδέτερη, νὰ ξαναβρεῖ τὸ ἀρχικὸ τοῦ ὕψος καὶ τὴ στατικὴ ἐπάρκειά του. Ἦταν, ἡ ἀνασπίλωση ποὺ ἔγινε, τὸ μακιγιάρισμα ἑνὸς γέρικου σώματος, ρυτιδωμένου, χωρὶς σάρκες καὶ λίπος, μὲ τὴν πρόθεση νὰ ξεγελαστοῦν οἱ ἄνθρωποι καὶ νὰ τὸ θεωρήσουν ζωντανό.

Τὰ φθαρμένα στὴν ὄψη τρίγλυφα, ποὺ διατηροῦσαν τὸν μεσαῖο μῦθὸ ἢ μέρος του, ἀπόκτησαν τρεῖς ἄρτιους. Οἱ τοῖχοι τοῦ σπηλαίου

Ἡ ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιάς ἔγινε ἀρτιότερη μὲ τὴν ἀνασπίλωσή της. Τὰ τρίγλυφα λαξεύτηκαν καὶ συμπληρώθηκαν μέχρι καταστροφῆς τους.

ἀνυγώθησαν. Ἀρχαῖες πλίνθοι λαξεύτηκαν καὶ συμπληρώθηκαν μὲ νέο πουρί· ἀπόκτησαν τὶς ἐπιθυμητὲς διαστάσεις καὶ τοποθετήθηκαν σὲ μία τυχαία, ἀνάγκαστικά, θέση. Ἐπισύλια ἐλλιπῆ ἀπόκτησαν νέους κανόνες καὶ σταγόνες, καὶ φαντάζονται σήμερον μετέωρα, χωρὶς νὰ φέρουν τίποτε, ἄγνοια ὅμως καὶ διδακτικά.

Ὁ ναὸς τῆς Ἀφαιῆς εἶναι ἕνας ἀνεξήγητος ἀναστηλωτικὸς ἐπιπέδου.

B.X.Π.

Οἱ φωτογραφίες ποὺ δημοσιεύονται, τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιῆς, λήφθηκαν στὶς 3 Νοεμβρίου 1960, ὅταν ἡ ἀνασπίλωση τοῦ ναοῦ ἦταν ἀκόμη πρόσφατη. Σήμερα, ἔπειτα ἀπὸ τριάντα πέντε χρόνια, ἡ ὄψη τοῦ μνημείου ἴσως εἶναι λιγότερο σκληρή. Ὁ χρόνος μὲ τὸ «φίλημά» του, κατὰ τὴν προσφιλή στὸν Ὀρλάνδο ἔκφραση, κάνει συμπαθὴ καὶ τὰ σφάλματα.

B.X.Π.

Η ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΦΑΙΑΣ

Τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ Ἀρχιτεκτονικὴ 1, 1956, 17.

Ἀπὸ τοὺς σημαντικωτέρους ἀλλὰ καὶ γραφικωτέρους συνάμα ἀρχαίους ἑλληνικοὺς ναοὺς, οἱ ὁποῖοι, ἔστω καὶ ἠρειπωμένοι, διετηρήθησαν μέχρι σήμερον, εἶναι ἀναμφιβόλως καὶ ὁ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν παραλίαν τῆς Αἰγίνης, ἐπὶ χαμηλοῦ σχετικῶς ὑψώματος, ὀρθούμενος ναὸς τῆς Ἀφαίας. Οἱ πώρινοι, ὠχροκαστάνινοι κίονες τοῦ προβάλλοντες ἀνάμεσα εἰς τὰ φουντωτὰ καὶ καταπράσινα πεῦκα ποὺ τὸν περιβάλλουν, φαίνονται σὰν μιὰ ἀπολιθωμένη ἀρχαία πομπή, ποὺ ἀργοδιαβαίνει σιωπηλὴ μέσα εἰς τὸ ἐρημικὸν τοπίον καὶ τὸν χρόνον. Καὶ ὅμως πόσον εὐγλώττως ὁμιλοῦν μὲ τὴν σιωπὴν των οἱ κίονες αὐτοὶ εἰς τὸν εὐλαβῆ προσκυνητὴν ποὺ τοὺς ἐπισκέπτεται καὶ πόσον ζωηρὰ ἐνθυμίζουσι τὴν δόξαν ποὺ εἶχεν ἀποκτήσει ἡ Αἶγινα ὅταν περὶ τὸ 480 π.Χ. οἱ κάτοικοί της ἐξέλεγον τόσο στοχαστικὰ τὸ εἰδυλιακὸν αὐτὸ τοπίον διὰ ν' ἀνεγείρουν εἰς τὴν προστάτριαν τοπικὴν Θεάν των τὸ εὐλαβικὸν ἀνάθημά των! Σήμερον δυστυχῶς τὸ ἀνάθημα αὐτὸ στέκει κολοβὸ ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς ποὺ τὸ ἐδόνησαν εἰς τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ ἀπὸ τοὺς κεραυνοὺς ποὺ μαρτυρεῖται ὅτι ἔπεσαν εἰς τὴν κορυφὴν του. Πράγματι ὅλον τὸ ὑπεράνω τοῦ ἐπιστυλίου μέρος τοῦ θριγκοῦ του ἔχει καταπέσει καὶ μαζὶ μὲ αὐτὸ καὶ τὰ δύο ἀετώματά του ποὺ ἐκοσμοῦντο ἄλλοτε μὲ ἐξαίρετα γλυπτικὰ συμπλέγματα, ἔργα πιθανώτατα τοῦ περιφήμου Αἰγιναίου γλύπτου Ὀνάτα. Τὰ ἀγάλματα αὐτὰ ξενητευμένα ἀπὸ τὸ 1811 εἰς τὴν ὑγρὰν καὶ μελαγχολικὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ Μονάχου, στολίζουν σήμερον τὴν Γλυπτοθήκην του, νοσταλγοῦντα τὴν ἐπάνσδόν των εἰς τὸ παλαιόν, φωτεινόν των περιβάλλον! Καὶ ὡς νὰ μὴ ἔφθαναν τὰ μνημονευθέντα πλήγματα ποὺ ἐπέφεραν εἰς τὸ μνημεῖον ὁ Ἐγκέλαδος καὶ ὁ Ζεὺς, προσετέθησαν κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 καὶ ἄλλα ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἀγωνιστῶν μας, ποὺ διὰ νὰ προμηθευθοῦν μολύβι γιὰ τὰ βόλια των ἔρριξαν κάτω τοὺς ὀρθοστάτας τοῦ κολοβωμένου σηκοῦ γιὰ νὰ ξεσκεπάσουν καὶ ἀφαιρέσουν τοὺς μολυβδοχοημένους συνδέσμους τῶν λίθων τοῦ τοιχοβάτου του!

Εἰς αὐτὴν τὴν κατάστασιν, δηλαδὴ μὲ τὰ ἀετώματα, τὰ γεῖσα καὶ ὅλα τὰ τρίγλυφα πεσμένα, μὲ τοὺς παρίονους κίονας τοῦ πτεροῦ ραγισμένους καὶ προχείρως δεμένους μὲ σιδερένια ἀντισταθμικὰ στεφάνια, μὲ τοὺς ὀρθοστάτας τοῦ σηκοῦ ἀναποδογυρισμένους καὶ ἐμποδίζοντας τὴν κυκλοφορίαν τοῦ πτεροῦ καὶ τέλος μὲ τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονας τοῦ σηκοῦ πεσμένους σὲ σωρὸ μέσα εἰς τὸν σηκόν, εὗρηκε τὸν ναὸν ἢ ὑπηρεσίαν Ἀναστηλώσεως πρὸ πενταετίας. Καὶ ἀνέλαβε μὲ ὅλη τὴν ἀγάπη ποὺ ἐδικαιοῦτο ἓνα τέτοιο σεβάσμιον μνημεῖον, ν' ἀναστηλώσῃ εἰς τὴν θέσιν τοῦ ὅ,τι ἤμποροῦσε ἀκόμη ν' ἀποκατασταθῇ εἰς τὴν παλαιάν του θέσιν. Ἔτσι μὲ τὴν πολύτιμον δραστηριότητα καὶ βοήθειαν τοῦ Ἀρχιτέκτονος τῶν Ἀναστηλώσεων κ. Εὐσταθίου Στίκα κατωρθώθη:

α) Ν' ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τοὺς κίονας ὅλα τὰ σκουριασμένα σιδερά στεφάνια ποὺ τοὺς ἔδεναν μέσα εἰς χειροπέδας καὶ νὰ συμπληρωθοῦν τὰ ἐλλείποντα μέρη τῶν κίωνων μὲ πουριὰ ὠρυγμένα ἀπὸ τὸ ἴδιον τὸ γειτονικὸν πέτρωμα ποὺ εἶχαν ἐξορυχθῆ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οἱ λίθοι τοῦ ναοῦ, τῆς προσαρμογῆς τῶν νέων τεμαχίων ἐπιτευχθείσης διὰ κρυφῶν ἐσωτερικῶν ὀρειχαλκίνων γόμφων.

β) Νὰ τεθοῦν ἐπάνω εἰς τὸ ἐπιστύλιον ἀρκετὰ τρίγλυφα, μετόπαι καὶ γεῖσα, ὥστε ν' ἀποκατασταθῇ ἡ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ ναοῦ εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφήν της.

γ) Ν' ἀναστηλωθοῦν εἰς τὰς θέσεις των ὅλοι οἱ ἀναποδογυρισμένοι ὀρθοστάται τοῦ σηκοῦ.

δ) Νὰ συμπληρωθοῦν ἡ νοτιοδυτικὴ καὶ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς κρηπίδος τοῦ πτεροῦ ποὺ εἶχαν λεηλατηθῆ παλαιότερον ἀπὸ τοὺς περιόικους καὶ

ε) Τὸ καὶ σπουδαιότερον, ν' ἀναστηλωθοῦν οἱ κίονες τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ σηκοῦ καὶ μάλιστα ὄχι μόνον οἱ κάτω ἀλλὰ καὶ οἱ τοῦ ἄνω ὀρόφου, μὲ τὰ παλαιὰ των κατὰ τὸ πλεῖστον κομμάτια, προσθήκη ἐλαχίστων νέων.

Διὰ τῶν γενομένων ἐργασιῶν αὐτῶν ὁ ναὸς ὄχι μόνον ἀνέπνευσε, διότι ἀπηλλάγη ἀπὸ τὰ πεσμένα κομμάτια ποὺ ἔφρασσαν τὴν κυκλοφορίαν καὶ ἐντὸς τοῦ σηκοῦ καὶ εἰς τὸ πτερόν, ἀλλὰ καὶ συνεπληρώθη κατὰ τὸ δυνατόν μὲ πολλὰ παλαιὰ του μέλη καὶ δὴ μὲ τὰς ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας τοῦ σηκοῦ, ἔνεκα τῶν ὁποίων θ' ἀποτελεῖ ἐφεξῆς τὸ μοναδικὸν διὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα παράδειγμα ναοῦ διασώζοντος τὰς ἐντὸς τοῦ σηκοῦ ἐπαλλήλους κιονοστοιχίας.

Έτσι με τὰς προβλεπομένας ἀκόμη διὰ τὸ 1957 ἐργασίας ἀναστηλώσεως τοῦ θυραίου τοῖχου τοῦ σηκοῦ, μετὰ τὸ κολοσσαῖον ὑπερθύρον πού κοιτῆται σήμερον πεσμένο εἰς τὸν πρόναον, θὰ ἀποκτήσωμεν ἀρτιωτέραν τὴν εἰκόνα τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ ναοῦ, καὶ ὁ ἐπισκέπτης θὰ ἠμπορῇ νὰ τὸν πλησιάσῃ περισσότερο καὶ νὰ χαρῆ ἐντονώτερον τὴν ὁμορφίαν του.

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΦΑΙΑΣ

Τὸ πρόγραμμα τῆς ἀναστήλωσης τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφάιας τοῦ 1957 ἐκθέτει πολὺ ἀργότερα ὁ διάδοχος τοῦ Ὁρλάνδου Εὐστάθιος Στίκας, στὴ μελέτη του Ἐναστάσιος Ὁρλάνδος. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργον του (Ἀθῆναι 1978) 435-436.

«Ἀνεστηλώθη συμφώνως πρὸς τὰ λεχθέντα τὸ ἐπόμενον ἔτος 1957 καὶ ὁ θυραῖος ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ καὶ συνετελέσθη ἡ τοποθέτησις τοῦ κολοσσαίου ὑπερθύρου, ὅπερ ἔκειτο εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ σηκοῦ καὶ ἠμπόδιζε τὴν κυκλοφορίαν. Συνεπληρώθη ἐπίσης καὶ ἡ νοτιά παραστάς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, τοποθετηθέντος τοῦ εὐρεθέντος ἀρχαίου μέλους τῆς εἰς τὴν θέσιν του. Τέλος, τὸ καὶ σπουδαιότερον, πλὴν τῆς τοποθετήσεως τριγλύφων, μετοπῶν καὶ γείσων εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν, ἀνεστηλώθη ὀλόκληρός ἡ ζωφόρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοποθετηθεισῶν ὅλων τῶν τριγλύφων καὶ μετοπῶν, ἐπὶ δὲ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀνεστηλώθησαν ἄνωθεν τῶν ἐπιστυλίων τῶν ἐξ πρὸς ἀνατολὰς κίωνων αἱ τρίγλυφοι καὶ αἱ μετόπαι μετὰ τῶν γείσων. Οὕτω χάριν εἰς τὸν Ὁρλάνδον προσέλαβε τὸ μνημεῖον πολλὴν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν λαμπρὰν αὐτοῦ ὄψιν, ὥστε ὁ ἐπισκέπτης νὰ δύναται ν' ἀντιληφθῇ πλήρως καὶ νὰ ἔχῃ σαφῆ εἰκόνα τοῦ σημαντικοῦ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μνημείου τούτου».

ΟΙ «ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΑΙ» ΚΑΙ ΤΑ «ΕΡΓΑ» ΤΩΝ

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ καθηγητῆ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ Διευθυντῆ τοῦ Μουσείου τῆς Ζυρίχης Michael Stettler δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ «Νέα Ἐφημερίδα τῆς Ζυρίχης», στίς 2 Φεβρουαρίου 1958. Ἀναδημοσιεύτηκε μεταφρασμένο στὴν ἐφημερίδα «Τὸ Βῆμα», στὸ φύλλο τῆς 5 Ἰανουαρίου 1965.

Ἔως τώρα, τοπίο καὶ ἀρχαιολογικὸς χώρος, μ' ὄλο πού οἱ ἀνασκαφές διαρκοῦν δεκαετίες ὀλόκληρες, κρατήθηκαν σὲ κάποια φιλικὴ ὁμοφωνία μεταξύ τους... Σήμερα ὅμως διαγράφονται κίνδυνοι πού γεμίζουν πολλοὺς ἐπισκέπτες τῆς Ἑλλάδας μὲ ἄγχος. Οἱ κίνδυνοι αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ ἀπαρέμβαση τῶν γιαιτρῶν» στοὺς χώρους πού ὀνομάζονται κλασικοί.

Ἔχουν γραφῆ πολλὰ γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἀναστήλωσης... Ἡ ἀδυναμία τῆς βρίσκεται πρῶτα-πρῶτα σὲ τοῦτο: ὅτι δημιουργεῖ ἓνα δεύτερο ἐρείπιο, πού δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ καμμιά ἱστορικὴ κατάσταση καί, ἀντίθετα, συσκοτίζει καὶ τὴν προηγούμενη. Μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ χρόνου καὶ τοῦ καιροῦ, δηλαδὴ μὲ τὴν φυσικὴ φθορὰ, ἀλλὰ κάποτε καὶ ἀπὸ ἀνώτερη ἢ ἀνθρώπινη βία — σεισμός, πυρκαγιά, βομβαρδισμός, διαρπαγὴ σὲ εἰρηνικοὺς ἢ πολεμικοὺς καιροὺς — ἓνα οἰκοδόμημα χάνει σιγά-σιγά ἢ καὶ γρήγορα τὴν ἀρχικὴ του ὁμορφιά· τότε, ἀνάλογα μὲ τὴν πορεία τῆς φθορᾶς, μιὰ νέα ὁμορφιά μπαίνει στὴ θέση τῆς παλιᾶς, ὅπως καὶ στὸν ἄνθρωπο πού γερνάει· μπορεῖ μάλιστα ἐμεῖς οἱ σημερινοὶ νὰ προτιμοῦμε τὴν καινούργια, πιὸ σεβαστὴ ὁμορφιά, ὅπως π.χ. στὸ ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος (ἼΗρας) στὸ Paestum. Γεράματα καὶ φθορὰ μᾶς ἐπιβάλλονται ἀπέξω· στὴν κατάσταση πού δημιουργεῖται ἔτσι, καὶ ἄσχετα μὲ τίς αἰτίες πού τὴν προκάλεσαν, ἀναγνωρίζομε κάποια φυσικότητα.

Ἄλλὰ ἡ ἀναστήλωση (ἢ λέξη θυμίζει χειρουργικοὺς ὄρους), πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ συντήρηση, δημιουργεῖ μὲ τεχνητὸ τρόπο μιὰ καινούργια κατάσταση (ἢ περίφημη, ὅπως-ὅπως ἀναστηλωμένη «γωνιὰ τοῦ ναοῦ»), ἢ ὅποια, μιὰ καὶ δὲν τολμοῦμε νὰ ἀποκαταστήσομε τὸ σύνολο, πάλι παρουσιάζει ἐρείπιο. Μπορεῖ νὰ ἀντιτείνει κανεὶς, ὅτι βίαιες ἐπεμβάσεις, ὅπως ὁ βομβαρδισμός, εἶναι κι αὐτὲς τεχνητές, στίς ὁποῖες δὲν μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσομε τὴν ιδιότητα τῶν φυσικῶν γερατειῶν, ἀλλὰ τὸ πολὺ-πολὺ νὰ τίς θεωρήσομε σὰν

τὰ δυστυχήματα στὸν ἄνθρωπο, πὺ προσπαθοῦμε μὲ ἐγχείρηση νὰ παραμερίσομε τὶς συνέπειές τους. Ἄλλὰ καὶ στὶς δύο περιπτώσεις δὲν εἶναι ζήτημα εὐαισθησίας καὶ περίσκεψης (ἢ σύγκριση τὸ κάνει ἀκόμη πιὸ φανερό), τὸ πόσο πρέπει νὰ προχωρήσει ἡ συντήρηση; Ἡ ἐπιθυμία γιὰ ἀναστήλωση, γιὰ τὸ τεχνητὸ ἐρείπιο, στὸ βάθος δὲν εἶναι λιγώτερο ρωμαντικὴ ἀπὸ τὴν ἀγάπη στὸ φυσικὸ ἐρείπιο, εἶναι ὅμως πολὺ λιγώτερο καθαρὴ. Ἐκεῖνο πὺ ἔχει βαρύτητα εἶναι ὁ ἀρχιτέκτων πὺ ἀναλαβαίνει τὸ ἔργο, καὶ πὺ στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι καὶ γιατρός. νὰ ἔχει εὐαισθησία, ἰκανότητα γιὰ ἐνσυναίσθηση, ἰκανότητα νὰ ἀντιστέκεται σταθερὰ στὴν ἴδια του τὴν δημιουργικὴ ὁρμή. Δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ κάποια ἀναλογία στὴ σχέση τοῦ καινούργιου, πὺ προσθέτει γιὰ στήριξη καὶ γιὰ συμπλήρωση, μὲ τὸ παλιὸ πὺ ἔχει σωθῆ. Καὶ τὰ «καινούργια» ἐρείπια γερνοῦν, καὶ μάλιστα γρήγορα· καὶ τότε; κάθε ἀναστήλωση προκαλεῖ περισσότερη ἀναστήλωση.

Θὰ ἦταν π.χ. λάθος νὰ γίνεῖ ἀναστήλωση στὸ ναὸ τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία, ὅπου ὕστερα ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ θου μ.Χ. αἰῶνα, κείτονται χάμω ἀκόμα καὶ σήμερα, κάθετοι πρὸς τὸν στυλοβάτη, ἔτσι ὅπως γκρεμίστηκαν, οἱ σπόνδυλοι τῶν κιόνων (καὶ τί σπόνδυλοι!), μάρτυρες μιᾶς γιγάντιας φυσικῆς ἐνέργειας. Ἀφήνομε ὅτι ὁ κογχυλιάτης πωρόλιθος δὲν θὰ μπορούσε πιά νὰ βαστάξει τὸ βάρος, καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς δυναμώσει κανεὶς μὲ πυρῆνα ἀπὸ τσιμέντο —ποιὸς παίρνει τὴν εὐθύνη γιὰ τέτοια ἐπέμβαση;

Ἐνα μνημεῖο πὺ δὲν ἔχει ἀναστηλωθῆ, ἀφήνει πολὺ περισσότερη εὐχέρεια στὴν ἀναπλαστικὴ μας ἰκανότητα, ἢ ὅποια μὲ τὴν ἀναστήλωση παραλύει ἢ παίρνει στραβὸ δρόμο, ἂν μάλιστα ἡ ἀνακατασκευὴ εἶναι ἐσφαλμένη. Διηγοῦνται ζωηρὰ στὴν Κρήτη, πῶς στὴν Κνωσό, πίσω ἀπὸ τὸν δραστήριο καὶ ἀξιοσέβαστο σερ Ἄρθουρ Ἐβανς, ἔτρεχε πάντοτε ἀπὸ κοντὰ ὁ χτίστης μὲ τὸ τσιμέντο· τὸ παλάτι τῆς Φαιστοῦ, ὅπου οἱ Ἴταλοὶ ἐβάδισαν μὲ περισσότερη περίσκεψη, κάνει πολὺ πιὸ φυσικὴ ἐντύπωση.

Σὲ τέτοιες σκέψεις πηγαίνει ὁ νοῦς μας, ὅταν στὰ ἀρχαῖα ἐρείπια ἀκοῦμε τὸν ἐπίμονο κρότο ἀπὸ τὰ χτυπήματα τῶν μαρμαράδων. Στὸν Παρθενῶνα ἴσως λιγώτερο... Ἄλλὰ τὸν ἀκοῦμε διαπεραστὸν καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος, στὸ Σούνιο, πὺ οἱ κολῶνες του, φαγωμένες ἀπὸ τὸν ἀέρα τῆς θάλασσας (ἐν μέρει κι' αὐτὲς ἀναστηλωμένες), μὲ τὶς πλατεῖές τους ραβδώσεις, ὑψώνονται, μαρμαρίνες,

μοναχικές, συγκρατούμενες ἀπὸ τὸ φθαρμένο ἐπιστύλιο, ἀπὸ μακρὰ ὀρατές, πάνω ἀπὸ τὶς Κυκλάδες καὶ τὸν Σαρωνικό. «Οἱ κολῶνες εἶναι ποὺ τραβοῦν τὸν τουρίστα», λέει ὁ Ἄγγλος W.H. Plomper, «συντήρησι... στὴν ὁποία θυσιάζεται τὸ πᾶν». Ἀλλὰ συμπληρώνεται καὶ ἐπιμηκύνεται καὶ τὸ πῶρινο κρηπίδωμα...

Ἀκόμα πιὸ πολὺ προχωρεῖ ἡ ἀνακατασκευὴ μὲ ἀστραφτεροὺς ὀλοκαίνουργους δόμους στοὺς τοίχους τῶν παρόδων τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου. Μὲ τὶς κατηφορικές εὐθεῖες τοὺς προσθέτουν στὸ οἰκοδόμημα ἓνα σκληρὸ περίγραμμα ἐκεῖ ποὺ τὸ τόσο λεπτὰ βαθμιδωτὸ κοῖλο ἀφήνεται στὸ μαλακὸ καὶ μεγάλο ἀγκάλιασμα τοῦ λόφου. Καὶ ἐδῶ μπαίνει τὸ ἐρώτημα: εἶναι ἡ χρῆση τόσο πολλοῦ καινούργιου ὑλικοῦ ἀναγκαία γιὰ τὴ συντήρηση ἑνὸς παλιοῦ ἐρειπίου, πού, ἀπλούστατα, δὲν ἀνέχεται πιὰ τέτοιες σκληρότητες; Τὸ δέχεται κανένας, ἔστω, στὸ Ὁδεῖο τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ, ἔργο τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη —, ὅχι ὅμως σὲ ἓνα χῶρο ποὺ δὲν ἔχει τὸν ὁμοίό του καὶ εἶναι τόσο εὐαίσθητος, ὥστε τὸ ψιθύρισμα στὴν ὀρχήστρα ἀκούγεται ἀπὸ τὴν πιὸ ψηλὴ βαθμίδα.

Ἔρχεται ὕστερα τὸ κυκλώπειο τεῖχος τῶν Μυκηνῶν, ἀπὸ τὴ 2η χιλιετηρίδα π.Χ. Δυὸ μεγάλες πέτρες ἀπὸ τὰ πλάγια τοῦ τριγωνικοῦ ἀναγλύφου τῶν λεόντων τῆς πύλης, ποὺ ἀπὸ καιρὸ εἶχαν πέσει κάτω, μπῆχαν πάλι στὴ θέση τους· τὸ ἀνοιχτότερο χρῶμα τοὺς μαρτυρεῖ ὅτι ἐπέζησαν πιὸ προστατευμένα ἀπὸ τὸ χῶμα. Τὸ μέτρο αὐτὸ δὲν προκαλεῖ ζήτημα, ἐπειδὴ τὸ κλείσιμο τοῦ πλαισίου τοῦ ἀναγλύφου ἀνταποκρίνεται στὴν τεταμένη ἐραλδικότητα τῶν λεόντων. Τὸ πρᾶγμα ὅμως γίνεται ἀμφισβητήσιμο, ὅταν μαζεῦουν ἀπὸ ἐκεῖ κοντὰ ἄλλες πέτρες, ὅσες μποροῦν, τὶς τοποθετοῦν σὲ στρώσεις (καὶ ἄς τρεκλίζουν) καὶ τὶς προβάλλουν ὡς νέο ἐρείπιο ἐπάνω καὶ πλάι στὸ παλιό, ποὺ εἶχε σωθῆ: Τοῦτο εἶναι ἀντίφαση στὸν τόπο καὶ στὸ πνεῦμα του (Genius).

Στὰ κατώτερα ἔνστικτα τῶν τουριστῶν ἀποτείνεται ἀκόμα περισσότερο ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιίας στὴν Αἴγινα. Μὲ τὸ μέτρο καὶ τὶς ἀναλογίες του, μὲ τὶς 6 × 12 κολῶνες του, ὁ δωρικός αὐτὸς ναὸς ἔχει μαγευτικὴ τελειότητα. Ἐξοχη ἡ θέση του ἐπάνω στὸ ἄλλος τῶν πεύκων καὶ τὴ θάλασσα, ἔξοχος ὁ βαθμὸς τῆς διατήρησής του, μὲ τὶς πολλὲς ὀρθιες κολῶνες τοῦ ἐξωτερικοῦ πετροῦ καὶ τὰ πολλὰ κομμάτια τοῦ ἐπιστυλίου, μὲ τὶς διπλὲς κολῶνες τοῦ σηκοῦ — ἀρκετὰ ὥστε καὶ μιὰ φαντασία ποὺ δὲν ἔχει ἀσκηθῆ νὰ

μπορεί να συμπληρώσει τὰ κενά. Ἡ ἀναπλαστική δύναμη τοῦ καθενὸς ἀρχίζει νὰ δουλεύει, εἶναι εὐτυχής, τίποτε ἄλλο δὲν ἔχει ἀνάγκη. Ἀλλὰ κ' ἐδῶ σφυροκόπημα καὶ πελέκημα ὅλη μέρα! Μεταξὺ τῶν κιόνων μὲ τὸ βαθὺ χρῶμα, ποὺ ἔδωσε στὸν ντόπιο τιτανόλιθο ὁ καιρὸς, ποὺ ἀνάμεσά τους ἔβλεπες τὸν οὐρανό, ἀνεβαίνει τώρα ἀστραφτερὸς ἓνας καινούργιος σηκός, ποὺ θὰ ἀνακατασκευασθῆ μὲ καινούργια εἴσοδο, καινούργια τοιχώματα καὶ καινούργιο γιγάντιο ἀνώφλι. Τί θὰ κερδίσει; Σχετικὰ μὲ τὸν ἄλλοτε ὀλόκληρο ναό, ἡ ἀποκατάσταση θὰ μειώσῃ τὰ ἐλλείποντα ἀπὸ 9 σὲ 7, ἅς ποῦμε. Οὔτε ἡ ἀρχικὴ ὄψη τοῦ ναοῦ πετυχαίνεται, οὔτε ἡ εἰκόνα του, ποὺ τὴν ἔκαμαν ἀξιοσέβαστη ἡ ἡλικία καὶ ἡ ἱστορία του, σώζεται. Κάτι νόθο, ποὺ θὰ εἶναι πάντοτε ἐρείπιο καὶ θὰ προβάλλει περισσότερο τὰ σημάδια τῶν νέων προσθηκῶν, θὰ στέκεται μπροστά μας. Ἡ ἀρχικὴ κατάσταση, ποὺ ἦταν ἓνα ἀσύγκριτο νοκοιμῆτο, ποὺ ἐπέτρεπε νὰ γνωρίσομε κατὰ βάθος τὴν οἰκοδομικὴ ἐργασία καὶ τὴν οἰκοδομικὴ τέχνη τῶν Ἑλλήνων, συσκοτίζεται τελειωτικὰ, γιὰ νὰ μιλήσομε πιά γιὰ τὴν μαγεία τῶν πραγμάτων ποὺ δὲν ἔχουν σκοπιμότητα, ποὺ χάθηκε γιὰ πάντα... Τὸ τίμημα αὐτὸ εἶναι πάρα πολὺ μεγάλο...

Βέβαια εἶναι δύσκολο νὰ διατυπωθοῦν κανόνες. Κάθε ἓνα μνημεῖο ἀπαιτεῖ καινούργια ξεχωριστὴ «ἀπόφαση»... Γιὰ τὸν ἀρχαιολόγο, ποὺ ἔχει συνείδηση τῆς ἱστορίας, γίνεται κάθε φορὰ πρόβλημα γιὰ τὴ συνείδησή του, πόσο τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ θυσιάσῃ ἓνα ὑστερότερο, ἅς ποῦμε ρωμαϊκὸ κατασκεῦασμα, ποὺ κάνει ἀσαφὲς ἓνα παλιότερο, γιὰ νὰ κάμῃ ὁρατὸ αὐτὸ τὸ παλιότερο καὶ σπουδαιότερο, π.χ. ἐλληνικό. Καὶ πόσες φορὲς δὲν ἀναγκάστηκε ἡ σύγχρονη προστασία τῶν μνημείων νὰ περιορισθῆ στὸ νὰ «ἐπανορθώσῃ» τὶς πάρα πολὺ ἐλαφρόμυαλες θεραπείες τοῦ 19ου αἰῶνα; Εἶθε οἱ σημερινοὶ νὰ διδαχθοῦν ἀπ' αὐτὰ καί, ὠριμάζοντας μαζὶ μὲ τὸ μέγεθος τῶν καθηκόντων τους, νὰ περιορισθοῦν μὲ περισκεψη στὸ νὰ σώσουν τὴν αὐθεντικὴ παράδοση, ἀναγνωρίζοντας ὅτι «τὸ λίγο περισσότερο» μεταβάλλεται σὲ «πάρα πολὺ λιγώτερο».

Ο ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

ΟΡΙΣΜΟΙ

ΑΡΘΡΟ 1

Ἡ ἔννοια τοῦ ἱστορικοῦ μνημείου περιλαμβάνει ὄχι μόνο τὸ μεμονωμένο ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀσπικὴ ἢ ἀγροικὴ τοποθεσία ποῦ μαρτυρεῖ ἕναν ἰδιαίτερο πολιτισμό, μία σημαίνουσα ἐξέλιξη ἢ ἕνα ἱστορικὸ γεγονός.

Ἀφορᾶ ὄχι μόνο τὶς μεγάλες δημιουργίες, ἀλλὰ καὶ τὰ μέτριας καλλιτεχνικῆς ἀξίας ἔργα, ποῦ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἀπόκτησαν πολιτιστικὴ σημασία.

ΑΡΘΡΟ 2

Ἡ συντήρηση καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῶν μνημείων ἀποτελοῦν ἕναν ἐπιστημονικὸ κλάδο, ὁ ὁποῖος ἐπιδιώκει τὴ συνεργασία ὄλων τῶν ἐπιστημῶν καὶ ὄλων τῶν τεχνικῶν ποῦ εἶναι δυνατὸν νὰ συμβάλουν στὴ μελέτη καὶ τὴ διάσωση τῆς μνημειακῆς κληρονομίας.

ΑΡΘΡΟ 3

Σκοπὸς τῆς συντήρησης καὶ τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων εἶναι ἡ προστασία τους τόσο ὡς ἔργων τέχνης ὅσο καὶ ὡς ἱστορικῶν τεκμηρίων.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

ΑΡΘΡΟ 4

Ἡ συντήρηση τῶν μνημείων ἐπιβάλλει πρωτίστως τὴ διαρκὴ καὶ μόνιμη φροντίδα γιὰ τὴ διατήρησή τους.

ΑΡΘΡΟ 5

Ἡ δυνατότητα νὰ χρησιμοποιοῦνται τὰ μνημεῖα γιὰ σκοποὺς ποῦ ὠφελοῦν τὸ κοινωνικὸ σύνολο συνηγορεῖ πάντοτε ὑπὲρ τῆς συντήρησης. Μιὰ τέτοιου εἴδους χρησιμοποίησις εἶναι ἐπομένως ἐπιθυμητή, δὲν ἐπιτρέπεται ὁμως νὰ μεταβάλλει τὴ δομὴ ἢ τὸν διάκοσμο τοῦ οἰκοδομήματος. Ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς λοιπὸν πρέπει νὰ σταθμίζονται καὶ ἐνδεχομένως νὰ γίνονται ἀποδεκτὲς οἱ τροποποιήσεις ποῦ συνεπφέρει ἢ μεταβολὴ τῆς χρήσης καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀντιλήψεων.

ΑΡΘΡΟ 6

Ἡ συντήρηση ἑνὸς μνημείου συνεπάγεται τὴ διατήρηση τοῦ χώρου ποῦ τὸ περιβάλλει στὴν πραγματικὴ του κλίμακα. Ἐφ' ὅσον τὸ ἱστορικὸ περιβάλλον ἔχει διασωθεῖ, ἔχουμε καθῆκον νὰ τὸ διατηρήσουμε, ἀπαγορεύοντας ταυτόχρονα κάθε καινούρια κατασκευὴ, καταστροφή ἢ μετατροπὴ, ποῦ θὰ ἀλλοίωνε τὶς ἀναλογίες τῶν ὄγκων καὶ τῶν χρωμάτων.

ΑΡΘΡΟ 7

Τὸ μνημεῖο συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὴν ἱστορικὴ περίοδο ποῦ ἀντιπροσωπεύει καὶ μὲ τὸν χώρο στὸν ὁποῖο βρίσκεται. Ἡ μετακίνηση συνεπῶς τοῦ συνόλου ἢ τμήματος τοῦ μνημείου δὲν εἶναι παραδεκτὴ, παρὰ μόνον ἐὰν τὴν ἐπιβάλλουν ἡ ἀνάγκη διάσωσής του ἢ λόγοι μεγάλης ἐθνικῆς ἢ διεθνούς σημασίας.

ΑΡΘΡΟ 8

Τὰ γλυπτικά, ζωγραφικὰ ἢ διακοσμητικὰ στοιχεῖα ποῦ ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ μνημείου δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπ' αὐτό, παρὰ μόνον ἐὰν τὸ μέτρο τοῦτο εἶναι τὸ μόνο πρόσφορο γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουμε τὴ διατήρησή τους.

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

ΑΡΘΡΟ 9

Ἡ ἀποκατάσταση εἶναι ἐπέμβαση ποῦ ἐπιβάλλεται νὰ γίνεται μόνο σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις. Σκοπὸ ἔχει νὰ διατηρήσει καὶ νὰ ἀποκαλύψει τὶς αἰσθητικὲς καὶ τὶς ἱστορικὲς ἀξίες τοῦ μνημείου, καὶ βασίζεται στὸν σεβασμὸ γιὰ τὴν ἀρχικὴ ὑπόσταση καὶ τὶς αὐθεντικὲς μαρτυρίες. Ὁφείλει νὰ σταματᾷ στὸ σημεῖο ποῦ ἀρχίζουν οἱ ὑποθέσεις. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς ἀνακατασκευὲς ποῦ γίνονται κατ' εἰκασίαν, ὁποιαδήποτε συμπλήρωση θεωρηθεῖ ἀναγκαία γιὰ αἰσθητικούς ἢ τεχνικούς λόγους, πρέπει νὰ διαφέρει ἀπὸ τὴν [ἀρχικὴ] ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση, ὥστε νὰ γίνεται φανερὸ ὅτι εἶναι νέα κατασκευὴ. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, ἡ ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη τοῦ μνημείου προηγεῖται τῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως καὶ τὶς συνοδεύει.

ΑΡΘΡΟ 10

“Όταν οί παραδεδεγμένες τεχνικές άποδεικνύονται άνεπαρκεϊς, μπορούμε νά εξασφαλίσουμε τή στερέωση ένός μνημείου προσφεύγοντας σέ όλες τīs σύγχρονες μεθόδους συντήρησης και κατασκευής, ή άποτελεσματικότητα τών όποίων θά έχει άποδειχθεϊ έπιστημονικώς και θά έχει έπιβεβαιωθεϊ στήν πράξη.

ΑΡΘΡΟ 11

Οί αξιόλογες προσθεϊκες όλων τών εποχών στο σώμα του μνημείου πρέπει νά διατηρούνται, έφ' όσον ή ένότητα του ρυθμού δέν συγκαταλέγεται στους σκοπούς τής άποκατάστασης.

“Όταν σέ ένα άρχιτεκτόνημα άναγνωρίζονται μεταγενέστερες φάσεις διαφόρων εποχών, ή άποκάλυψη μιās φάσης άρχαιότερης δέν δικαιολογεϊται παρά μόνο κατ' εξαίρεσιν, και ύπό τόν όρο ότι τά στοιχεϊα που θά αφαιρεθοῦν εϊναι άνευ σημασίας, ότι ή σύνθεσιν που θά άποκαλυφθεϊ έχει μεγάλη ιστορική, άρχαιολογική ή αισθητική αξία, και ότι ή κατάσταση διατήρησής της θά κριθεϊ ίκανοποιητική. Η αξιολόγησιν τών παραπάνω στοιχείων και ή άπόφαση γι' αυτά που θά άπαλειφθοῦν δέν εϊναι δυνατόν νά άποτελοῦν άποκλειστική άρμοδιότητα του ύπευθύνου του έργου.

ΑΡΘΡΟ 12

Τά στοιχεϊα που θά άντικαταστήσουν τά έλλείποντα τμήματα πρέπει νά ένσωματώνονται άρμονικά στο σύνολο, ταυτόχρονα όμως πρέπει νά ξεχωρίζουν από τά αυθεντικά μέρη, έτσι ώστε ή άποκατάστασιν νά μὴν παραποιεϊ τīs καλλιτεχνικές και ιστορικές μαρτυρίες.

ΑΡΘΡΟ 13

Οί συμπληρώσεις δέν εϊναι άνεκτές, παρά μόνον εάν σέβονται όλα τά σημαντικά μέρη του οικοδομήματος, τó ιστορικό του πλαίσιο, τήν ίσορροπία τής σύνθεσής του και τή σχέση του με τόν περιβάλλοντα χώρο.

ΜΝΗΜΕΙΑΚΑ ΣΥΝΟΛΑ

ΑΡΘΡΟ 14

Τά μνημειακά σύνολα πρέπει νά άποτελοῦν άντικείμενο ειδικών φροντίδων, προκειμένου νά προστατεύεται ή άκεραιότητά τους και νά

έξασφαλίζονται ή συντήρηση, ή διευθέτηση και ή άξιοποίησή τους. Οί έργασίες συντήρησης και άποκατάστασης που έκτελούνται σ' αυτούς τούς χώρους πρέπει να έχουν ως όδηγό τις άρχές που διατυπώθηκαν στα προηγούμενα άρθρα.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

ΑΡΘΡΟ 15

Οί άνασκαφές πρέπει να διεξάγονται σύμφωνα με την έπιστημονική δεοντολογία και όπως όρίζουν οί «Συστάσεις για τούς διεθνείς όρους που πρέπει να εφαρμόζονται στις άρχαιολογικές άνασκαφές», που υιοθέτησε ή Unesco τδ 1956. Έπιβάλλεται ή διευθέτηση τών έρειπίων και ή λήψη τών άναγκαίων μέτρων για τή μόνιμη συντήρηση και προστασία τών άρχιτεκτονικών στοιχείων και τών εύρημάτων. Έπιπροσθέτως, θα άναλαμβάνεται κάθε πρωτοβουλία ή όποία θα διευκολύνει τήν κατανόηση του μνημείου που έχει άποκαλυφθεί, χωρίς σε καμιά περίπτωση να παραμορφώνει τή σημασία του.

Παρά ταυτα, κάθε έργασία άνακατασκευής πρέπει να άποκλείεται έκ τών προτέρων. Μόνον ή άναστήλωση, ή άνασύνθεση δηλαδή τών μελών που σώθηκαν αλλά μετατοπίστηκαν [άπό τήν άρχική τους θέση], είναι άποδεκτή. Οί συμπληρώσεις πρέπει να είναι πάντοτε άναγνωρίσιμες και να άντιπροσωπεύουν σε ποσοστό τδ έλάχιστο δυνατό που είναι άπαραίτητο, προκειμένου να διασφαλιστούν οί όροι συντήρησης του μνημείου και να άποκατασταθεί ή μορφολογική του συνέχεια.

ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ

ΑΡΘΡΟ 16

Οί έργασίες συντήρησης, άποκατάστασης και άνασκαφής πρέπει να συνοδεύονται πάντοτε άπό άκριβή τεκμηρίωση, με τή μορφή άναλυτικών και κριτικών εκθέσεων έμπλουτισμένων με σχέδια και φωτογραφίες. Όλες οί φάσεις τών έργων για τήν άποκάλυψη, τή στερέωση, τήν άνασύνθεση και τή συμπλήρωση, καθώς επίσης τά τεχνικά και μορφολογικά στοιχεία που θα έξακριβώνονται κατά τή διάρκειά τους, θα καταγράφονται λεπτομερώς. Αυτή ή έμπεριστατωμένη άναφορά θα κατατίθεται στο άρχείο ενός δημόσιου Όργανισμού και θα βρίσκεται στη διάθεση τών έρευνητών· συιστάται ή δημοσίευσή της.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ: ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ	1-4
ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ	
'Ομιλίαις	5-79
Γεώργιος Σ. Δοντᾶς 5-19 — Σπυρίδων Κοκκολιάδης 19-24 — Χαράλαμπος Μπούρας 24-30 — Θεοδώρα Καραγιωργα 30-34 — 'Ιορδάνης Ε. Δημακόπουλος 35-63 — Χρῆστος Γ. Ντούμας 63-66 — Δημοσθένης Γ. Ζιρῶ 66-74— Βασίλειος Κ. Λαμπρινουδάκης 74-79	
Συζήτηση	79-87
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΡΩΤΟ	
Οἱ παλαιότεροι γιὰ τὶς ἀναστηλώσεις	90-163
'Αποσπάσματα ἀπὸ κείμενα τῶν 'Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγ- καβῆ, Κυριακοῦ Πιπτάκη, 'Ιωάννη Κωλέττη, Λυσάνδρου Καυτανιζόγλου καὶ 'Αθανασίου Ρουσοπούλου 91-96 — 'Α- ναστασίου 'Ορλάνδου, Pro Parthenone 97-102 — Σέμνης Καρούζου, Προβλήματα τῆς ἀναστήλωσης τῶν ἀρχαίων 103-107 — 'Η ἀνακατασκευὴ τῆς στοᾶς 'Απάλου. 'Επι- στολὴ καὶ μῆνυμα τοῦ 'Αναστασίου 'Ορλάνδου πρὸς τὸν Διευθυντὴ τῆς 'Αμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν J.L. Caskey γιὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς στοᾶς 108-111 — Homer Thompson, 'Εναρκτήρια ὁμιλία κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς στοᾶς 'Απάλου 113-117 — Κώστα Μπίρη, 'Η «ἀναστήλωσης» τοῦ ναοῦ τῶν 'Αγίων 'Ασωμάτων 118-129 — Κώστα Μπίρη, Περὶ ἀναστηλώσεων συνέχεια 130-132 — Κώστα Μπίρη, 'Η ἀλήθεια διὰ τὰ ἐν 'Επιδαύρῳ 133-136 — 'Αναστασίου 'Ορλάνδου, Τὸ προσκίνητον τοῦ 'Επιδαυρίου θεάτρου 136- 140 — 'Ιωάννη Παπαδημητρίου, Περὶ τὸ προσκίνητον τοῦ 'Επιδαυρίου θεάτρου 140-142 — 'Αναστασίου 'Ορλάνδου, Προεκλήθησαν ὄντως ἀνεπανόρθωτοι ζημίαι κατὰ τὰς ἀνα- στηλώσεις τῶν ἀρχαίων μνημείων; 143-146 — Πατρόκλου	

Καραντινοῦ, Ἡ καταστροφὴ τῶν μνημείων. Ἀνασπλώσεις
καὶ ἀνακατασκευές 147-154 — Νικολάου Κοντολέοντος,
Μνημεῖα καὶ ἐρείπια 155-163

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟ

Τὸ ζήτημα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας 164-179

Ἀναστασίου Ὀρλάνδου, Ἡ ἀνασπίλωσις τοῦ ναοῦ τῆς
Ἀφαίας 173-175 — Εὐσταθίου Στίκα, Τὸ πρόγραμμα τῆς
ἀνασπλώσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας 175 — Michael
Stettler, Οἱ «ἀνασπλωταὶ» καὶ τὰ «ἔργα» των 176-179

Ο ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ 180-183

«ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ» ΠΡΑΚΤΙ
ΚΑ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙ
ΡΩΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 1300 ΑΝΤΙΤΥ
ΠΑ ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1996 ΣΤΙΣ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ
ΤΕΧΝΕΣ Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ
Ο.Ε.» ΜΙΛΩΝΟΣ 26 ΑΓΙΟΣ ΣΩΣΤΗΣ ΤΑ ΚΕΙ
ΜΕΝΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΣΑΝ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙ
ΗΣΑΝ Η ΜΑΡΙΑ ΤΖΑΝΑΚΗ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ
ΜΑΝΤΕΛΟΥ ΤΟ ΜΟΝΤΑΖ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΟΝ
ΑΝΤΩΝΗ ΜΠΟΥΜΠΑΛΙΚΗ ΚΑΙ Η ΒΙΒΛΙΟ
ΔΕΣΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΟ ΑΝΔΡΟΒΙΚ

